

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

BÚR, Gábor

Nemzeti eszmék és folyamatok Afrikában

Eredeti közlés/Original publication:

Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám: *Nemzeti eszmék és folyamatok az Európán kívüli világban*, szerk.: Balogh András, 2002, Budapest, Korona Kiadó, 287–405. old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.082

Dátum/Date: 2012. szeptember/September 5.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Búr, Gábor: Nemzeti eszmék és folyamatok Afrikában, *AHU MATT*, 2012, pp. 1–99. old., No. 000.000.082, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Országos nagy könyvtárak

Kulcsszavak/Key words

Afrika történelme, Afrika politikatörténete, fekete–afrikai nacionalizmus és etnikai konfliktusok, fekete–afrikai nyelvi és etnikai sokféleség, pánafricanizmus, gyarmati és a nemzeti állam Afrikában, afrikai vallási és nemzeti tudatformák, rabszolga-kereskedelem és rasszizmus, afrikai globalizáció, kisebbségek és a kisebbségi kérdés Afrikában, afrikai földkérdés, Afrika, Kelet–Afrika, Zimbabwe, Dél-Afrika, History in Africa, political history of Africa, nationalism and ethnic conflicts in Black Africa, Black African ethnic and language diversity, panafricanism, colonial and national state in Africa, African religious and national forms of consciousness,

slave trade and racism, African globalism, minorities and minority problems in Africa, problems of the landtenure in Africa, Africa, East Africa, Zimbabwe, South Africa

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM-
és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL
PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy le-
töltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or
downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikaisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

NEMZETI ESZMÉK ÉS FOLYAMATOK AFRIKÁBAN

Búr Gábor

Bevezetés

Nacionalizmus és etnikai konfliktusok

Fekete-Afrika nyelvi, etnikai sokfélesége

A pánafricanizmus

A gyarmati és a nemzeti állam Afrikában

Vallási és nemzeti tudatformák kölcsönhatásai

A rabszolga-kereskedelem és a rasszizmus

A globalizáció hatása Afrikára

Kisebbségek és a kisebbségi kérdés Afrikában

A kisebbségi kérdés és a földkérdés összefonódása Zimbabweben

Dél-Afrika: Az elitek összeesküvése?

**„Egység a sokféleségben” –
a Dél-afrikai Köztársaság állami
címerének felirata az őslakos,
valaha Afrika nagy részét
benépesítő koisan népek nyelvén**

Bevezetés

Földrajzilag Afrika két, egymástól könnyen elhatárolható egységre tagolódik: Észak-Afrikára, amelyet gyakran neveznek Fehér-, vagy Arab-Afrikának is, valamint Fekete-Afrikára, amit másképpen trópusi, vagy Szaharán túli, esetenként szubszaharai Afrikának is hívnak. A két földrajzi nagyrégiót a Föld két legnagyobb sivatagja, a Szahara két és félezer km széles sávja választja el egymástól. A Szahara kiszáradása a neolitikum, azaz mintegy 8 ezer év óta állandó, napjainkban éppen a természetbe történő emberi beavatkozás révén gyorsuló folyamat. S noha az első civilizációk megjelenésekor a Szahara már sokkal inkább elválasztotta, semmint összekötötte Afrika északi és a Szaharától délre elterülő részeit, a nagy sivatag sohasem szűnt meg teljesen az emberi kapcsolatok közvetítő közegeként szolgálni.

Az i.sz. IV–V. századoktól a „teve forradalma” újraélesztette a mediterrán világ és Fekete-Afrika között az arannyal és rabszolgákkal való kereskedelmet. Mégis, a szélsőséges éghajlat, a roppant távolságok, s az e tényezőkkel összefüggő veszélyek az emberi interakciókat a Szahara északi és déli széle között olyan mértékben korlátozták, hogy a kontinens történelmileg, antropológiailag, sőt, egész civilizációs telje-

sítményét tekintve is kettészakadt, s a Szahara valódi etnokulturális választóvonalává vált.

Ez a szakadás ad magyarázatot arra, hogy miért nem lehet történelmi politikai értelemben véve egységes egészként kezelni Afrikát, ezt a 30 millió km² kiterjedésű (Európánál háromszor nagyobb), a Föld szárazföldi részének egy ötödét kitevő, Ázsia után a második legnagyobb kontinensét. E tanulmányban ezért a továbbiakban Afrikát Fekete-Afrika szinonimájaként kezeljük, külön kiemelve, ha egész Afrikáról, mint földrajzi fogalomról van szó. Az egyértelműség kedvéért leszögezendő, hogy az ún. Maghreb országok (ideértve a Marokkó által elfoglalt Nyugat-Szaharát is), valamint Líbia és Egyiptom, összesen tehát 6 millió km² nem tartozik e cikk tárgyához. Ugyanakkor a kontinens területileg legnagyobb államát, Szudánt Fekete-Afrika-hoz tartozónak tekintjük annak ellenére, hogy kétségkívül határesetről van szó, s hogy néhány tekintélyes kézikönyv is az arab Afrikához sorolja Szudánt.¹

Az Afrikán belüli földrajzi elhatárolásnál azonban sokkal fontosabb egy másik különbségtétel, nevezetesen, hogy az afrikai kontinens Szaharától délre eső részén olyan sajátos történelmi közeg jött létre, ami más esetekben egyértelmű alapfogalmakat, mint a „nemzet”, vagy „nemzetállam” nem, vagy csak megszorításokkal, kiegészítő magyarázatokkal enged használni. Minden elemzés kiindulópontjául Afrika sajátos, öntörvényű világa kell, hogy szolgáljon, máskülönben a következtetések, bármily elméleti igényességgel kerülnek is megfogalmazásra, csúfosan megbuknak a gyakorlat vizsgáján.

Semper aliquid novi ex Africa – Afrikából mindig jön valami új – tartja az idősebb Pliniustól származó ókori mondás. Napjainkban azonban ezen idézet mögött szinte mindig negatív szenzáció bújkol meg, Afrika nevének elhangzásakor a legtöbbször már nem arra a fiatal, reményt keltő, optimizmust sugárzó kontinensre gondolnak, ami még néhány évtizeddel ezelőtt jellemezte a külvilág Afrika-képét, hanem éhínségre, kilátástalan szegénységre, véres törzsi háborúkra, menekültek millióira, diktatúrákra és groteszk, emberevéssel is megvádolt, Napóleontól önmagukat császárként koronázó diktátorokra, bekábítószerezett gyermekkorú katonákra, gyógyíthatatlan betegségekre, mint az AIDS, vagy az ebola. A közvéleményt a média egyik nap arról informálja, hogy Földünk 40 millió HIV-fertőzöttjének három negyede Fekete-Afrikában él, a következő napon pedig arról, hogy Ruandában éhező hutu harcosok megölték két hegyi gorillát, hogy megegyék a ritka és kihalással fenyegetett emberszabású majmok húsát.

Sokan és sokszor bírálták már a nemzetközi médiát negatív szenzációi miatt. E gyakorta jogos kritikák azonban nem változtatnak azon a tényen, hogy mára Afrika vitathatatlanul a kudarcok kontinensévé vált. Mivel Földünk ún. „forró pontjainak” nagy része Afrikában található – elég csak az 1994-es ruandai népirtásra gondolni, amelynek mértéktartó becslések szerint is mintegy 800 ezer ember esett áldozatul – s ezek a konfliktusok szinte kivétel nélkül etnikai jellegűek, felvetődik a kérdés, Afrika kudarcaiért mennyiben felelős nyelvi, etnikai, vallási, életmódbeli sokfélesége, valamint az a tény, hogy a XIX–XX. századi Fekete-Afrika kényszerből, vagy má-

¹ Politisches Lexikon Afrika (Hg.): Rolf Hofmeier, Mathias Schönborn, Beck, München, 1984, 510. old.

solásra érdemesnek tartott mintákat követve formálisan nemzetállami keretekben szerveződött meg, holott ehhez gyakorta még a legalapvetőbb feltételek sem voltak adottak.

Afrika lakosainak meghatározó többsége még a XX. század közepén is olyan kis földművelő, vagy pásztorkodó közösségekben élt, amelyek Ferdinand Tönnies definíciójával a közvetlen, személyes kapcsolatokra épültek, íratlan szabályokkal, s az egyéneket a kölcsönös függőség az élet minden aspektusát meghatározó szálai kötötték össze. A hagyományos közösségekkel szemben a társadalmak a törvények és más formális szabályok által meghatározott nagy, jórészt urbanizált közösségek hálózatát jelentik, formalizáltabb és személytelenebb emberi kapcsolatokkal, ahol az egyes ember nagyobb szabadsággal dönthetett saját sorsáról.² Nagy hagyománya van ennek alapján a szociológiában az egyes társadalmakat vagy „tradicionalis”, vagy „modern” jelzővel illetni. A mai Afrika esetében azonban mindkét fogalomra szükségünk van, noha az afrikai vezető-garnitúra az elmúlt évtizedekben igyekezett – még az anyagi alapok hiányának tudatában is – modern társadalmakat teremteni az egykori gyarmatokon. Az európai normák szerint a család, közösség, régió, nemzetállam, kontinens képezték az egyén identitástudatának lépcsőfokait. Ennek megfelelően Afrikában a lokális és regionális identitásokból a nemzeti identitás megteremtését kívánták elérni, a nacionalizmus ideológiájának segítségével.

A nacionalizmus a liberalizmussal és a szocializmussal együtt történetileg a XIX. századi Európa „világnézeteként” született. Az új politikai, társadalmi, kulturális intézményeket és ambíciókat tükrözte vissza és egyben erősítette is. A gondolat a politikai mozgalmak és szervezetek új formáinak létrehozására inspirált. Nem csupán az európai történelmet befolyásolta, azaz a régi államok konszolidációját, valamint új államok létrejöttét ösztönözte, hanem az európai kolonializmus és imperializmus által átláthatóvá tett Földünk többi részére is. E horizontális kiterjedés révén a nacionalizmus doktrínája is sokrétűbb lett, alkalmazkodva a helyi adottságokhoz, politikai körülményekhez. Ezzel párhuzamosan hol versenyre kelt, hol együtt hatott akár a liberalizmussal, akár a szocializmussal.

A nacionalizmus politikai ideálja a nemzet és az ezt megjelenítő struktúra, a nemzetállam. Saroktétele, a nemzetnek szüksége van saját államára, az államnak saját nemzetére. Ennek az elvnek a gyakorlati alkalmazása még ott sem ment könnyen, ahol megszületett, rendkívül hosszú és súlyos konfliktusokkal terhelt volt ez a folyamat, amelynek eredményeként Európa a nemzetállamok és államnemzetek kontinensévé vált. Európán kívül ugyanez a folyamat később kezdődött, hosszabb ideig tartott, összetettebb formákat öltött és eredménye sem volt mindig egyértelmű. Walter Rathenau, a későbbi német külügyminiszter már 1920-ban felhívta a figyelmet arra, hogy a gyarmatosított népeknek csak abban az esetben van esélyük a gyarmati uralom lerázására, ha önmagukat állami keretekbe szervezik, mert kizárólag így válhatnak a nemzetközi jogban releváns tényezővé.³ A jóslat helyesnek bi-

² Francis Fukuyama: *The Great Disruption. Human Nature and Reconstruction of Social Order*. In: *The Atlantic Monthly*, May, 1999, 55–80. old.

³ Reinhart Kössler: *Postkoloniale Staaten. Elemente eines Bezugsrahmens*. Schriften des deutschen Übersee-Instituts, Nummer 25, Hamburg, 1994, 118. old.

zonyult, alternatívák ezzel szemben fel sem merültek. A (modern) állam fogalmát és lényegét sok szerző a továbbiakban is konzekvensen európai találmányként fogta fel. Egy kortárs történész szavaival: „az afrikaiaknak és kínaiaknak a mai napig néhez megérteniük, mi is járhatott az európaiak fejében, mikor kitalálták az államot.”⁴

Az államteremtés kényszere egyben a nemzetteremtés kényszerét is jelentette, azzal a céllal, hogy a gyarmati világ behozza lemaradását Európa kizárólagos érvényűnek felfogott modelljével szemben. E folyamat révén ugyanakkor megmaradtak nemzetek állam nélkül (pl. a kurdok), és államok nemzet nélkül. Fekete-Afrikát általában ez utóbbi kategóriába szokták besorolni, mivel államai – kevés kivétellel – olyan mesterséges képződmények, amelyek még azokban – az Afrikában ritka esetekben sem felelnek meg minden további nélkül a nemzetállamiság kritériumának, amikor az állam homogén etnikai alapra épült, mint pl. Szomália, Madagaszkár, Lesotho és Szváziföld. Különösen Szomália jó példa arra, hogy Afrika egyetlen irredata nemzetén belül az egymással rivalizáló klánok hogyan képesek a szó szoros értelmében felrobbantani saját államukat, bandaháborúba züllesztve az országot, ahol a központi hatalom feltámasztására csak hathatós nemzetközi támogatás teremthet esélyt. Fekete-Afrika minden más állama a multi-etnikai állam kategóriájába sorolható, ahol a különböző etnikumok egymáshoz viszonyított aránya, száma és a hatalomhoz való viszonya országonként más és más képet mutat, akárcsak a nemzeti integráció felé tett lépéseik eredményessége.

Az újkortól, s különösen a XVIII. század végétől a létrejövő nemzetállam a kulturális emlékezet hordozójává is vált, s fordítva is: az új nemzeti kulturális emlékezet létrehozása segítette a nemzetállamnak magának a megszületését. Németország esete a legszemléletesebb: nem létezett egységes német állam, de az ókori Athén és a modern német kultúra közötti rokonság mítosza, római-, sőt francia-ellenes éllel született meg.⁵ A kulturális emlékezet kialakítására Fekete-Afrikában is történtek kísérletek, noha itt nem lehetett az ezt hordozó ún. kultúr-burzsoázia segítségére támaszkodni.

Legkézenfekvőbb az egykori Aranypart, a mai Ghána példája. A II. világháború utáni Fekete-Afrika – Szudánt itt nem számítva- első függetlenné vált országa 1957-ben egy olyan, egykor volt fekete birodalom nevét vette fel, amellyel sem földrajzi, sem etnikai értelemben nem állt kapcsolatban. Az arab utazó, El-Bekri 1077 körül kereste fel Ghánát és tudósított Európa számára is uralkodóinak gazdagságáról. A birodalom azonban nem élte túl a XI. századot és legnagyobb kiterjedése idején sem terjedt túl a Szenegál és a Felső-Niger folyók völgyén, a mai Ghánától tehát roppant földrajzi távolság választotta el. A névfelvétel azonban – akárcsak az egy évszázaddal korábbi német példa – egyszerre két célt is szolgált: a britekkel szembeni elutasítást és az önazonosság egész Fekete-Afrikát magába foglaló pánafrikai meghatározását.

⁴ Franz Ansprenger: *Wie unsere Zukunft entstand. Von der Erfindung des Staates zur internationalen Politik – ein kritischer Leitfaden*, Wochenschau Verlag, Schwalbach/Taunus, 2000, 319. old.

⁵ Agnes Heller: *Cultural Memory, Identity and Civil society*. In: *Internationale Politik und Gesellschaft*, 2/2001, 139–143. old.

Ugyanennek a törekvésnek voltak betudhatóak a történelmi elődöknek tekintett államok, államképződmények, vagy „protoállamok” neveinek a függetlenné váló afrikai országok elnevezéseiben történő megjelenítései. Francia Nyugat-Afrika egyik szövetségi állama Francia Szudán az 1958-as Francia Közösség létrehozásakor még „Republique Soudanaise” – Szudáni Köztársaság néven vált a közösség egyik első, fél-autonómiával bíró tagjává, 1959-ben már Szenegállal együtt a Mali konföderáció részét képezte. A középkori Mali, amelynek virágkora a XIV. századra esett, legendás uralkodója, Kankan Mussa 1335-ös halálakor az Atlanti-óceántól a Niger folyó középső vidékéig terjedt. Fővárosát, Timbuktu 1435-ben foglalták el a tuaregek, ami megpecsételte a belviszályokban megrendült birodalom sorsát. Mali neve azonban fennmaradt és alkalmas volt mind az afrikai büszkeség, mind a kontinentális léptékű összefogás szimbolizálására. A Mali Konföderáció 1960 júniusában függetlenné vált, de néhány héttel ezután felbomlott. Nevét a korábbi Szudáni Köztársaság viselte tovább. Az ugyancsak az 1960-as „Afrika évében” függetlenséget nyert egykori Rabszolgapart, Dahomey 15 évvel később választotta magának a XIII–XIX. századig a mai Nigéria délnyugati részén fennálló birodalom elnevezését, noha az egykor bronzszobrai által hírnévre szert tett Benint javarészt lakó jorubák a mai Benin lakosságának csak kis töredékét képezik. Zimbabwe elnevezése ugyancsak a történelmi emlékezet terméke, ez esetben azonban az 1980-ban Rhodesiából átkeresztelt ország mind földrajzi, mind etnikai értelemben – az itt a mai napig lakó sonák révén – Zimbabwe közvetlen örökösének minősül.

A gyarmatosítás ellen fellépő afrikai nacionalizmus azonban az esetek többségében nem tudott évszázados történelmi folytonosságra hivatkozni, így ezek az antikoloniális mozgalmak éppen azok között a határok között kívánták létrehozni a maguk nemzeti integrációját, amelyet oly sokszor ostromoztak, mint mesterségest, az afrikaiak megkérdése nélkül meghúzott és Afrikától idegent. A függetlenné vált afrikai országok alkotmányai azonban éppen ezeket a mesterséges határokat rögzítették, s megváltoztathatatlanságukat 1964-ben az Afrikai Egységsszervezet külön határozata deklarálta.

A nacionalizmus és a „nemzetállami” ideológiák hordozói formálisan Fekete-Afrikában is azok az 1920-as évektől kezdve sorra alakult politikai pártok, amelyek az antikolonializmus kezdetben pánafrikai, majd a II. világháború után mindinkább „nemzeti” irányzatát képviselték. Ezek a nacionalista pártok alapszabályaikban, szervezeti felépítésükben az európai mintákat követték, soraik a „nemzet”, azaz az adott ország összes polgára előtt nyitva álltak. Tagságuk országonként változóan a több tíz-, vagy százezres, esetenként a milliós nagyságrendet is elérte, mint például a Tanganyikai Afrikai Nemzeti Unió (TANU), amely már a függetlenség elnyerése előtt két évvel, 1959-ben félezer regionális szervezettel és egymillió párttaggal rendelkezett. A hatvanas évektől kiépült de facto, majd az 1977-ben de jure is bevezetett egypártrendszer 1982-re 2,1 millióra duzzasztotta az akkor már Forradalmi Pártnak nevezett (az országban hivatalos szuahéli nyelven: Chama Cha Mapinduzi) szervezet taglétszámát. A 18,5 milliós népességhez viszonyítva valóságos kelet-európai arányok alakultak ki, ahol a felnőtt (férfi) lakosság jelentős hányada a ha-

talmat monopolizáló (egy)párt tagja volt, tízezernyi alapszervezetbe tömörülve, s a „bázist” 50 ezer párttagjelölt is erősítette.⁶

A kontinens másik felén, Maliban az egész Francia Nyugat-Afrikát átfogó – Afrikai Demokratikus Tömörülés (Rassemblement Democratique Africain) egyik szekciójaként alakult meg az a nacionalista párt, amely az országot a függetlenség után kormányozta, szocialista célkitűzésekkel, ugyanakkor az afrikai és iszlám hagyományokhoz is híven. Számos katonai puccs, kormányváltás után lényegében az előző párt egykori káderei részvételével (más személyek egyszerűen nem álltak rendelkezésre) 1979-ben megalakult az ugyancsak egypárti Népi Demokratikus Szövetség (Union Democratique du Peuple Malien), a „nemzeti egység és az ország legfelsőbb politikai autoritásának egyetlen kifejeződése”.⁷

Általános volt az a várakozás, miszerint ezek a politikai pártok hatalomra kerülésük után az afrikai társadalmakat modernizálni fogják, a sorra függetlenséget nyert országok nemzetállamnak kikiáltott kereteit nemzeti tartalommal töltik meg. A kötelező optimizmus e felülről végrehajtott nemzetépítés és modernizálás eredményességével kapcsolatosan azonban először a politikai paletta jobb, majd annak bal oldalán is eltűnt, helyet adva az afrikai nemzetállamiság megteremthetősége iránti kételemeknek.

A király meztelenségére több szerző is felhívta az utóbbi időben a figyelmet, leggyakrabban az afrikai „blokkolt demokráciák” összefüggésében, rámutatva a „konfliktusképes csoportok”, azaz magától az államtól, a patrónusi-, vagy klientúra-rendszerrel független középrétegek hiányára. Az egyes országok irányítása valójában nem az uralkodó pártok, sokkal inkább a „stratégiai csoportot” alkotó ún. „államosztály” néhány vezető politikus, hivatalnok, katonatiszt és a gazdaságot ellenőrző személyek szűk körének privilégiuma. Ehhez az államosztályhoz a 15 milliós Elefántcsontparton mindössze 500 főt, a 13 milliós Kamerunban ezer főt, a Mobutu-rezsim bukása előtti Zaire-ban a 40 milliós lakosságból mindössze 2-3 ezer főt számítanak egyes kutatók.⁸ Ezzel magyarázható, hogy a hatalom átörökíthető e szűk körön belül. Még a kontinensen a közelmúltig oly gyakori katonai puccsok is elsősorban ezen elitek belső átrendeződésének megnyilvánulásai voltak. Csak kevés fekete-afrikai ország – mint Nigéria, Dél-Afrika, Kenya, vagy Zimbabwe – képes az uralkodó elitekkel szembeni demokratikus alternatívákat nyújtani. A bevett gyakorlat az ellenzék vezetőinek kooptálása az államosztályba, vagy másik végletként etnikai, regionális, vagy vallási alapon történő megosztásukkal soraik gyengítése, esetleg a kényszeremigráció vagy a fizikai megsemmisítés eszközeivel teljes kikapcsolásuk a politikai életből.

A politikai pártok tehát csak másodlagos szerepet játszanak Afrikában a nemzet-eszmék megfogalmazásának és érvényre juttatásának folyamatában. Ezt a funkciót

⁶ Jürgen Herzog: Geschichte Tanzanias, 1986, Berlin, Verlag der Wissenschaften, 249–250. old.

⁷ J. F. Medard: (ed.): Etats d’Afrique Noire: Formations, Mecanismes et Crise, 1991, Paris, Karthala, 198. old.

⁸ Gunter Schubert, Rainer Tetzlaff (Hg.): Blokierte Demokratien in der dritten Welt, 1998, Opladen, Deutsches Übersee-Institut, 435. old.

(Dél-Afrika kivételével) inkább az egyes országok államgépezetét kezükben tartó államosztályok gyakorolják. Évtizedekbe tellett, amíg e felismerés általánosan elfogadottá vált. Maga az állam azonban immár tartós válságban van Afrikában. Ennek okai összetettek, szerepet játszanak benne az etnikai konfliktusok, a gazdasági elmaradottság konzerválódása és nem utolsósorban a nemzetállamok szerepének leértékelődése, sőt megkérdőjeleződése a globalizáció révén. A kiütkeresés – legalábbis elméleti síkon – két irányban is megindult, újból feléledt a pánafricanizmus egyszer már eltemetett ideológiája és teret nyert az állammal szemben a – Afrikában gyakran informális – civil társadalom esélyeinek latolgatása. Mindkét irányzatnak csak abban az esetben van reménye a sikerre, ha képes lesz rendezni az etnikai sokféleség és a nemzeti egység között máig fennálló ellentmondást.

Nacionalizmus és etnikai konfliktusok

Az egykori gyarmati határok között megteremtteni szándékozott nemzeti integráció, s így a valódi nemzetállami fejlődés hatékony megvalósulásának egyik legfőbb akadálya az etnikai nacionalizmus, ami gyakorta a törzsi hovatartozást minden más identitás fölé helyező tribalizmus formájában jelentkezik. A gyarmati sorból felszabadult országoknak a nemzeti integráció problémája mellett több más kihívással is – például a kontinens gazdasági felzárkóztatásának, a demokratikus politikai intézményrendszerek kiépítésének feladatával, s a globalizáció Afrika számára eddig kedvezőtlen hatásaival is szembe kell nézniük. A gazdasági–társadalmi krízisjelenségek, valamint az általános elmaradottságból fakadó problémák nemritkán etnikai konfliktusok formájában, vagy azokkal összefonódva jelentkeznek. Ezek a konfliktusok az esetek többségében rendkívül erőszakos formában nyilvánulnak meg, mint például az 1967–70-ben zajlott biafrai háború Nigériában a déli ibók és a központi kormány nevében fellépő északi hauszák között, akikhez némi ingadozás után az ugyancsak déli jorubák is csatlakoztak. A háború áldozatainak számát 1–3 millióra becsülik, további 3 milliónyian váltak otthontalanná, illetve menekültek el. Dél-Szudánban a függetlenség elnyerése óta kisebb megszakításokkal zajló háború olyan etnikai konfliktus, amelyet átfed a vallási megosztottság is. Burundiban 1972–73-ban a „szelektív népirtás” során a tuszik minden hutu írástudót, az értelmiségiektől az iskoláskorúakig – 100 és 250 ezer közötti tömeget – gyilkoltak le. A szomszédos Ruandában már 1963-ban 15–20 ezer tuszi áldozatot követelt a hutuk tisztogató akciója, ám az országban az 1994-ben történeteket csak az 1915-ös törökországi örmény mészárlással és a holokauszttal szokás együtt emlegetni.⁹ Burundiban és Ruandában 1994 óta a háború Zaire-Kongó, Tanzánia és Uganda részvételével nemzetközivé szélesedett, mégis megmaradt alapvetően az etnikai nacionalizmus által keltett és életben tartott konfliktusnak.

Az etnikai nacionalizmus világosan definiálható etnikai csoportok meglétét feltételezi, de az afrikai tapasztalatok azt mutatják, hogy az etnikai csoportok messze

⁹ Alain Destexhe: *Rwanda and Genocide in the Twentieth Century*, 1995, London, Pluto Press, 21. old.

nem minden esetben különíthetők el egyértelműen egymástól. (A hutuk és a tuszik esetében a közös nyelv, vallás és kultúra ellenére igen, mivel származásuk okán egymástól eltérő antropológiai jegyeket viselnek, ez azonban Afrikában is rendkívül ritka esetnek számít.) A származás, a vallás, a kultúra, a nyelv és a közös történelmi múlt, tapasztalat – mind-mind önállóan is alkalmas arra, hogy az öndefiníció alapjául szolgáljon, s ebben a minőségében a más elemekre épülő etnikai öndefiníciókkal szemben versenyre keljen. Ilyen esetekben értelmét veszíti az etnikai nacionalizmus igénye arra, hogy személyekre lebontva határozza meg, ki tartozik az adott etnikai csoporthoz, ki nem. Ezt az ellentmondást az etnikai nacionalizmus azzal próbálja meg feloldani, hogy kizárja, marginalizálja, vagy megpróbálja erőszakkal asszimilálni azokat, akik nem tagjai az adott etnikai közösségnek. Mivel az etnikai csoportok – különösen Afrikában – az esetek túlnyomó többségében földrajzilag egymással keverten léteznek az etnikai nacionalizmus azon törekvése, hogy „tisztá” etnikai viszonyokat teremtsen, nem csupán megosztó, hanem törvényszerűen vezet agresszióhoz, expanzióhoz, elnyomáshoz, szélsőséges esetekben akár etnikai tisztogatáshoz, genocidiumhoz is.

Az afrikai nacionalizmus azonban alapvetően nem a Ruandában és Burundiban tapasztalt agresszív formában jelentkezik. Az egyes afrikai országok kormányzatai által propagált „nemzeti” ideológiák általában jóval szelídebbek, elég csak a szene-gáli demokratikus szocializmusra, a tanzániai „ujamára”, a kenyai „harambee-ra”, vagy a zambiai „humanizmusra” gondolni. Az afrikai nacionalizmusok a II. világháború után több-kevesebb kivétellel a szocializmussal vállaltak egészen a XX. század utolsó évtizedéig szellemi közösséget. Az „afrikai szocializmus” azonban napjainkra sem veszítette el ideológiai vonzerejét olyan mértékben, mint az ún. „reális szocializmus” a volt szovjet tömb országaiiban. Sőt, a kontinens általános marginalizálódása miatt a nyolcvanas évektől végrehajtott strukturális alkalmazkodási programok súlyos társadalmi következményei, valamint az a tény, hogy a kontinens problémái iránt a nyugat-európai szociáldemokrata pártok mutatták a legnagyobb affinitást, a szocializmust a mai napig életképes alternatívává teszik. A közösségnek az individualizmussal szembeni elsőbbségének elfogadása Afrika olyan sajátossága, amire az afrikai nacionalizmusok képviselői is büszkén hivatkoznak.

Egy másik fogalom, amellyel az afrikai nacionalizmus összefonódott, a „developmentalizmus”, amelyet mindenki a zászlajára tűzött és sok afrikai ország próbált a gyakorlatba is átültetni. Ezt az összefonódást a dekolonizációt kísérő általános eufória tette lehetővé, ami az állam egyéb funkciói mellett polgárainak jólétet teremteni ígért. Ám a posztkoloniális afrikai államok kevés kivétellel képtelenek voltak a developmentalizmus révén a részben saját maguk által gerjesztett várakozásoknak megfelelni. A gazdasági növekedés elmaradása, az elszegényedés és az abból fakadó további súlyos társadalmi problémák felerősödése Afrikában gyakorta vezetett nem csupán az államot vezető elitcsoport, hanem magának az államnak a legitimizációs válságához, vagy legalábbis az állam struktúráinak „felpuhulásához”. Ezt az utat Nigéria mellett igen sok más ország járta be. Általános következménye a nem-etnikai nemzeti identitások válsága lett. Az elefántcsontparti, nigériai, kenyai, stb. „nemzet” létrejöttét és létezését ma kevesebben vallják, mint valaha. Ez azonban nem járt együtt az etnikai alapon álló „nemzetek” létrehozása iránti igények felerő-

sődésével, az Afrika legnépesebb államát lakó jorubák, ibók, hauszák nem váltak „nemzetté a nemzetben”. A többirányú etnikai lojalitás az „egy állam egy nemzet” elvet a kontinens legtöbb országában nem engedi érvényre jutni. Ez még azon az áron sem sikerülhet, ha elfogadva Amilcar Cabral definícióját, különbséget teszünk a potenciálisan destruktív törzsi-etnikai és a potenciálisan konstruktív regionális-kulturális identitások között.¹⁰

Egy adott terület népességének egyesítése és homogenizációja által teremtett „nemzet” az „Oszd meg és uralkodj” – elvét gyakorló európai gyarmatosítók által előnyben részesített „tribalizmusra” is válasz kívánt lenni, ebben az összefüggésben tehát a nemzet a törzs, a tribalizmus tagadása, annak meghaladása által. A tribalizmus bélyegét sütötték tehát az újonnan létrejött, erősen centralizált afrikai államok mindazon társadalmi jelenségekre, amelyek a hiányzó konszenzus és kohézió következményei voltak. A tribalizmus és nacionalizmus ilyen formában történő szembeállítás is hozzájárult az utóbbi fogalom erodálásához. A tribalizmust azonban nem lehet egyértelműen negatív jelenséggé meghatározni abban az afrikai közegben, amelyben az állami intézmények sajátos társadalmi vákuumban működnek. Ilyen értelemben a „törzsi tudat” egy olyan rendszer kifejezési formája lett, amely a népesség túlnyomó többségét kizárja a hatalom gyakorlásából, ahol virágzik az „etnikai korrupció”, amely a klientúra-építést törzsi, etnikai hovatartozás alapján hajtja végre, s ahol az állammal szembeni fellépés szinte egyetlen járható útja maradt. Így a legtöbb országban a tribalizmus az állammal szembeni alternatívát jelent, menekülési lehetőséget (exit option), vagy ennél még gyakrabban az etnikailag (ön)meghatározott érdekcsoportok küzdelmét egymással a központi államapparátus feletti ellenőrzés megszerzéséért. A kérdés azonban az, hogy az állami hatalom birtokában létre lehet-e hozni nemzeteket „felülről”, vagy a tribalizmusnak titulált etnikai identitás fogja a jövő alapját képezni Afrikában. Az első a mai politikai határok keretein belüli tömeges nyelvi, kulturális integrációt, asszimilációt feltételez, a második a jelenlegi identitások megőrzését, s a politikai határokon átnyúló, a „közösségek Afrikájának” létrejöttét. Ez utóbbi lehetőség visszakanyarodást jelentene a pánafrikanizmus, az afrikai nacionalizmus kezdeti szakaszának alapelveihez, de nem képzelhető el Afrika államainak demokratizálása, civil társadalmak kifejlődése és egymás közötti kapcsolatainak új alapokra való helyezése nélkül sem. S noha a legtöbb kutatóval együtt Samuel Huntington is csak feltételekkel fogadja el az önálló (fekete-, vagy szubszaharai-) afrikai civilizáció létezését, s úgy tartja, hogy a kontinens e részére „az európai imperializmus és a gyarmatosítás a nyugati civilizáció elemeit telepítette”, s hogy „egész Afrikában mélyrehatóak és erősek a törzsi identitások, de az afrikaiak egyre inkább kialakítanak egy afrikai identitásérzést is”. Ennek alapján Huntington elképzelhetőnek tartja, hogy a szubszaharai Afrika külön civilizációvá fejlődjön, amelynek vélhetőleg a Dél-afrikai Köztársaság lenne a mag-állama.¹¹

¹⁰ Reinhart Kössler, Henning Melber: The Concept of Civil Society and the Process of Nation-Building in African States. In: Internationale Politik und Gesellschaft, 1996, Frankfurt, Vol. 1., 69–80. old.

¹¹ Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása, 2001, Budapest, Európa, 61. old.

A közös afrikai identitásérzés létrejötte valószínűleg túlzott optimizmus terméke, akárcsak az egységes afrikai civilizációé. A kontinenst megosztó gazdasági, nyelvi, etnikai, vallási és egyéb különbségek túlságosan nagyok ahhoz, hogy ez belátható időn belül megvalósulhasson. Ám egyes elemei ma is vitathatatlanul léteznek. Ilyen például a közös történelmi tapasztalat, amit a dél-afrikai elnök, Thabo Mbeki az „afrikai renaissance” kezdetét beharangozó 1999. októberi beszédében az Afrikát ért „három traumatikus korszaknak” nevezett. Ezek a rabszolgaság, az imperializmus és kolonializmus, valamint a neokolonializmus korszakai¹². Mivel Afrika mai elmaradottsága és szegénysége Mbeki szerint jórészt erre a három korszakra vezethető vissza, érdemes röviden áttekinteni őket, mielőtt az afrikai nacionalizmus „pánafrikai” és „nemzetállami” szakaszainak a vallási és a nemzeti tudatformák, valamint a globalizáció hatásainak elemzésébe fognánk. Mindenekelőtt azonban Afrika nyelvi-etnikai sokféleségével ismerkedjünk meg!

Fekete-Afrika nyelvi, etnikai sokfélesége

Afrika népessége az utóbbi fél évszázadban az összes kontinens között a leggyorsabban gyarapszik. Ha a Földön az 1960 körül születettek képezik az emberiség történetének első (s minden valószínűség szerint egyben utolsó) generációját, akiknek életében glóbuszunk lakossága megkétszereződött, Afrika e generációja egyenesen a kontinens népességének megháromszorozódását élhette meg. Ez a gyorsulás történelmi léptékkel mérve annál szembetűnőbb, mivel a kontinens lakosságának száma három évszázadon keresztül, 1600 és 1900 között gyakorlatilag 100 millió körül stagnált, mialatt mindenhol másutt jelentős népességyarapodás ment végbe. Fekete-Afrika népessége a megadott korszakban durva becslés szerint 50 és 70 millió körül ingadozott, s ezalatt a világnépességen belüli aránya lassan, de folyamatosan csökkent. E stagnálás egyik, de korántsem egyetlen oka a rabszolgakereskedelem volt. Az afrikai rabszolgakereskedelem valószínűleg legavatottabb kutatója, Patrick Manning szerint a XIX. századi trópusi Afrika lakossága legalább kétszer nagyobb lett volna, ha századokon keresztül nem hurcoltak volna embermilliókat (körülbelül 10, illetve 5 milliót) az Újvilágba, valamint a Közel- és Közép-Keletre.¹³

A rabszolgaság egyéb „járulékos” veszteségei (állandósult rabszolgaszerző háborúk, a lakosság kényszerű menekülése, a nemek és a generációk közötti eredeti arányok megbomlása, stb.) mellett kiemelendő, hogy a halálozási arány Afrikában az adott korszakban mindvégig igen magas maradt, míg más kontinenseken viszonylag korán csökkenésnek indult. A rabszolga-kereskedelemnek azonban nem csupán demográfiai hatása volt, máig élénk vita tárgyát képezi, hogy mennyire vetette vissza Afrika gazdaságát, mennyiben felelős Fekete-Afrika végletes világgazdasági leszakadásáért, s főként milyen mentális örökséget hagyott hátra a ma élő generációkban.

¹² Was bedeutet Afrikanische Renaissance? In: RSA 2000, Berlin, 1999, 10–11. old.

¹³ Patrick Manning: Slavery and African Life, 1990, Cambridge, Cambridge University Press, 236. old.

Az évszázados stagnálás után a demográfiai növekedés Észak- és Dél-Afrikában kezdődött a XIX. században. Elsősorban Egyiptom és Algéria népessége gyarapodott, Fekete-Afrikában egyedül a Zambezi folyótól délre fekvő, viszonylag jelentős európai telepes-réteggel bíró gyarmatok esetében van erre példa. Az I. világháború után a népességnövekedés Nyugat- és Kelet-Afrikát is elérte, legelőször is az ültetvényes gazdálkodás övezeteit. Ez nem csak a munkaerő-vándorlás megindulásának volt köszönhető, hanem annak is, hogy az árutermelésbe bekapcsolódó vidékeken az infrastruktúra, így a közegészségügy is látványos előrelépést tett. Aranyparttól Gabonig számtalan példa van arra, hogy ebben a korszakban az egy nőre jutó élveszülések száma jelentős mértékben emelkedett.¹⁴

Az 1930-as évekre a fent említett három ország, Egyiptom, Algéria és a Dél-afrikai Unió lakossága már évi két százalékot megközelítő ütemben gyarapodott, míg Afrika egésze csak a II. világháború éveire érte el az évi egy százalékos növekedést.¹⁵ 1950 körül az afrikai népességszám azután mindenütt gyors növekedésnek indult, a termékenységi mutatók jelentős emelkedésének, s ezzel párhuzamosan a halálozási ráta még jelentősebb csökkenésének köszönhetően. A demográfiai fordulmak jellemzője általában a konstans születési számok és a drasztikusan csökkenő halálozások közötti különbségből adódó népességtöbblet, amely rövidebb-hosszabb ideig megfigyelhető állapot, mielőtt a születési görbe követné lefelé a halálozási görbét. Afrikában látszólag nem volt tartalék a születésszám növelésére, a lányokat pubertáskorban férjhez adták, a születésszabályozás ismeretlen volt, a nőktől minél nagyobb termékenységet vártak el, a házasságot Afrikában sokfelé csak akkor kötötték meg, ha a „próbaházasság” eredményesnek bizonyult, a gyermektelen asszonyokat megvetették, az ártó szellemekkel fenntartott kapcsolattal vádolva kiközösítették, elűzték őket. Nigériában például az ibó asszonyok díszes, ún. „mbari” házakban fohászokdáltak a termékenységért és a bőséges gyermekáldásért.

A XX. század második felében, s főként az ötvenes években megfigyelt születésszám-növekedés a modern gyógyászati eredmények alkalmazásának, s a lerövidült szoptatási időnek, azaz a gyakoribb terhességeknek volt köszönhető. Az 1980-as évekre a népességgyarapodás a Szaharától délre elérte, sőt néhány évben meg is haladta az évi három százalékot. Csak az 1990-es évek elejétől kezdett megfordulni ez a trend, Afrika volt az utolsó a kontinensek sorában, ahol a születésszám, s ezzel együtt a népességnövekedés üteme lassulni kezdett. A jelenlegi előrejelzések szerint Afrika lesz az utolsó a kontinensek sorában, ahol a népességnövekedés meg fog állni. Ez azt jelenti, hogy a Szaharától délre fekvő Afrika jelenlegi (2001) 611 milliós népessége száz év múlva 1500 millióra fog nőni.¹⁶

¹⁴ The Guardian Weekly. 9–15 August, 2001, 4. old. Az osztrák International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA) Wolfgang Lutz csoportja által 2001 nyarán közzétett adatok, amelyek a subszaharai Afrika lakosságát mintegy egy milliárd fővel becsüli kisebbre a 80–100 év múlva várható csúcán, mint a korábbi számítások.

¹⁵ Chris Brazier: Africa United: Not Hopeless, Not Helpless. In: New Internationalist, August, 2000, Vol. 326., 9–44. old.

¹⁶ John Iliff: Africans. The History of a Continent, 1995, Cambridge, Cambridge University Press, 239–240. old.

Az indiai szubkontinens mellett tehát elsősorban Afrika lesz az elkövetkező évszázadban az a térség, ahol a szegénységet, az egészségtelen életkörülményeket a népességnövekedés állandósítani fogja. Ugyanakkor a szubszaharai Afrikában élők már ma is 14 évvel rövidebb életkorra számíthatnak, mint az utánuk következő, második legszegényebb régió, Dél-Ázsia lakosai, s kerek 30 évvel rövidebbre, mint a fejlett világ átlagos polgárai. 1960-ban Afrikában az átlagéletkor 40 évet tett ki. Ez a mutató 1990-ig 52 évre nőtt, majd a kilencvenes években csökkenésnek indult, s az évezredfordulóra 48 év körül stabilizálódott, olyan szinten, mint amit 20 évvel korábban, 1980 körül mértek a statisztikák.¹⁷

Néprajzi, nyelvi, vallási és kulturális értelemben is Afrika államai hihetetlen sokféleséget jelentenek. Legalább 2000, más vélemények szerint akár 3000 különböző etnikai közösség hazája Afrika, legtöbbjük külön nyelvvél, szokásokkal és életmóddal. A mintegy 2000 afrikai nyelv osztályozása máig sem egyértelműen elfogadott. A legáltalánosabban elismert felosztás szerint öt alapvető nyelvcsalád létezik, az afro-ázsiai (korábban sémi-hámi), ahová az arab, a berber (tuareg), az amhara és a szomáli nyelvek tartoznak, a nilusi-szaharai, vagy szudáni-guineai nyelvek, amit a Szaharától délre fekvő övben beszélnek, a bantu nyelvek, amely Afrika legnépesebb nyelvcsaládja, Nyugat-Afrikától egészen a kontinens déli csücskéig beszélnek, a koiszan nyelvek Délnyugat-Afrikában (korábban bushman és hottentotta), valamint a maláj-polinéziai nyelvcsaládba tartozó malgas, amit Madagaszkár szigetén beszélnek. Az afrikai nyelveket a szétaprózottság ellenére sem fenyegeti egyelőre a kihalás veszélye. A nyelvi asszimiláció Afrikában igen ritka, a magas népszaporulat a veszteségeket mindenhol pótolja. Még az urbanizáció sem jár a máshol megszokott nyelvcserével, a városok mindegyike rokoni, törzsi alapon benépesült utcákból, negyedekből áll, a keveredés nagyon ritka.

E tarkaság dacára több tucat olyan nyelve is van Afrikának, amelyeket milliónál is többen beszélnek, a nagyobb mobilitás, az írni-olvasni tudás általánossá válása, a kommunikációs lehetőségek bővülése ezeket a nyelveket a jövőben a mainál előnyösebb helyzetbe hozhatja, a modern Afrikát nehéz lenne nélkülük elképzelni. Ma azonban még más a helyzet, a 130 milliós Nigériában majdnem 400 nyelvet beszélnek, a 15 milliós Elefántcsontparton 60, a 3 milliós Libériában 16, míg a 48 milliós Kongói Demokratikus Köztársaságban (az egykori Zaire) legalább 200 törzsi nyelvet, vagy dialektust beszélnek.

Az etnikai hovatartozás jelentőségét az is erősíti, hogy a házasságkötések túlnyomórészt a saját etnikum keretein belül történnek, D. Lamb szerint „a család, klánt, vagy a törzset téve az afrikai társadalom legfontosabb elemeivé”.¹⁸ A feltüntetni „importált” európai nyelv – francia, angol, portugál, afrikánsz, spanyol, olasz – mellett az ezernyi törzsi nyelv használata teszi Afrikát a nyelvileg legtarkább kontinenssé. Sok kutató osztja azt a véleményt, amely szerint a nyelvi korlátok tekinthetők az afrikai országok nemzeti egységének kialakulását egyik legjobban gátló tényezőnek. Csak három fekete-afrikai ország, Szomália, Lesotho és Sváziföld te-

¹⁷ John Iliffe: i.m.: 240. old.

¹⁸ Arega Yimam: *Social Development in Africa 1950–1985*, 1990, Aldershot, Gower publishing, 4. old.

kinthetőek olyan országoknak, amelyek az „etnikai uniformitás áldásait élvezik”.¹⁹ Rendhagyó módon Burundiban és Ruandában a hutu – tuszi megosztottság ellenére mindkét etnikum ugyanazt a nyelvet, a kirundit beszéli.

A nyelvek sokfélesége rendkívül nagy problémát jelent a többi afrikai országban, mivel egy helyi nyelv hivatalossá tétele az adott nyelvet nem beszélők részéről ellenállást vált ki. Erre még Madagaszkáron is akadt példa, ahol pedig a maláj szigetvilágból a VIII.–XIV. századokban betelepült, s 18 népcsoportra oszló lakosság nyelvileg egységes, a malgast az egész szigeten beszélik. A problémák abból fakadtak, hogy a merina dialektust kívánták nemzeti nyelvvé tenni, ezt azonban a más dialektusokat beszélők nem fogadták el, így 1975-től a nyelvjárásokból összeállított „iombonana malgas” vált az ország nemzeti nyelvévé. Sok országban a legkisebb közös többszörös elveként még ma is az egykori gyarmatosítók nyelvét használják hivatalos nyelvként. 23 ország a franciát, 18 ország az angolt, s 5 ország a portugált. Az említett nyelvek „nemzeti” nyelvként történő használatának kétségtől van számos előnye, legfőképpen a nemzetközi, valamint az Afrika egyes országai közötti érintkezésben. Ezen nyelvek belső kohéziós ereje azonban gyenge, néhány egyedi kivételtől eltekintve, mint Dél-Afrika, ahol az angol éppen egy szintén Európából származó másik nyelv, az afrikánsz kötelező használatának bevezetése miatt válhatott a többség által elfogadottá. A volt gyarmatosítók nyelvének használata azonban nem mindenhol népszerű. Ezért, ahol ez lehetséges, az afrikai országok saját hivatalos nyelv bevezetését kezdeményezik. Csak kivételes esetekben – mint például az arab Szudánban, vagy az amhara Etiópiában – van erre lehetőség, ám még ezekben az országokban is jelentős azoknak az aránya, akik e hivatalos nyelveket sem nem beszélik, sem nem fogadják el. Kelet-Afrikában a suahéli vált egyértelműen a régió közvetítő nyelvévé, Kenyában, Ugandában és Tanzániában hivatalos nyelv rangjára is emelkedett, nem utolsósorban azért, mert már a német, illetve a brit gyarmati adminisztráció is támogatta a használatát. A falufőnökök gyarmatosítók általi kinevezésének gyakorta volt az az egyetlen szempontja, hogy az illető valamely karaván bennszülött teherhordóinak vezetőjeként némi jártasságot szerzett e nyelvben.²⁰ A wolof nyelv Szenegálban és Gambiában játszik hasonló szerepet, a hausza pedig Nigéria északi, Niger déli részén. Afrika lakosságának négyötöde képes a közvetítő nyelveket, vagy hivatalos nyelveket – néha egyszerre többet is – megérteni. A két- és többnyelvűség Afrikában már ma is a hétköznapiak része és minden bizonnyal az marad a jövőben is.

Új és érdekes fejlemény a kétnyelvűség és a nyelvcsere terén, ami Ruandában történt az 1994-es genodíciium után. A hagyományosan frankofon országba százezres nagyságrendben tértek vissza tuszi menekültek a környező angol nyelvű országokból (Uganda, Tanzánia), ahol gyakran évtizedeket töltöttek. Sokan közülük már ott születtek, a francia helyett angolul tanultak. Mindez az egész oktatási rendszer újragondolására és átalakítására készítette a hatóságokat. A kirundi és a francia mellett így az angol vált az ország harmadik nyelvévé, az utóbbi kettő dominálja a közép- és

¹⁹ Arega Yimam: i.m.: 3–4. old.

²⁰ Dirk Berg-Schlosser: Tradition and Change in Kenya, 1984, Paderborn, Schöningh, 29. old.

felsőfokú oktatást, a közigazgatást és az üzleti életet. Jellemző azonban, hogy egészen a legutóbbi időkig egyszerűen nem létezett kirundi – angol szótár, a francia szótárakon keresztül lehetett csak a két nyelv között mozogni. Az oktatási hatóságok szándékai szerint Ruanda lesz Afrika (Mauritius-t és a Seychelle-szigeteket nem számítva) első olyan állama, amely az angol–francia bilingvitást megvalósítja. Tanzánia, Kenya, Uganda az angol és a szuahéli, Dél-Afrika az angol és az afrikánsz esetében ezt már gyakorlattá tette.

A pánafrikanizmus

Az európai gyarmatosítás nem csupán politikai és gazdasági szupremációt jelentett, hanem egy idegen civilizáció erőszakos behatolását is az afrikai kontinensre. Megkezdődött az „európaizálás”, azaz a kulturális asszimiláció folyamata, amely azonban az afrikai társadalmak töredékét érte csak el.

A gyarmati alávetés az afrikaiakban sokféle reakciót váltott ki. A legfontosabb annak a kérdésnek a tisztázása volt, igaz-e, hogy az afrikaiak biológiailag alacsonyabb rendűek az európaiaknál, s ezért gyarmati uralom alá hajtásuk törvényszerű, s örökös sorsuk marad. Ebből következett a fehérek civilizációjához való viszony meghatározásának kényszere, valamint annak felvetése, vajon képes-e Afrika ledolgozni nyilvánvaló hátrányát Európával szemben?

A XIX. századi „afrikai felvilágosodás” képviselői Európára, mint fejlődésben a többi kontinenst messze meghaladó földrészre tekintettek, eredményeit érdemesnek tartották vakon másolni. A függetelenség visszaszerzése számukra csak a nagyon távoli jövő kérdései között szerepelt, addig éppen a gyarmatosítók hathatós segítségével kívánták modernizálni Afrikát. Elképzelésük szerint az afrikaiaknak le kellett vetközniük saját hagyományaikat, szellemi örökségüket, s helyette az európai szellemiséget kellett volna átvenniük, illetve megtanulniuk. Nem akartak mást, mint az afrikaiakból „fekete bőrű európaiakat” faragni. Ugyanakkor nem fogadták el a korban divatos szociál-darwinizmus eszméit, vallották, hogy az afrikaiak nem alacsonyabb rendű emberfaj, hogy az elmaradás történelmi okokra vezethető vissza, s mint ilyen, az okok kiküszöbölésével viszonylag rövid távon felszámolható. E felvilágosító iskola képviselői jellemzően nem kontinentális léptékben gondolkodtak, hanem saját etnikumuk keretein belül maradván kívánták a változások tevékeny részesévé válni. Tolmácsként szolgálva az európaiaknak, gyakran közreműködtek szótárak összeállításában, a megszülető írásbeliség első szárnycsapásai összekapcsolódtak a nevükkel, ők fordították először anyanyelvükre a Bibliát, tanulói, majd tanárai voltak az európaiak által alapított első iskoláknak. Az általuk képviselt etnikai alapú nemzeti konszolidáció ugyanakkor sok afrikai szokás és hagyomány megőrzését kívánta. Siker szálltak a gyarmati adminisztráció és a helyi keresztény egyházak tisztségviselői között az afrikaiak számának fokozatos emeléséért. Ezek az emberek gyakorta egykori rabszolgák voltak, akiket afrikaiak adtak el európai rabszolgakereskedőknek, s Kubából, Brazíliából tértek vissza szabad emberként, vagy egy angol fregatt szabadította ki őket még út közben a tengeren, s tette ki őket a Sierra Leone-i Freetown kikötőjében. A barátságos angol tengerésztiszt példája, aki a lán-

caiktól megszabadította őket, vagy a Freetown-i misszionárius, aki a betűvetést elsjátította velük, a kereskedő, akinek a védőszárnyai alatt vállalkozásokba foghattak, mindez az európai támogatás és vezetés elfogadására ösztönözte őket, s európai segítséggel kívántak harcolni a rabszolga-kereskedelem ellen is.

Mivel a XIX. század közepén Afrika területének még csak elenyésző, szinte kizárólag csak egy szűk partvidéki sávját gyarmatosították az európaiak, az afrikai felvilágosítók e generációjának az európai, főként az angol lobogó felhúzása kívánatos fejleménynek tűnt. Ennek az irányzatnak tipikus képviselője volt Samuel Adjai Crowther (1806–1891), Afrika első feketebőrű (anglikán) püspöke, aki a kizárólag afrikaiakból álló Niger-menti (a mai Nigéria) egyházszervezet élére került 1864-ben.²¹ Crowther joruba származású volt, s fiatal korában őt magát is rabszolgaszállító hajóról mentették Sierra Leone-ba, majd Angliába került. 1839–1842 között jónéhány száz más jorubával együtt települt vissza Sierra Leone-ból Jorubaföldre, Abeokutába. Az általa vezetett misszió 1851-ben Lagos-ba, két évvel később Ibadánba, a legnagyobb joruba városba tette át a székhelyét.²²

A történetírás és a megszülető politikai mozgalmak a későbbiekben elhanyagolták az afrikai „felvilágosítók”, a „protonacionalizmus” képviselőinek tevékenységét, az európaiakkal szemben fellépő mindenrendű ellenállásra helyezve a hangsúlyt az afrikai nacionalizmus gyökereinek keresésében. (Némi iróniával nevezhetnénk ezt akár az afrikai történetírás kurucos hagyományának is.) Komprádor voltukra nem volt nehéz bizonyítékot találni, nem csupán igenelték a gyarmati hódítást, de például a Dahomey-i király, az egyik legnagyobb rabszolga-kereskedő elleni katonai akció, valamint Lagos 1861-es annexiójának tevékeny részesei is voltak.²³

Számos példa van a XIX. században arra, hogy az afrikai partvidék uralkodói portugál, angol, francia, holland, brazil, vagy más tanácsadók hatására bizonyos jobbításokat, sőt reformokat vezettek be az uralmuk alatt álló területeken, de legalább a székvárosukban. A törekvés függetlenségük megőrzésére magától értetődő volt a tradicionális főnökök világában, de falujuknál, törzsüknél, akár kiterjedtebb királyságuknál tovább nem terjedt a látókörük, az emancipatorikus küldetéstudat idegen volt tőlük. Törzsi patriotizmusuktól sokkal gyengébb szálak vezettek a XX. századi afrikai nacionalizmushoz, mint afrikai ellenlábasaiktól, a „protonacionalista” felvilágosítóktól (akik az esetek többségében, s az áttértek buzgalmával még attól is óvakodtak, hogy bármilyen főnöki, vagy más törzsi rangot elfogadjanak).

A gyarmatosítás folyamatának előrehaladtával mindinkább kiütköztek az európai anyaországok önös, a filantrópiával és altruizmussal szöges ellentétben álló érdekei. Már Crowther püspöki kinevezése kapcsán is jelentkeztek olyan érvek (ti. az afrikaiak veleszületett alacsonyrendűségét bizonyítani igyekvők), amelyek a XIX. század végére a rasszizmus és a szociál-darwinizmus elterjedésének köszönhetően Európában széleskörűen elfogadottá váltak. Törvényszerű volt, hogy a fehér gyar-

²¹ *Moderne Kolonialgeschichte*, 1970, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 404–405. old.

²² J. D. Fage: *A History of West Africa*, 1969, Cambridge, Cambridge University Press, 128. old.

²³ Rudolf von Albertini: *Europäische Kolonialherrschaft 1880–1940*, 1976, Zürich, Atlantis, 405. old.

mati tisztviselők, kereskedők és misszionáriusok, akiket személyes és saját nemzeti törekvések vezettek, egyre gyakrabban kerültek konfliktusba az afrikaiakkal, ezen belül is a kisszámú, képzett elittel, amely konkurenciát jelenthetett saját előmenetelükben. Ez a képzett afrikaiak körében meghasonlást okozott, egy olyan új csoport jött létre, amely frusztrációnak érezte az Európához fűződő viszonyt. Az új, nemritkán kulturális nacionalizmusként, vagy kulturális re-orientációként aposztrofált irányzat az afrikai életmód, kultúra megtartását szorgalmazta, elvetette a kulturális asszimilációt, az európai szokások, viselet, nevek, gondolkodásmód átvételét. Érvrendszerében az emberi fajok egyenlősége mellett helyet kapott azok különbözősége is, ami miatt az afrikaiak mindig is mások lesznek, mint az európaiak. Szellemi dekolonializációt ekkortól hirdetett az „Afrika az afrikaiaké” jelszó, amely párosult az „afrikai öntörvényűség” és az „afrikai egyéniség” kihangsúlyozásával. Ekkor született meg az afrikai történelem afrikaiak által történő megírásának igénye is.

E csoport vezetőjének, az 1832-ben a holland nyugat-indiai St. Thomas-szigetén született Edward Blyden tekinthető, aki számos könyvet és pamfletet írt, többek között 1862-ben Libériában Etiópiáról, hazájának nevezve Afrikát, amelyet invázió fenyeget, vagy az 1887-ben Londonban kiadott „A kereszténység, az iszlám és a néger faj” címűt²⁴, amely Afrika-szerte, elsősorban Nyugat-Afrikában tette ismertté a nevét. Az első pánafrikanistának tartott Blyden azért választotta új hazájának a felszabadított amerikai rabszolgák visszatelepítésére létrehozott, s 1847-től független országgként elismert Libériát, mert az USA-ban az egyes államok törvényei nem tették lehetővé a számára az ottani egyetemi karriert. A „Liberian College” tanáraként a klasszikus és modern európai nyelvek oktatásában tűnt ki, majd Libéria külügyminisztere, később londoni nagykövete lett. Ez utóbbi pozíciójának elvesztésekor Sierra Leone-ba költözött, ahol belügyminiszteri megbízást kapott. Ebben a minőségében találkozott a Nyugat-Szudánban új államokat, sőt birodalmakat létrehozó radikális iszlám mozgalmakkal.

Blyden óriási kontrasztot látott a missziók által uralt partvidék keresztény szolgálkúsága és a kontinens belsejében berendezkedő muzulmán vezetők szellemi függetlensége, szervezőképessége, adminisztrációs tehetsége között. Azt a következtetést vont le ebből, hogy az európaiak a test rabszolgaságba döntésével felhagyva az afrikaiak szellemét taszították rabszolgaságba. A megoldást, a szellemi emancipációt először az önálló afrikai keresztény egyház létrehozásában, majd az iszlám felvételében látta. 1872-ben önálló nyugat-afrikai egyetem felállítását javasolta (1827-től már működött Sierra Leone-ban a misszionáriusok által alapított Fourah Bay College, Brit Nyugat-Afrika 1948-ig egyetlen felsőoktatási intézménye), ahol Egyiptomból, Timbuktaból és Szudán új mozlím központjaiból meghívott tanárok működtek volna. S amikor Crowther püspök, halála előtt egy évvel, 1890-ben visszavonulni kényszerült, Blydent ez arra indította, hogy Lagos-ba költözzön, s beszédeivel az ott kibontakozó afrikai kulturális renaissance élharcosává váljon. 1891. január 2-án egy ottani zsúfolásig megtelt templom hallgatósága előtt ostromozta az európai kereszténységet, mint amely az afrikaiak társadalmával és hagyományával nem

²⁴ A. Boahen: General History of Africa, Vol. VII., Africa under Colonial Domination 1880–1935, 1985, Paris, UNESCO, 821. old.

egyeztethető össze. Néhány hónappal később, szintén Lagos-ban, megalakult az Egyesült Bennszülött Afrikai Egyház (United Native African Church), az első önálló nyugat-afrikai egyház, amelynek nagy szerepe volt a későbbiekben az egész térség kulturális életének formálásában.

Az önálló afrikai egyházak szinte ezzel egy időben alakultak meg Dél-Afrikában is, a Tembu egyház 1884-ben, Afrika Egyháza 1889-ben, az Etióp Egyház 1892-ben. Nagy szolgálatot tettek az afrikai öntudat megerősítésében, az afrikai zene, tánc és irodalom istentiszteleteken történő alkalmazásában és fejlődésének ösztönzésében. Közös ideológiai alapjukként szolgált az az érv, miszerint a fehérek elferdítették a Szentírás tanításait, az afrikaiak feladata tehát, hogy visszatérítsék a keresztényeket a helyes útra.

A XIX. század végi, XX. század eleji afrikai kulturális nacionalizmus fontos jellemzője tehát, hogy elsősorban vallási köntösben lépett színre, másrészt, hogy hiányzott maga a nemzet, amelynek nevében fellépett, s így törvényszerűen mozdult a pánafricanizmus irányába. A XIX. században Nigéria, Dél-Afrika még nem létezett, Sierra Leone gyakorlatilag azonos volt az ottani egyetlen várossal, Freetown-nal. A kulturális nacionalizmus nem a patriotizmus talajából nőtt ki, sokkal inkább a faji hovatarozás meghatározó élményéből, tehát nem belülről jövő önmeghatározás volt, hanem a gyarmatosítókkal szemben táplált kezdeti illúziók elvesztése utáni elhatárolódási törekvések, azaz kívülről való önmeghatározásként született. Képviselői között nagy számban voltak, akik maguk is Afrikán kívülről érkeztek, a „vissza Afrikába” mozgalom részeként, amely a XIX. század elején az USA-ból indult Libériába, majd közép- és Dél-Amerikából is ezeket hozott vissza az egykori szülőföldre, elsősorban Nyugat-, kisebb részben Dél-, illetve Kelet-Afrikába. 1888 után, amikor az Újvilágban utolsóként Brazília is felszámolta a rabszolgaságot, a visszatelepülés lendülete alábbhagyott, hogy a XX. század első évtizedeiben, majd a század második felében több hullámban is újjáéledjen, igaz, egyre kisebb méretekben és szinte kizárólag az Egyesült Államokból és a karibi szigetvilágból toborzódva. A korszakban egyre nagyobb jelentőségre tett szert az afro-amerikaiak fekete-afrikai missziós tevékenysége, valamint az Afrikából immár nem csupán az európai anyországokba, hanem az Egyesült Államok és a karibi világ ún. "néger" iskoláiba, egyetemre beiratkozó diákok vándormozgalma. Számuk 1880 után kezdett el gyarapodni, s a II. világháború kezdetéig már sok ezren tértek vissza diplomával a kezükben. Amerikában nem mint koszákra, ibókra, fantéokra, vagy sonákra, sem nem mint dél-afrikaiakra, nigériaiakra, szenegáliakra, rhodesiaiakra, hanem mint afrikaiakra voltak rájuk kíváncsiak, s ilyen minőségben kaptak segítséget is elsősorban az ottani afro-amerikai közösségektől.

A XIX. század közepén Amerikában megszületett pánafricanizmus megerősödésében kiemelkedő fontosságú volt az etiópok 1896-os aduai győzelme az olaszok felett. Hannibál óta először győzedelmeskedett afrikai hadsereg európai seregek fölött. A győző II. Menelik négus nem pusztán elkerülte, hogy Abesszínát Fekete-Afrika többi részéhez hasonlóan gyarmatosítsák az európaiak, hanem az egymással szembeni rivalizálásukat kihasználva egyedüli afrikai szereplőként maga is részt vett a gyarmati versenyfutásban, déli és keleti irányban megkettőzve országa területét.

A történelmi győzelem az újvilági fekete értelmiségből is lelkesedést és csodálatot váltott ki. Benito Sylvain, a pánafrikanizmus egyik első apostola Haitiről többször is felkereste Abesszínát, hogy országa elnökének leveleit átadhassa a négusnak. A kubai származású afro-amerikai William H. Ellis 1903-ban és a rákövetkező évben is odautazott, hogy gazdaságfejlesztési tanácsaival segítsen, s fekete amerikaiakat telepítsen le.²⁵ Sok amerikai színesbőrű személyiség igyekezett a gyarmati sorba taszított Afrika számára segítséget nyújtani. A legnevesebbek: Booker T. Washington, William Du Bois, Marcus Garvey és Aimé Césaire. Mindannyian pánafrikanisták voltak, azaz az újvilági és az afrikai feketék egyforma szenvedéseit, elnyomatását és szabadságvágyát hangsúlyozták, nem téve különbséget nemcsak afrikai és afrikai, de afrikai és amerikai feketék között sem.

Booker T. Washington az amerikai Tuskegee Intézet vezetője volt, s ebben a minőségében sok afrikai diáknak biztosított tanulási lehetőséget, sajátos „praktikus oktatás” formában. 1901-ben az intézet munkatársait meghívta Togóba az ottani német gyarmati kormányzat, hogy segítsenek az afrikaiak gyapottermelését fellendíteni. 1908-ban Washington szervezte meg a „Negro Business League” üléseit, amelyeket igazi pánafrikai fórummá fejlesztett. Afrikai vendégeit és ösztöndíjasait hallgatóságának „az egész néger faj” képviselőiként mutatta be.²⁶ 1912-ben ugyancsak a Tuskegee Intézet szervezésében került sor a „Négerok Nemzetközi Konferenciájára” (International Conference on the Negro), ahol Washington az amerikai és afrikai feketék közötti kapcsolatok fejlesztésének fontosságáról beszélt. A konferencia résztvevői között szép számmal voltak afrikaiak is Aranypartról, Libériából, Nigériából, Brit-, Német- és Portugál- Kelet-Afrikából, valamint Dél-Afrikából.

A pánafrikai kongresszusok legjelentősebb szervezője William Du Bois volt. Az általa 1919-ben Párizsban, 1921-ben Londonban, Brüsszelben és Párizsban, majd 1923-ban Londonban és Lisszabonban megrendezett kongresszusok előzménye az említett rendezvények mellett az 1900-ban Londonba összehívott pánafrikai konferencia volt. Du Bois az Amerikában megjelenő feketék számára írt *The Crisis* folyóirat szerkesztője volt, s e folyóiratot tudósította 1919-ben a Párizs környéki béketárgyalásokról. Anyaggyűjtést is folytatott itt a feketék I. világháborús szerepéről írandó könyvéhez. A béketárgyalások kedvező alkalmat kínáltak arra, hogy a Du Bois szervezésében összegyűltek ráirányítsák a világháborús győzők figyelmét Afrikára.

Az I. Pánafrikai Kongresszus felhívta a szövetséges és társult államokat, hogy hozzanak törvényeket az őslakos afrikaiak védelmére, a Nemzetek Szövetsége létesítsen állandó hivatalt a meghozandó törvények betartásának ellenőrzésére, az őslakosság („bennszülöttek”) politikai, szociális és gazdasági boldogulása érdekében.²⁷ A határozat további pontjai többek között hangsúlyozták a „bennszülött lakosság” jogát a földre és az annak méhében rejlő kincsekre, a koncessziók térbeli és időbeli korlátozásnak, a rabszolgaság (gyakorta kényszermunkának álcázva) és a testi fenyegetések (vízilóbőr korbács) eltörlésének szükségességét. Az oktatás terén a határozat elsősorban azt követelte, hogy minden „bennszülött” gyermek legyen jogosult köz-

²⁵ A. Boahen: i.m.: 272–273. old.

²⁶ A. Boahen: i.m.: 769. old.

²⁷ Colin Legum: PanAfricanism, 1963, New York, Praeger, 133. old.

költségen megtanulni saját, valamint az anyaország nyelvén olvasni és írni, s ehhez „bennszülött” tanári testületet javasolt kiképezni. A kormányzásról ugyanez a határozat kifejti, hogy az afrikaiak számára biztosítani kell a kormányzásban való részvétel jogát, mihelyst ezt fejlődésük lehetővé teszi. Azonnali teendőként került vizsgálatra a helyi és a törzsi kormányzásban való részvétel, az „ősi szokásjognak megfelelően”. E részvétel fokozatos kiterjesztésének útján, a képzettség és a tapasztalatok halmozódásával vélték a párizsi Pánafrikai Kongresszus résztvevői biztosíthatónak, hogy a „kellő időben Afrikát az afrikaiak elgondolása szerint irányítják majd”.²⁸

Az 1921-es II. Pánafrikai Kongresszus Afrikának az afrikaiak érdekében történő fejlesztéséért szállt síkra, valamint a mandátumterületek – Togó, Kamarun, Délnyugat-Afrika, Tanganyika és Ruanda-Urundi – népszövetségi ellenőrzésében való részvétel lehetőségét szorgalmazta. S bár az egymást követő, Európában rendezett kongresszusokon mind több, főként az anyaországok egyetemlein tanuló afrikai vett részt, a kongresszusok hatása legkevésbé Afrikában volt érezhető, a főszervező Du Bois az Afrikán kívül élő fekete értelmiség körében jutott leginkább befolyáshoz.

A gazdasági világválság terheit minden gyarmatosító igyekezett -amennyire csak lehetett- gyarmataival megfizettetni. A válsággal a pánafrikanizmuson belül is a radikális szárny erősödött meg. E szárny vezetője a jamaikai születésű, de az I. világháború éveiben Harlemben áttelepült Marcus Garvey volt, akinek militáns újságja, a *The Negro World* nagy népszerűsége miatt Afrikában. Dzsomo Kenyatta úgy emlékezett vissza később, hogy a kenyai nacionalizmus születésének hajnalán, 1921-ben az írni-olvasni nem tudó aktivisták összegyűltek, hogy valaki kétszer-háromszor felolvassa nekik a „The Negro World” cikkeit, amelyeket útközben magukban ismételve vittek el azoknak az afrikaiaknak, akik éhesek voltak egy olyan doktrínára, ami kiszakíthatta őket Afrika akkori szolgai tudatállapotából.²⁹

Garvey maga is írt vezércikkeket, amelyekben minden probléma megoldásának az ősök földjére való visszatelepülést tartotta. Mandátumuk elvételét javasolta az egykori afrikai német gyarmatokon osztozkodó hatalmaktól, Sierra Leone és Elefántcsontpart számára függetlenséget követelt, hogy azok Libériával egyesülhessenek. Garvey 1921-ben az „Afrikai Birodalom” ideiglenes elnökévé, később annak „császárává” kiáltotta ki magát. Ő maga azonban soha nem települt át Afrikába, noha az USA-ból nyolc alkalommal is kiutasították. A „garveyizmus” mégis fontos mérföldkövévé vált az afrikai büszkeség és öntudat egyre erősödő folyamatának. Kwame Nkrumak, Ghána első elnöke, a pánafrikanizmus utolsó nagy egyénisége Garvey-t nevezte a legbefolyásosabb gondolkodónak saját szellemi fejlődésére, akinek könyve, a „Filozófia és vélemények” (1923) az amerikai Lincoln Egyetemen 1935-ben megkezdett tanulmányi éve alatt legfontosabb olvasmányai közé tartozott.³⁰

A pánafrikanizmus hosszú ideig elsősorban az angolul beszélő feketék mozgalmaként volt, az Atlanti-óceán fölött átívelő szellemi híd megteremtésével. Hasonló

²⁸ Colin Legum: i.m., 133–134. old.

²⁹ A. Boahen: i.m., 772. old.

³⁰ A. Boahen: i.m., 773. old.

mozgalom bontakozott ki a karibi világ francia szigetei és Francia Nyugat-Afrika között. A Martinique-i születésű Aimé Césaire a pánafricanizmus kulturális mozgalmának, a négritude-nek vált szellemi atyjává. A négritude, amely nevét sokak meggyőződése szerint Césaire-től kapta 1932-34 közötti párizsi diákévei alatt, s ami a néger büszkeséget volt hivatva kifejezni, az afrikai és az onnan elszármazott feketék közös kulturális örökségét hangsúlyozta, s a világ 400 millió fekete lakosát a kultúra segítségével kívánta újraegyesíteni. A négritude már a II. világháború előtt gyökeret eresztett Fekete-Afrikában. A szenegáli költő-politikus Leopold Sedar Senghor és Césaire párizsi találkozója hozta meg az áttörést a mozgalomnak.

A négritude meghatározásával sokan próbálkoztak, váltakozó eredménnyel. Mint ideológia a szellemi értékek elsőbbségét hangsúlyozta az anyagiak fölött, valamint az afrikaiak és az európaiak közötti különbséget. Césaire büszke volt arra, hogy sem az iránytűt, sem a puskaport nem Afrikában találták fel. Senghor szerint az európai átalakítja a természetet, az afrikai viszont beleolvad. Az európai megismeri a természetet, az afrikai viszont „ösztönösen érzi” azt. Senghor megfogalmazása az is, hogy az „afrikaiak életre keltő ritmust hoztak a gépek és eszközök halott világába”.³¹

A négritude mozgalom szerint, az afrikaiak külön társadalmi, politikai lények, olyan szükségletekkel és emóciókkal, amelyek nem feltétlenül alkalmasak a fehérek által létrehozott alkotmányos kormányzatok kereteibe történő beilleszkedésre, ezért olyan intézmények kiépítésének szükségességét hirdeti, amely megfelel sajátos szükségleteiknek. A fehér ember racionális kormányzási módjának elvetése a hagyományos afrikai társadalom iránti nosztalgiával párosult.

A pánafricanizmus és a négritude nem töltöttek be kizárólagos szerepet a két világháború közötti Afrikában. Velük párhuzamosan létezett még számos irányzat, mint például a „diagnizmus” (Blaise Diagne-ről, a francia parlamentben 1914–1934 között Szenegált képviselő politikusról elnevezve), amely nem brutális forradalom, hanem racionális evolúció, azaz a kulturális asszimiláció útján kívánt Afrika és az afrikaiak gondjain segíteni. Diagne 1919-ben még egyike volt a párizsi Pánafricanai Kongresszus résztvevőinek, a pánafricanisták csak később határolódtak el tőle, mint „afrikai-ellenes” politikustól. A korszakra jellemző volt még, hogy a legfontosabb eseményekre, kongresszusokra, konferenciákra és egyéb rendezvényekre túlnyomórészt nem Afrikában, hanem az európai anyaországokban került sor. Ezekben az Afrikáról szóló rendezvényeken maguk az afrikaiak rendre kisebbségben voltak, európai és amerikai társaikkal szemben.

A két világháború közötti pánafricanizmus további jellemzője, hogy képviselőik Afrikában a szűk városi elitekhez tartoztak, inkább keresték a kapcsolatot a más földrészekben élő fekete értelmiségiekkel, mint tulajdon országuk vidéki népességével. Az ún. „szupra-tribális”, vagy inter-etnikai politikai szervezetek Fekete-Afrikának minden szegletében létrejöttek ugyan erre a korszakra (az egyetlen kivételt Belga Kongó jelentette), de tagságuk és befolyásuk nem volt még számottevő. Az a felismerés azonban, hogy egy gyarmati népe egyedül nem lesz képes lerázni a gyarmati igát, csak a radikálisok egy szűk körében vált meggyőződéssé. Nnamdi Azikiwe, a

³¹ Leopold S. Senghor: *Négritude et Humanisme*, 1964, Paris, 216. old.

majdan független Nigéria első főköormányzója, majd első elnöke írta 1938-ban: „Ameddig Nigéria, Aranypart, Sierra Leone és Gambia kereteiben gondolkodunk, s nem az Egyesült Nyugat-Afrika kereteiben, addig meg kell elégednünk a gyarmati diktatúrával.”³² Jellemzően a brit gyarmati adminisztráció hivatalnokai a két világháború között nem tartottak attól, hogy a nacionalizmus (akár pánafrikai, akár regionális formában, vagy egy-egy gyarmatot tekintve) Indiához hasonló veszélyt jelenthetne, mivel afrikai gyarmataikat csak földrajzi egységeknek tekintették, akárcsak a többi európai gyarmati hatalom.

Ez a helyzet csak a II. világháború után változott meg. Az 1945 októberében Manchesterben megtartott V. Pánafrikai Kongresszuson a delegátusok nagyobbik hányada már Afrikából jött, vagy, mint Kwame Nkrumah, Angliában tartózkodott ugyan, de frissen érkezett Aranypartról, hogy Londonban jogi tanulmányokat folytasson, vagy, mint Dzsono Kenyatta, aki az 1934–1946 közötti éveket Angliában töltötte, de mindvégig szoros kapcsolatban maradt a kenyai, főként a kikuju politikai szervezetekkel, sőt, a Kikuju Szövetséget főtítkárként öt éven keresztül Londonból irányította. Az amerikai feketék képviselőjében Manchesterben ismét csak Du Bois jelent meg, de már nem ő, hanem Nkrumah és Kenyatta voltak a pánafrikai mozgalom meghatározó személyiségei.

A kongresszus határozatilag Össz-afrikai Kongresszusnak kiáltotta ki magát, de feltűnő volt, hogy csak az afrikai angol, elsősorban nyugat-afrikai gyarmatok képviseltették magukat. A francia gyarmatokról egyetlen delegátus sem érkezett. Az általános határozatok ezért egész Afrika, sőt az egész gyarmati világ nevében beszéltek, a konkrétabb ügyek kevés kivétellel Nyugat-Afrikáról és az Egyesült Királyságban élő afrikaiakról szóltak. Az áttörést az V. Pánafrikai Kongresszus határozatainak radikális hangvétele jelentette. Nemcsak az Atlanti Charta alapelveinek azonnali alkalmazásáért szálltak síkra, de a gyarmati népekhez intézett felhívásában a kongresszus elismerte minden gyarmati nemzet jogát arra, hogy saját kezébe vegye sorsa irányítását. „Valamennyi gyarmatnak meg kell szabadulnia a külföldi imperializmusnak mind politikai, mind gazdasági fennhatóságától.”³³

A felhívásban megállapították, hogy az imperialista hatalmak célja a kizsákmányolás, ezért a gyarmati és leigázott népek harca a politikai hatalomért az első lépés és e hatalom megszerzése szükséges előfeltétele a társadalmi, gazdasági és politikai emancipációnak. A kongresszus felszólította a gyarmati munkásokat és földműveseket, hogy hatékonyan szervezkedjenek. „Ma a hatásos cselekvésnek egyetlen útja van – a tömegek megszervezése. És ehhez a szervezkedéshez a gyarmatok tanult embereinek is csatlakozniuk kell. Gyarmati és leigázott népek, egyesüljetek!” – szölköztek a határozat záró sorai.³⁴

A pánafrikanizmus kilátásai látszólag soha nem voltak jobbak, mint az 1945 után kezdődő korszakban. Az erőre kapó afrikai politikai pártok és mozgalmak szinte kivétel nélkül az afrikai egység megteremtésének jelszavát tűzték zászlajukra. A fekete-afrikai gyarmatok sorában nagyformátumú politikai vezetők tettek hitet az afrikai

³² Idézi: John Iliffe: i.m., 233. old.

³³ George Padmore: *Pan-Africanism: or Communism?* 1956, London, Dobson, 384–385. old.

³⁴ George Padmore: i.m., 385. old.

egység ügye mellett, a már említett Senghor Nkrumah és Kenyatta mellett Elefántcsontparton Felix Houphouët-Boigny, Maliban Modibo Keita, Guineában Sekou Touré, Nigerben Hamani Diori, Sylvanus Olympio Togóban, Abbe Julu Brazzaville-i Kongóban, Kasawubu és Patrice Lumumba Belga-Kongóban, Julius Nyerere Tanganyikában.

Mindenki a föderalizmusért szállt síkra, s szóban mindenki Afrika balkanizálása ellen foglalt állást. Otthon azonban mindenki igyekezett a befolyásnak, majd a hatalomnak olyan nagy szeletét kiharítani magának, amekkorát csak lehetséges volt.

A változások viharos gyorsasággal történtek. Az Indiából 1947-ben kiszoruló britek még Afrikában látták gyarmatbirodalmuk új súlypontját, s csak a józanabbak figyelmeztettek arra, valószínűleg néhány, esetleg akár egy generáció múlva az afrikaiak is a maguk kezébe akarják majd venni sorsuk intézését – legalábbis önkormányzati szinten. Az európai gyarmatosító hatalmak úgy számítottak Afrikára, mint saját, háború utáni újjáépítésük egyik forrására. 1944-ben a Brazzaville-i Konferencián Franciaország még kizárta afrikai gyarmatai önkormányzatát, helyette az egyes területeknek képviselőt biztosított a Francia Nemzetgyűlésben.

A választások útján szerzett képviselő új volt mind az angol, mind a francia gyarmatok életében. Az adott gyarmatra, sőt csak egy választókerületre korlátozott választási kampány beszűkítette a politikai látóköröket, kedvezett a regionális, partikuláris nacionalizmus, legfőképpen az etnikai nacionalizmus térnyerésének, a pánafrikanizmus alól azonban kihúzta a talajt. A pánafrikanizmus II. világháború utáni vezető személyisége, Nkrumah is úgy látta, hogy a gyarmatoknak előbb függetlenséget kell szerezniük, majd önkéntesen csatlakozni fognak ahhoz az integrációhoz, amit a legtöbben Afrikai Egyesült Államok néven álmodtak meg. Nkrumah szűkebb hazája, Aranypart, a trópusi Afrika legfejlettebb és leggazdagabb országa 1951-ben választhatott először önkormányzattal bíró helyi parlamentet. A börtönből a választások eredménye alapján kiengedett Nkrumah és követői alakíthattak kormányt, s megkezdődött Aranypart domíniummá nyilvánításának folyamata.

A brit kormány nem térhetett ki a többi afrikai, de legalább nyugat-afrikai birtokán sem az aranyparti engedmények megadása elől, s valóban, néhány hónapos késéssel Nigéria, három év múlva Sierra Leone, 1956-ban pedig Gambia is az aranypartival közel azonos alkotmányt kaptak. Nkrumah „függetlenséget azonnal” – politikájának eredményeként Aranypart Ghána néven 1957. március 6-án az első fekete-afrikai országgént (Libériát és Angol-egyiptomi Szudánt nem számítva) elnyerte függetlenségét. Ghána példája egész Afrikára befolyással volt, a függetlenség megadását nem lehetett máshol sem elodáztatni. A portugál és spanyol gyarmatok, s néhány kisebb francia, illetve brit birtok kivételével Afrika legtöbb országa néhány éven belül elnyerte függetlenségét. Egyedül az „Afrika évének” elkeresztelt 1960-as évben 17 ország vált függetlenné a kontinensen.

Nkrumah meggyőződése volt, hogy az egykori gyarmatok nem lesznek képesek gazdaságilag függetlenedni a volt anyaországoktól, s a neokolonializmus ellenszerét is a pánafrikanizmusban látta. Az afrikai országok önkéntes, mindenki számára előnyös föderációjában gondolta a jövőt. Az egyesüléshez Ghánát erős országgá akarta tenni, hazájában nem tűrte sem a regionalizmust, sem a tribalizmust. Miután Guinea 1958-ban a francia gyarmatok közül egyedülként elvetette a De Gaulle által létre-

hozott Francia Közösségbe való belépést és ennek következtében Franciaország minden kapcsolatot megszakított az országgal, Nkrumah, igazi pánafricanistaként, uniót hozott létre Ghána és Guinea között. Az unió 1960-ban egy újabb volt francia gyarmattal, Malival bővült ki. Nkrumah az egyesülést úgy mutatta be, mint ami „siker kísérlet lehet, elvezethet a teljes kontinentális egységhez”.³⁵ Az unióknak azonban nem sok gyakorlati jelentősége volt, azon kívül, hogy a gazdag Ghána kölcsönt folyósított a szegény Guineának. Mali e politikai frigy előtt egy másik unió tagja is volt már, Francia-Szudán 1959-ben Szenegállal egyesült Mali Föderáció elnevezéssel, de a tengeri kijárással nem rendelkező, koldusszegény ország vezetője, Modibo Keita tartott a jóval fejlettebb Szenegál dominanciájától és nem osztotta Senghor franciabarátosságát sem, így az unió mindössze két hónappal a függetlenség elnyerése után felbomlott. Ugyancsak erre a sorsra jutott az 1959-ben alapított Száhel-Benin Szövetség (Conseil de l'Entente), amely Elefántcsontpartot, Dahomey-t, Felső-Voltát és Nigert fogta össze. Ghána, Guinea és Mali államszövetsége, az „Afrikai Államok Uniója” még papíron is csak 1963-ig tartott ki.

A nem pánaafrikai célkitűzéssel létrehozott uniók sikeresebbek voltak Afrikában. Elsőként a Dél-afrikai Unió jött létre 1910-ben brit domíniumként, két-két egykori brit gyarmatot, illetve búr köztársaságot magába foglalva. 1960-ban Olasz-Szomália és Brit-Szomáliföld egyesültek Szomália néven. 1964-ben Tanganyika és Zanzibár uniójából született meg Tanzánia.

1981-ben Csád egyesült Líbiával, de ez az egyesülés ugyanolyan tiszavirág életűnek bizonyult, mint Líbia 1972-es Egyiptommal, majd két évvel később Tunéziával történt egyesülése. 1982-ben Szenegál és Gambia hoztak létre Szenegambia néven közös államot, de ez az unió is felbomlott rövidesen. Nkrumah jelszavát: „Afrikának egyesülnie kell!” – leginkább a tanganyikai Julius Nyerere próbálta meg pánaafrikai alapokon megvalósítani. 1961-ben készen állt saját országa függetlenségének elodázására, csak azért, hogy Kenyával és Ugandával egy időben nyerje azt el, ezzel is erősítve a kelet-afrikai sorsközösség érzését. Nyerere, életének utolsó éveiben minden alkalmat megragadott, hogy kifejezze sajnálatát az „Egyesült Afrika” elszalasztott lehetősége miatt. A ghánai függetlenség 40. évfordulója alkalmából Accrában rendezett ünnepségen 1997. március 6-án elhangzott beszédében azt mondta:

„Kwame Nkrumah az afrikai egység nagy kereszties lovagja volt. Az 1965-ös accrai csúcstalálkozón létre akarta hozni a független Afrika szövetségi kormányát. Nem sikerült. A kisebbik hiba az volt, hogy Kwame, mint mindenki, aki nagyon hisz valamiben, alábecsülte a gyanakvást és ellenszenvet, amit törekvése a többi államfőből kiváltott. A fő ok az elsőhöz kapcsolódott: túlon túl sokunknak közülünk alapos érdeke fűződött akkor már ahhoz, hogy Afrikát megosztottságban tartsuk”.³⁶

Ez a megosztottság már 1961-ben tartóssá vált. Az akkor már független afrikai országok újszülött vezetői csak abban értettek egyet, hogy „valamilyen egységre” szükség van Afrikának, az egység tartalmáról és formájáról megosztottak a véle-

³⁵ Jeuan Griffits: *An Atlas of African Affairs*, 1985, London, Methuen, 60. old.

³⁶ Chris Brazier i.m., 9–44. old.

mények. A Ghána, illetve Nkrumah által vezetett ún. „Casablanca csoport” a politikai unió elsődlegességére, a másik, az ún. „Monrovia csoport” a gazdasági együttműködést erősítő összefogásokra helyezte a hangsúlyt. 1963-ra, az Afrikai Egység-szervezet megalapításának évére a Monrovia csoport álláspontja győzedelmeskedett.

Nkrumah sok más fekete személyiséggel együtt Du Bois-t is befogadta országába. A pánafricanizmus nagy veteránja általános megbecsüléstől övezve halt meg Accrában 1963-ban. Maga Nkrumah kevésbé szerencsés körülmények között fejezte be pályafutását. Nemcsak az afrikai egység megteremtése bizonyult vágyálomnak, hanem az is, hogy országát gyors ütemben modernizálni tudja. Az elnökön elhatalmasodtak diktatórikus hajlamai, egypártrendszer és ellenlábasaival szemben kemény megtorlásokat vezetett be. 1966-ban külföldi útja idején katonai puccs bukatta meg. Ezután 1972-ben bekövetkezett haláláig guineai száműzetésben élt. A pánafricanizmus csillaga vele együtt tűnt sírba szállni, az 1970-es, 1980-as években a pánafricanizmusra csak mint történelmi relikviára tekintettek. Az 1974-ben a tanzán fővárosban Dar-es-Salaamban Nyerere kezdeményezésére megtartott VI. Pánafricanikai Kongresszus az 1945-ös manchesterinek csupán halvány árnyéka volt, a delegátusokat a bipoláris világrendhez való igazodási törekvések osztották két táborra, érdemi dialógusra így sor sem kerülhetett.

Fordulat csak az 1990-es években, elsősorban a Dél-afrikai Köztársaságban lezajlott alapvető változásoknak köszönhetően következett be. Az a tény, hogy az Afrikai Egység-szervezet semmilyen gyakorlati szerepet nem volt képes betölteni az apartheid rendszer felszámolásában, felhívta a figyelmet a kontinens politikai megosztottságának veszélyeire.

A pánafricanizmus újjáéledésének legfontosabb oka mégis a globalizáció volt, amely a válságokkal sújtott kontinens helyzetét még tovább rontotta. Az egyes „nemzet-államok” – szól az érvelés, túlságosan könnyen kijátszhatóak, sőt, akár egymásnak is ugraszthatóak a nemzeti összterméküknél hatványokkal nagyobb pénzeket forgató multinacionális társaságok által. A pánafricanizmus mai propagandistái a nagy nemzetközi könyvvizsgáló cégeket is az „oszd meg és uralkodj!”-elv alkalmazói közé sorolják. Az Európai Unió jól működő példája is vonzó a pánafricanisták számára. Figyelembe véve azt, hogy még a kontinens kimagaslóan legfejlettebb állama, a Dél-afrikai Köztársaság is hosszas huzavona és nem jelentéktelen kompromisszumok árán tudott csak megegyezni kereskedelmi kérdésekben az Európai Unióval, logikusnak tűnik a következtetés, miszerint az egységes Afrika tárgyalási pozíciói csak erősödhetnek. Ugyanez a helyzet Afrika képviselőivel az ENSZ Biztonsági Tanácsában. Az egyes afrikai államoknak erre még csak esélyük sincs. Az 53 afrikai, illetve ebből 47 fekete-afrikai ország közül egyedül a legnépesebb, Nigéria esetében került egyáltalán szóba a tagság gondolata. Ez azonban kizárólag a kontinensek közötti arányos képviselő kialakítása igényének, s nem az ország teljesítményalapú elismerésének volt a jele. A katonai kormányzatok miatti politikai bizonytalanság azután még a tervezés szintjén levetette az ügyet a napirendről. Az egységes Afrikától ezzel szemben nehezen lehetne megtagadni a Biztonsági Tanácsbeli tagságot, pusztán demográfiai alapon sem.

A tehetetlenség miatt sokat kritizált Afrikai Egységszervezet 1991-ben a nigériai fővárosban Abujában megrendezett csúcstalálkozóján határozta el az Afrikai Gazdasági Közösség egy, az egész kontinenst magába foglaló monetáris unió, valamint egy közös, kontinentális parlament létrehozását. Tekintettel arra, hogy az állam és kormányfők mindezen célokat 2025-re kívánták megvalósítani, olyan távoli jövőben tehát, amikor már egyikük sem lesz hivatalban, a 34 éves cselekvési program inkább a retorika mögé bújtatott nem-cselekvés megnyilvánulása volt.

Az 1999 szeptemberében a líbiai Sirte-ben rendezett rendkívüli csúcstalálkozón az Afrikai Egységszervezet gyorsított cselekvési programot fogadott el. A Sirte-i Nyilatkozat újfent meghirdette az Afrikai Unió, az Afrikai Központi Bank, az Afrikai Monetáris Unió, az Afrikai Központi bíróság, s mindenképp a Pánafrikai Parlament létrehozásának programját. A határidő ezúttal túlon túl szűk volt, a legtöbb új intézménynek 2000-ben fel kellett volna állnia, de legalább bizonyoságul szolgált arra nézve, hogy a kontinens vezetői felismerték a sürgős cselekvés kényszerét. A 2000 júliusában a togoi fővárosban, Loméban megtartott soros csúcstervezés azonban semmilyen lényeges előrelépést nem hozott, helyette más szenzációval szolgált. A Sir Quett Masire (Botswana elnöke 1980–1997 között), Ahmadon Touré tábornok (Mali elnöke 1991–1992-ben), s más neves személyiségek által előkészített jelentés nagy összegű jóvátételt követelt Ruanda számára az ENSZ Biztonsági Tanácsától, az USA és Franciaország kormányától, amiért azok 1994-ben elmulasztottak beavatkozni Ruandában még azután is, hogy minden kétséget kizáróan bebizonyosodott, hogy a XX. század legnagyobb tragédiája zajlik.³⁷ Ez volt az első eset, hogy az Afrikai Egységszervezet egyik tagállama érdekében ilyen magas szinten interveniált. A pánafrikanizmus hívei ezt rendkívül pozitív fejleményként értékelték, akár csak azt, hogy a francia „precarie” és a frankofónia visszaszorulásával az afrikai frankofon államok politikájában is fordulat állt be.

Hagyományosan Franciaország – a britektől eltérően – afrikai gyarmatai túlnyomó hányadán a közvetlen uralmat gyakorolta. Ez alól csak Felső-Volta, Mauritánia, Niger és Csád voltak kivételek. A közvetlen uralom azt jelentette, hogy a kerületi, vagy kantonális főnököket, illetve a falufőnököket maguk a francia gyarmati hatóságok nevezték ki. Ezek a főnökök természetesen elsősorban az anyaország iránt voltak lojálisak. A kantonfőnökök mellett az iskolázott, kulturálisan asszimilált afrikaiak (evolués), valamint négy szenegáli közösség (St. Louis, Dakar, Rufisque, Gorée-sziget) lakói is privilegizált helyzetben voltak, francia állampolgársággal rendelkeztek, s annak ellenére, hogy mindössze a népesség egy százalékát alkották, meghatározó erővel bírtak a francia-afrikai kapcsolatok XX. századi alakulására. A Francia Unió, majd a Francia Afrikai Közösség (Communauté France-Afro-Malgche) létrehozása a negyedik és ötödik Francia Köztársaság nem minden siker nélküli kísérlete volt arra, hogy afrikai gyarmatait a kontinens többi gyarmati országának pályájáról eltérítse. A dekolonizációt ez ugyan feltartóztatni nem tudta – 1960-ra már csak Francia Szomália (Dzsibuti), a Komore-szigetek és Réunion maradtak meg francia birtokban – de a francia befolyás a 23 egykori gyarmat szinte mindegyikében erős maradt. A megszűnt Francia Közösség helyébe 1961-ben az Afrikai

³⁷ *The Guardian Weekly*, 13–19. July, 2000, 5. old.

Malgas Unió (Union Africaine et Malgache), majd ennek utódszervezete, az 1964-ben létrehozott Afrikai Malgas Gazdasági Együtműködés Uniója (Union Africaine et Malgache de Coopération Economique) lépett, amelyet 1965-től Afrikai Malgas Közösségnek (Organisation Commune Africaine et Malgache) hívtak.

Az Afrikai Malgas Közösség a hatvanas évek közepén az Afrikai Egységszervezet alternatívájává próbált válni. A pánafrikanizmust tűzve zászlajára az 1974-ben kezdődő felbomlásáig igyekezett kétségbe vonni, hogy az Afrikai Egységszervezet a kontinens egyetlen átfogó politikai szervezete, s gyakran hívta fel magára a figyelmet kezdeményezéseivel. (Például az Afrikai Egységszervezet 1965-ös accrai csúcskonferenciájának bojkottja számos tagország által, vagy egyes „imperialista országok” elítélésének megakadályozásával.) A frankofon Afrika az 1970-es, 1980-as években tovább bővült az egykori belga (Zaire, Ruanda, Burundi), spanyol (Egyenlítői Guinea), sőt két volt angol gyarmattal is (Maurituson és a Seychelle-szigeteken a lakosság az angolok előtti gyarmatosítók, a franciák nyelvét is beszéli).

A francia befolyás legfontosabb elemévé Afrikában a frank-övezet vált. 13 ország kötötte valutáját a francia frankhoz, rögzített árfolyamon, szabad átváltással. Pénztartalékaikat francia frankban tartották, s minden szempontból a francia pénzüchöz kötődtek. A külkereskedelmüket is túlnyomórészt a volt anyaországgal lebonyolító országok számára a frank-övezethez való tartozás komoly gazdasági előnyöket hozott, mert Franciaország az egykori gyarmatosító hatalmak közül egyedüliként áldozni is volt hajlandó az aktív Afrika-politika fenntartásáért. 1994 januárjában azonban a gyarmati időkből örökölt közös pénzüket, a CFA-frankot (1945-ből származó jelentése eredetileg: Francia Afrikai Gyarmatok Frankja – Franc des Colonies Francaises d’Afrique-, amit a későbbiekben Afrikai Pénzügyi Közösségre – Communauté Financière Africaine – változtattak) a francia kormány saját nemzeti valutájával szemben váratlanul leértékelte, s ez az afrikai országoknak gazdaságilag rendkívül nagy károkat okozott. Még nagyobb gondot okoz, hogy a frank-övezethez tartozó afrikai országok napjainkra teljesen kiszorultak a kezdetleges gazdasági integrációból. Ez éppen egy másik, de tényleges kontinentális integráció, az EU közös monetáris politikája eredményeként megszületett Euro bevezetésének következménye volt, mivel Franciaország nem vihette be saját hátán a frank-övezet országait az EU-ba. Ez a fejlemény ezeket az országokat is egy újonnan létrehozandó Pánafrikai Unió irányába mozdíthatja.

A pánafrikanizmus újbóli jelentkezése sokakban az afrikai nemzetállamok lassú agóniájának képzetét kelti. Eritrea 1993-as elszakadása Etiópiától megkérdőjelezte az Afrikai Egységszervezet 1963-as megalakulása óta képviselt alapelvét a gyarmati múltból örökölt határok megváltoztathatatlanságát illetően. Ezzel párhuzamosan Szomália állami struktúráinak szétesése, majd Ruanda, Burundi, Zaire, Libéria, Sierra Leone, s számos más ország tragédiába torkolló etnikai konfliktusai teret engedtek a pánafrikai elképzelések ismételt színrelépésének.

A kontinentális unió létrehozása ellen mára már nem annyira az egyes államok partikuláris érdekei, mintsem a regionális együtműködések újbóli térnyerései hatnak. Jó példa erre Tanzánia, Kenya és Uganda megállapodása a Kelet-afrikai Közösség (EAC) újjáélesztése, amit még Nyerere, Kenyatta és Obote álmodtak meg az 1960-as évek elején, s amely 1966-os megalakulása után tíz évvel meg is szűnt.

2001 novemberében a tanzániai Arushában Arap Moi kenyai, Yoweri Museveni ugandai és Benjamin Mkapa tanzán államfő regionális törvényhozó gyűlés és bíróság felállításáról állapodtak meg. A közös kelet-afrikai útlevel tervezett bevezetése, Ruanda és Burundi esetleges befogadása ebbe az unióba, s a többi integrációs lépés – először a vámunió, majd közös piac, a valutaunió, s végül a politikai unió – a szélesebb, kontinentális unió létrehozása ellen hathat Afrikának ebben az 1,8 millió km kiterjedésű és 83 millió lakosú régiójában.

Afrika legfontosabb gazdasági integrációja, az 1975-ben a Lagos-i szerződéssel létrehozott, s 16 országot tömörítő ECOWAS, a Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége, valamint az egykori „frontállamokat”, valamint Namíbiát és a Dél-afrikai Köztársaságot tömörítő SADCC, a Dél-afrikai Fejlesztési Koordinációs Konferencia az integráció elmélyítésével – elméletileg – hasonló regionális alternatívája lehet a kontinentális unióknak.

A pánafricanizmus a múlt és a jelen nehézségei ellenére sem vált történelmi rekvizitummá, sőt ellenkezőleg, tényreérének ma lényegesen kedvezőbbek a feltételei, mint valaha. A BBC World Service által végzett felmérés alapján az afrikaiak szemében a XX. század legjelentősebb személyiségének nem – mint ahogy várták – Nelson Mandela, hanem a pánafricanizmus bajnoka, Kwame Nkrumah bizonyult, mégpedig kimagasló fölényrel.³⁸ Mindez a pánafricanizmus újra emelkedő csillagát bizonyítja. Mivel a pánafricanizmus és az afrikai nemzetállami fejlődés egymással ellentétes folyamatokat jelölő fogalmak, meg kell vizsgálnunk ez utóbbi sajátos változatát is.

A GYARMATI ÉS A NEMZETÁLLAM AFRIKÁBAN

Afrika nem csupán az emberiség bölcsője, hanem az emberi civilizáció egyik legkorábbi megjelenése is e földrészhez, a Nílus-völgyi Egyiptomhoz köthető. Az egyiptomi civilizáció a Nílus-völgyben déli irányban terjeszkedett, Núbia és Akszum államai a közvetlen egyiptomi befolyás eredményei voltak. A középkor és az újkor egy sor afrikai állam létrejöttének és virágzásának a kora, ilyen – többek között – Nyugat-Afrikában Ghána, Mali, Szongáj, Közép-Szudánban Bornu, Vadai és Dárfúr, a Guineai-öböl partvidékén Asanti, Dahomey, Oyo és Benin, Kelet-Afrikában Abesszína és Adal, Közép- és Dél-Afrikában Kongó, Kuba, Lunda, Luba és a Monomotapa állam.

Még a XIX. században is jöttek létre új államalakulatok, elsősorban az „Iszlám Újjászületés” magterületén a Futa Dzsalongtól a Fuláni Birodalomig. Ázsiától, sőt Észak-Afrikától eltérően az európai hatalmak, elsősorban nem az egykori afrikai államok meghódítása révén tettek szert gyarmatokra a trópusi Afrikában. Ezek az afrikai államok a XIX. századra többségében már szétestek, vagy éppen a gyarmatosítók hadjáratai számolták fel őket. Ez azt a benyomást erősítette az európai gyarmatosítóknak (s később sok történészben is), hogy Afrika „történelem nélküli konti-

³⁸ Chris Brazier i.m., 9–44. old.

nens” volt a gyarmatosítást megelőzően, az államiság a fehér ember ajándékaként érkezett. Az előítéletek vezették az Egyiptomon kívüli Afrika legnagyobb építészeti emlékeinek, a mashonaföldi zimbabwei romok megtalálóját is, amikor az afrikai lakosságot eleve alkalmatlannak minősítették a monumentális (10 méter magas, helyenként 5 méter vastagságú falak, több mint 250 méter átmérővel) épületegyüttes megalkotására. Zimbabwe és a Monomotapa állam kézenfekvő összekapcsolása helyett az ókorban keresték az építőket, s meg is találták Salamon király, vagy Sába királynője személyében, akiknek „Ofirországban” mesés gazdagságú aranybányáik voltak.³⁹ A felfedezés után két évtizeddel a területet gyarmatosító Cecil Rhodes is hitelt adott e feltételezéseknek, s az általa vezetett Brit Dél-Afrika Társaság még egy alkalmazottját is elküldte Európába, hogy a vatikáni és lisszaboni könyvtárakban az idegen kéz – elméletre írásos bizonyítékokat találjon – hiába.

Zimbabwe, Monomotapa, s az összes többi egykor volt afrikai állam sorsa egyben közös volt. Területeik beletagolódtak az újonnan létrehozott európai birtokokba, a helyi viszonyok függvényében mint védnökségek, vagy mint közvetlenül annektált, európai irányítás alatt álló területek. Az új határokat a XIX. századi Afrika esetében az európai hatalmak fővárosaiban húzták, azok kizárólag az egymással rivalizáló gyarmatosítók közötti erőviszonyokat tükrözték. Ilyenformán sem történelmi előzményei, sem etnikai szempontjai nem voltak e határok meghúzásának.

Az európai gyarmatosítók el kívánták kerülni az afrikai birtokokért folytatott versenyfutásban az egymás közötti fegyveres konfliktusokat. Ezért igyekeztek nemzetközi jogilag szabályozni a területszerzés már megtörtént, sőt jövőbeni aktusait is a „tényleges birtokbavétel” elvének kölcsönös elfogadtatásával. Ez az elv azonban kétélű fegyvernek bizonyult, mivel a korábbi gyakorlattal ellentétben ettől fogva egyik fél sem elégedett meg pusztán deklarációkkal, hanem mindent megtett azért, hogy a gyarmatosítani kívánt területet valóban birtokba is vegye. Olyan esetekben, ahol többen is aspiráltak egy-egy területre, a gyorsaság döntötte el a hovatarozás kérdését. Így keletkeztek azok a konfliktusok, amelyeket a „tényleges birtokbavétel” elvével éppenséggel el kívántak kerülni, s azok a viták, amelyek a befolyási övezetek elhatárolását, s így az afrikai határok meghúzását eredményezték.

Az afrikai határok meghúzása az európai hatalmak részéről alapvetően két, egymást követő szakaszból állt. Az első lépés a riválisokkal történő megállapodás volt a vonatkozó terület érdek-, illetve befolyási övezetté nyilvánítására. Ez volt a „diplomáciai határ”, amit még a terepen kellett kimérni, kitűzni és kijelölni, vitás esetekben egyezsége kellett jutni. Csak ezután lehetett végleges „geodéziai határokról” beszélni. E két szakaszt néha évek, néha, bonyolultabb terepviszonyok esetében akár évtizedek is elválaszthatták egymástól. Mivel Afrika a diplomáciai egyezkedésekben részt sem vett, nem alanya, csupán tárgya volt az ezt követő megállapodásoknak. Csak az a szerep jutott számára, hogy a tárgyalásokhoz érveket szolgáltatson a helyi törzs- és falufőnökökkel, „királyokkal” aláíratott, gyakorta kétes értékű és tartalmú szerződések révén. A tárgyalóasztaloknál kialakított határok az ismert földrajzi pontokat, hegycsúcsokat, hágókat, forrásokat, vízválasztókat, vízeséseket stb.

³⁹ Kent Rasmussen: *Historical Dictionary of Rhodesia/Zimbabwe*, 1979, New York, Metuchen, 242., 361–364. old.

igyekeztek általában egyenes vonallal összekötni, az ilyen határokat jellemzően szélességi és hosszúsági fokok jelölik. A második szakasz pontosabb határkijelölése már alaposabb földrajzi ismereteket követelt, olyanokét, mint például egyes folyók, tavak, sőt nagyobb kövek, a környezetből kiemelkedő egyéb tereptárgyak, nagyobb fák elhelyezkedése, s amelyek a „diplomáciai határ” meghúzásakor jószerint még nem is álltak rendelkezésre. A „geodéziai határ” meghúzásához elengedhetetlen volt a helyismerettel bíró afrikaiak bevonása, tőlük azonban pusztán természetföldrajzi jellegű adatokat vártak, a nyelvi, etnikai, társadalmi szempontok teljességgel érdektelenek voltak.

Az afrikai gyarmati határokat meghúzó szerződések elemzése azzal a tanulsággal szolgál, hogy az e szerződéseket egymással megkötő európai hatalmak igyekeztek átfogó megállapodásra jutni minél több, afrikai birtokaikat érintő határkérdésben. A gyarmatosító országok képviselőiben tárgyalók tehát az összes bilaterális kérdést fölvetve Afrika egymástól roppant távol eső határvonalainak meghúzásában közreműködtek, számukra tehát a kontinens valóban csupán „térkép”, s nem „táj” volt.

A mai afrikai határok kialakulásának megértéséhez mégis egy nemzetközi tanácskozáson elfogadott dokumentum szolgáltatja a legmegbízhatóbb kulcsot. Az 1884. november 17. és 1885. február 27. között megrendezett berlini Kongó – konferencia (korabeli szóhasználatban Nyugat-Afrika – konferencia) határozatai minden más megállapodásnál sokkalta erősebben nyomták rá bélyegüket a kontinens térképére. A konferenciát egy 1884 februárjában kötött angol–portugál egyezmény nyomán hívták össze, amelyben a Zambezi völgye mellett a Kongó torkolatának hovatartozásáról is megállapodtak a felek. Ez az egyezmény heves reakciót váltott ki az európai riválisokból, elsősorban Franciaországból és Németországból, mivel a Kongó folyóval kapcsolatosan nekik is voltak terveik. A számos érintett miatt a végleges megoldást átfogó európai egyezmény kereteiben gondolták elérni, így 1884 októberében Németország és Franciaország együtt küldték ki a Berlinbe szóló meghívókat.

A konferencián 13 európai ország (ideértve az Oszmán Birodalmat is) és az Egyesült Államok küldöttei vettek részt. Az Osztrák-Magyar Monarchiát berlini nagykövete, gróf Széchenyi Imre képviselte. Még a térségben nem érdekelt Dánia és Svédország–Norvégia is meghívást kapott, de afrikai egyetlen egy sem volt jelen. Az elfogadott határozatok között döntő fontosságú volt, hogy az egyes gyarmatosítók közötti vitás kérdéseket közvetítő, illetve döntőbíró útján írták elő rendezni, valamint az, hogy az afrikai partvidéki foglалásokat „tényleges birtokbavételnek” fogadták el. A nemzetközi jogilag rendezetlen kérdést a gyarmatosításban parvenü Németország kancellárja, a konferencián elnöklő Bismarck (akinek Afrika-térképe eleddig közismerten Európában volt) vetette fel, mert országa az angoloktól, franciáktól és portugáloktól eltérően nem rendelkezett „informális gyarmatbirodalommal” sem Afrikában, sem másutt. Az új szabályozás két újítást vezetett be egyszerre, az aláíró hatalmakkal szembeni értesítési kötelezettséget a jövőbeni foglалásokról (occupations nouvelles), valamint a szóbanforgó terület „tényleges és valóságos”

birtokbavételének bizonyítási kötelezettségét, amely „a megszerzett jogokat védi és a békét biztosítja.”⁴⁰

Ez a nemzetközi jogi szabályozás véget vetett a „Paper Protectorates” korábbi gyakorlatának. Ugyancsak új és Afrika szempontjából meghatározó fontosságú volt a későbbiekben, hogy az aláírók jogilag egyenrangúnak fogadták el a „gyarmat” és a „védnökség” kategóriákat. Legyűrve a brit fenntartásokat, amelyek abból a tételből indultak ki, amely szerint a gyarmat közvetlen uralmat jelent, a védnökség pedig az őslakosok, vagy más népek jogának elismerését saját országukra, a „területi jogok további kiterjesztése nélkül”, a konferencia „Afrika sajátosságaiból kiindulva” az annektált és a védnökség alá helyezett területek közötti különbséget mint „teljes mértékben nominálist” írta le.⁴¹

Amellett, hogy ez néhány anyaország (főleg az angolok) esetében jogi és adminisztratív problémákat vetett fel, Afrika számára azzal a hosszútávú következménnyel járt, hogy a különböző időpontokban, különböző feltételekkel és jogállással megszerzett területeket minden további nélkül lehetett egymással összevonva nagyobb egységekbe rendezni. Az európai riválisok az így egységesített jogállású területek határait ezután addig tolhatták ki, ameddig egy másik gyarmatosító „ténylegesen birtokba vett” felségterületébe nem ütköztek.

Ez azonban egy későbbi fázisban valósult meg, mert a berlini Kongó-konferencia meghívólevele – ismét az eredeti angol javaslat ellenében – kizárólag az afrikai partvidék, s nem az egész kontinens, sőt az egész annektálható világ felosztásának szabályozásáról szólt.

A partvidékek háterszága természetesen nem volt közömbös egyetlen európai gyarmatosító számára sem, de ekkor még az elképzelések csak általánosságban fogalmazódtak meg. Ebben az ügyben a végleges rendezést a „versenyfutás Afrikáért” hozta meg, amely a XIX–XX. század fordulójáig fennmaradó másfél évtizedben gyökeresen felforgatta az afrikai viszonyokat. Az európai birtokok ez idő alatt a kontinens összterületének 10 százalékáról annak több mint 90 százalékára ugrottak.

Az új határok nem mindig a Berlinben elfogadott békés egyetértésben születtek meg, néhány esetben a gyarmatosítók előörsei egymással farkasszemet nézve, sőt egymást háborúval fenyegetve (Fashoda), esetleg kis csapatban egymással megmérkőzve (Massikessi – Portugál Kelet-Afrika) próbálták a kívánt területek birtokába jutni. Az ultimátumok, illetve az azokra adott válaszok persze nem Afrikában születtek, megfogalmazóik túlnyomó többségükben soha életükben be nem tették a lábukat Afrikába. Az esetek legnagyobb hányadában azonban a versenyfutás lezárása szerződés útján történt, Franciaország 1885, 1894, 1897 és 1911-ben Németországgal, 1890-ben Angliával, az angolok 1886, 1890 és 1893-ban Németországgal, a belgák 1891-ben ugyancsak Németországgal írtak alá olyan szerződéseket, amelyek a belső afrikai területek határvonalait szabályozták.⁴²

⁴⁰ Lazarus Hangula: Die Grenzziehungen in den afrikanischen Kolonien Englands, Deutschlands und Portugals im Zeitalter des Imperialismus, 1991, Frankfurt am Main, Peter Lang, 35. old.

⁴¹ Lazarus Hangula i.m., 36. old.

⁴² Frédéric Mauro: Die Europäische Expansion, 1984, Stuttgart, Steiner, 124. old.

E szerződések egyikében sem játszottak az etnikai szempontok még csak alárendelt szerepet sem. A sebtében megszerzett különböző földrajzi tájakat és az esetek többségében különböző népeket, egymástól eltérő státussal bíró területi-politikai egységeket egységes egészé kellett szervezni. Így születtek meg az új gyarmati államok az európaiak által megvont új határok között. Határkiigazításokra, beékelődések elcserélésére nem egy esetben került sor akkor, ha missziós állomások, kereskedelmi lerakatok, vagy kiterjedtebb ültetvények, vagy a szárazföld előtti kisebb szigetek tulajdonosai egy másik európai ország polgárai voltak. Arra azonban egyetlen példát sem találunk, hogy a határokkal egymástól elválasztott népeket kívánták volna egy és ugyanazon gyarmat területén egyesíteni.

A már a kortársak szemében is groteszknak ható Gambia esete jó példa erre: a mindössze negyed dunántúlnyi terület keskeny ékként, néhol csupán 15 km szélességben 320 km hosszúságban szorult be Szenegál területébe. Lord Carnarvon brit gyarmatügyi miniszter a franciákkal tervezett területcsere elfogadására próbálta rábírni a londoni parlamentet. Érvelésében még csak meg sem említette, hogy a határ mindkét oldalán mandingók, fulbék, wolofok, oyolék és szatakolék élnek. A parlament tagjai a francia szándékokat gyanúsaknak tartva végül is elvetették a javaslatot, így Gambia 20 főnyi angol lakosával, néhány kereskedővel és misszionáriussal megmaradt a britek nem igazából lelkesen vállalt protektorátusának.⁴³

A határok véglegesítése után elérkezett annak az ideje, hogy a versenyfutás során a törzsfőnökökkel kötött szerződéseket (néhány gyarmat esetében akár több száz ilyen szerződés is aláírásra került) átültessék a gyakorlatba. Ez annyiban volt etnikai konfliktusokkal terhelt, amennyiben a szerződések sietős megszövegezésekor olyan területeket is érintettek, amelyek nem is álltak az afrikai szerződő fél uralma, vagy befolyása alatt. Egyszerűbbnek tűnt azonban sok kis helyi vezető helyett egyvalakivel megállapodni, még akkor is, ha az illető állításai uralma kiterjedéséről a realitásoktól elrugaszkodottak voltak. Dél-Rhodesiában például a Brit Dél-Afrika Társaság elismerte a matabelék igényét az ország teljes területére, királyuknak, Lobengulának még segítettek is a Társaság emberei uralmának megszilárdításában. Ez azt jelentette, hogy Lobengula, aki a biztonság kedvéért nemcsak az angolokkal, hanem a portugálokkal és a búrokkal is szerződött, időről-időre csapatokat küldött a sonák által lakott területekre. Amikor a Társaság számára a sonák a munkaerő-utánpótlás legfontosabb forrásává váltak, ezeket a rablóhadjáratokat a britek nem tűrték tovább. 1893-ban rátámadtak a matabelékre. A gépfegyverekkel felszerelt angolok könnyű győzelmet arattak, Lobengula elmenekült, felgyújtva fővárosát, Bulawayot. A királyt nem sikerült elfogni, egy évvel később ellenőrizhetetlen hírek érkeztek a haláláról. Királyságának visszaállítására 1896-ban a matabelék felkelést szerveztek, de újabb, immár végleges vereséget szenvedtek. A felkelés Cecil Rhodes által szorgalmazott kompromisszummal zárult, a vezetők egy része a Társaság által fizetett főnök lett. A sonák felkelése időben ezzel párhuzamosan zajlott, mégsem keresték a két felkelés vezetői a kapcsolatot egymással. Az angolok így a Matabeleföldön fel-

⁴³ A. J. Christopher: *Colonial Africa*, 1984, London, Croom Helm, 31. old.

szabadult erőiket Masonaföldre koncentrálhatták. A főnökök angolok általi kinevezése a felkelés leverése után itt is gyakorlattá vált.⁴⁴

Ahogy a nagymúltú királyság, Buganda az Uganda Protektorátus részévé vált, úgy a legtöbb afrikai királyságot is az újonnan létrejött gyarmati közigazgatási egységekbe olvasztották be. Csak néhány olyan hagyományos fekete-afrikai állam volt, amely területi integritását lényegében teljes mértékben megőrizve élte túl a gyarmati korszakot – Kelet-Afrikában Ruanda, Burundi és Zanzibár, Dél-Afrikában Baszutoföld (Leshoto) és Szváziföld.

Ezekben az országokban az európai gyarmatosítók nem számolták fel az uralkodók hatalmát, hanem együttműködésre kényszerítették őket. Az uralkodók kezében megmaradt hatalom nagy eltéréseket mutatott, néhányan közülük csupán reprezentatív funkciókat láthattak el, a dél-afrikai uralkodók viszont megtarthatták alattvalóik feletti hatalmuk jelentős hányadát.

Ezek a prekoloniális rendszerek más és más okok miatt öröklődtek át a gyarmati korszakba. Zanzibár különleges európai megítélés alá esett, a XIX. század nyolcvanas éveire belekerült az európai hitelek, pénzügyi rendszer és az informális hatalmi politika gépezetébe. Amikor ez az informális ellenőrzés formálissá lett, a protektorátus intézményének megtartása hosszútávú következményekkel járt. Az európai jogban a protektorátusi státusz sok mindent jelenthetett, a legáltalánosabb jellemzője mégis az volt, hogy a fennhatóságot gyakorló hatalom a szuverenitás néhány elemét magához vonta. Ez az európai gyakorlatban főként a pénzügyek és a külügyek irányítását jelentette. Zanzibár földrajzi helyzeténél fogva a britek számára India külső biztonsági övezetéhez tartozott. Már 1822-ben az ún. „Moresby-szerződés” révén a szultán engedményekre kényszerült, elsősorban arra, hogy keresztény országokba nem ad el többé rabszolgákat. A rabszolga-kereskedelem teljes betiltását a britek egy 1873-as újabb szerződésben kényszerítették ki, ami gazdaságilag jelentősen meggyengítette Zanzibárt. Mindinkább a brit konzulok és a brit flotta határozta meg a szigeten az ügyeket, Zanzibár nem hivatalos miniszterelnökeivé váltak anélkül, hogy ez az anyaország adófizetőinek egyetlen fillérjébe belekerült volna. A Szezi-csatorna megnyitása azonban más európai hatalmakat is a térségbe vonzott. II. Lipót, belga király a kelet-afrikai partokra is ki akarta terjeszteni uralmát. A franciák Zanzibár egyik mellékszigetét, Mafiát akarták megvenni, valamint vasúti koncessziót szerezni a Tanganyika-tóhoz. A németek pedig „földműves- és kereskedőgyarmatot” szándékoztak a Zanzibárral szemközti partvidéken létrehozni, ami az angolokat cselekvésre ösztönözte. „Nem intézhetjük úgy az ügyeket, mint eddig” – írta Lord Granville brit külügyminiszter. „Ha habozunk, egy másik, kevésbé szegénylős hatalom megaláz bennünket.”⁴⁵ A helyzet rendezése két lépcsőben, az 1886 novemberében és az 1890 júliusában (az ún. Helgoland-egyezmény) kötött megállapodások révén történt meg, Zanzibár formálisan is brit protektorátussá vált.

Ruanda és Burundi más okok miatt tarthatták meg identitásukat. A németek kelet-afrikai hódításaik során csupán a már említett 1890-es Helgoland-egyezmény

⁴⁴ John Benyon: *Proconsul and Paramountcy in South Africa*, 1980, Pietermaritzburg, University of Natal Press, 227–231. old.

⁴⁵ Jürgen Herzog: i.m. 34. old.

nyomán jutottak el erre a területre, amit 1899-től egységes katonai körzetként igazgattak. A két terület Afrika legsűrűbben lakott részét képezte. A XIV. században a földművelő hutuk vándoroltak be, a XV. és XVI. században a pásztorkodó tuszik érkeztek északról. A tuszik átvették a bantu hutuk nyelvét (kirundi és kinyarwanda), vallását és szokásait, de az antropológiailag egymástól jól elkülöníthető népcsoportok kasztszerű társadalmi szerkezetben éltek. Az arisztokráciát a népesség alig hatodát–hetedét kitevő tuszik alkották, a túlnyomó többségben lévő hutuk sem földet, sem marhákat nem birtokolhattak. A helyi társadalom legalján a csupán egy százaléknyi kisebbséget alkotó pigmeus tuák helyezkedtek el. A német gyarmatosítók meghagyták a tuszi arisztokráciát és a két uralkodót, a mwamit, illetve a ganwát eredeti pozíciójában, de a tuszi uralkodó klánok közötti konfliktusokat kihasználták uralmuk erősítésére. Ruanda és Burundi a közvetett európai uralom megvalósulásának példái. A német elképzelések szerint a későbbiekben a rendszernek a közvetlen uralom irányába kellett volna fejlődnie, ám ennek kivitelezésére Németországnak már nem maradt ideje.⁴⁶

Baszutófldön, ahol a szotók és congák aránya megegyezik a hutuk és tuszik egymáshoz viszonyított arányával, nem alakult ki Ruandához és Burundihoz hasonló kasztszerű etnikai alapú feudalizmus. A XIX. század első felében a szotók egyik főnöke, I. Moshoeshe a zuluk, a búrok és az angolok ellen harcolva egyesítette a magas, 1500–1600 méteres hegyi plátón fekvő – ezért Afrika Svájciának is nevezett – ország törzseit egységes kormányzati és jogrendszert vezetve be. Amikor 1867-ben a búrokkal szembeni katonai vereség elkerülhetetlennek látszott, I. Moshoeshe király a másik ellenfélhez, Angliához fordult katonai segítségért. A búrok az ország legalacsonyabban fekvő, így legértékesebb részét elvették, de Nagy-Britannia geostratégiai megfontolásokból a fennmaradó országrészt 1868-ban protektorátussá nyilvánította, majd négy évvel később fokföldi gyarmatához csatolta. A fokvárosi hatóságok megkísérelték a szotók tűzfegyvereit elkobozni, az emiatt kirobbant felkelés eredményeként Baszutófld újra protektorátus lett. A király és a főnökök a helyükön maradhattak, a brit főbiztos baszutófldi tevékenységét csak „részmunkaidőben”, rezidens útján végezte, mivel két másik protektorátus is fokvárosi hivatalához tartozott.⁴⁷

A 97 százalékból a névadó szvázik által lakott Szváziföld lakói már a XIX. század elején a zulukkal vívott harcaik során egységes néppé kovácsolódtak a Dlamini klán uralma alatt. Az angol–búr ellentétek ügyes kihasználásával a szvázik uralkodója, a ngwenyama 1895-ig meg tudta őrizni az ország függetlenségét. Ekkor a Dél-afrikai Köztársaság (Transvaal) protektorátusává vált, majd az angol–búr háború után a protektori jogokat a britek vették át.⁴⁸

Az afrikai uralkodók Leshotóban, Szváziföldön és a harmadik dél-afrikai angol protektorátusban, Becsuánaföldön is lényegesen nagyobb befolyást és hatalmat tud-

⁴⁶ Philip Curtin – Steven Feierman – Leonard Thompson – Jan Vansina: *African History from Earliest Times to Independence, 19???* London, Longman, 413. old.

⁴⁷ Thomas R. Davenport: *South Africa. A Modern History, 1979*, London, Macmillan, 105–106. old.

⁴⁸ Thomas R. Davenport i.m., 109–110. old.

tak megőrizni maguknak, mint bárhol másutt a kontinensen, ezek a dinasztiai átvé- szelték a gyarmati korszakot és a megváltozott körülményekhez igazodva a függet- lenség elnyerése után, immár alkotmányos keretek között uralkodtak tovább.

A gyarmatosítás előtti társadalmi–politikai rendszer azonban sehol sem tudott olyan változások nélküli formában fennmaradni Afrikában, mint a szokotói kalifátus britek által elfoglalt részén. A kalifátus a XIX. század végére már túljutott hatalma zenitjén, a kalifa hatalma a tucatnyi emirátus élén álló emírek által korlátozott volt. A XX. század első éveiben a britek csekély haderővel sorra foglalták el az emírsé- geket, s mind a kalifa, mind az emírek a britek által kiválasztott és kinevezett szemé- lyek lettek. Az angolok számára a szokotói kalifátus az afrikai civilizáció csúcsát je- lentette, olyan modellt, amit egész Nigériára ki szerettek volna terjeszteni. A közvet- tett uralom klasszikus formája alakult itt ki, nagyfokú helyi önállósággal, az ang- licizáció, illetve a nyugatosítás csekély, vagy elenyésző volt, az angolok még keresz- tény missziók és iskolák létrehozását sem engedélyezték a területen. Ez az afrikai gyarmatosítás történetében rendhagyó esetnek számított, hiszen másutt az európaiak éppen hogy ösztönözték a megtelepedésüket.⁴⁹

A misszionáriusok, kereskedők és katonák érkezése után a gyarmati adminisz- tráció kiépülése jelentette a gyarmati állam megszületését. Az adminisztrációt kezé- ben tartó hivatalnokok a gyarmati társadalom kicsiny, de roppant befolyással bíró ré- tegét alkották. Az általuk képviselt hatalom és törvény földrajzi kiterjedése egyben a gyarmati Afrika politikai térképe is volt. Az adózás bevezetése, ami a kezdetekben vámok kivetését, a későbbiek folyamán egyre inkább fejadót jelentett, nem kevés szervezőmunkát igényelt. Mivel az adóztatás az afrikai népesség számára roppant terheket rótt, s így ellenállásba, sokhelyütt fegyveres ellenállásba ütközött, a gyarma- tosítók a rendőri erők megszervezésével válaszoltak erre.

Az egyes gyarmatok között igen nagy különbségek voltak a kormányzat formáit, az európai jogrendszer érvényének kiterjesztését illetően, még az egy anyaországhoz tartozó különböző gyarmatok esetében is, mint például az angolok „közvetlen” és „közvetett” uralma alatt álló területeken. Az előbbieken a gyarmati kormányzat ki- építése radikális változásokat hozott a prekoloniális éra viszonyaihoz képest, az utóbbiakban, amennyire lehetett, igyekeztek azokat fenntartani. Franciaország, Bel- gium, s a többi európai gyarmatosító általában az anyaországbeli mintákat követve építette ki adminisztrációit, viszonylag csekély helyi eltérésekkel. Így gyakorta elő- fordult, hogy egy-egy etnikai csoportot nem csupán a gyarmati határok osztottak meg, de kormányzásuk, adóztatásuk jogi keretei, valamint azok gyakorlati alkalma- zása is egymástól eltérő volt. Ez a különbség még a törzs-, vagy falufőnökök kijelö- lésének módjában is megmutatkozott.

Az adminisztráció kiépülése az afrikai gyarmatokon együtt járt az új gyarmati fővárosok, illetve a kisebb helyi közigazgatási központok létrehozásával. A gyarmati fővárosok legtöbbször az európai behatolás korai stádiumából öröklődtek át, amikor még csak keskeny parti sáv állt idegen uralom alatt, s elsősorban a kereskedelem- ben betöltött szerepük, vagy stratégiai helyzetük indokolta kiválasztásukat (St. Louis,

⁴⁹ Eghosa E. Osaghae: *Crippled Giant: Nigeria since Independence*, 1998, London, Hurst, 2–3. old.

Freetown, Libreville, Bathurst). Ez természetesen azt jelentette, hogy e fővárosok egyben az anyaországgal összeköttetést biztosító tengeri kikötők is voltak. Nem érvényes ez a kontinens belsejében lévő, tengeri kijárat nélküli gyarmatokra (Afrika 14 országa nélkülözi a kapcsolatot a tengerrel, több mint bármely más kontinensen), ám ezeken a területeken is igyekeztek a fővárosokat hajózható folyók partján kiépíteni (Bamako, Niamey, Bangui, Livingstone).

Csak kivételes esetekben (Lagos, Mogadishu) fordult elő, hogy ősi fővárosok megőrizték funkciójukat, ám ezek is gyökeresen megváltozott politikai–földrajzi környezetben. A fővárosok esetében is elmondható tehát, hogy kiválasztásukkor a gyarmatosítókat az etnikai viszonyok a legkevésbé sem befolyásolták. Nem változott ez akkor sem, amikor a gyarmatok konszolidációjának lezárultával néhány fővárost az egészségtelen és forró partvidékről a kellemesebb éghajlatú belső magasföldre költöztettek át (Mombasa – Nairobi, 1906, Otjimbingwe – Windhoek, 1891). Két gyarmatnak, Mauritániának és Becsuánaföldnek nem is a saját területén volt a fővárosa: előbbit az 1950-es évek végéig a szenegáli St. Louis-ből, utóbbit a dél-afrikai Mafekingből igazgatták az 1966-ban elnyert függetlenségig. (Becsuánaföld volt a Földön az utolsó olyan politikai egység, amelynek fővárosa saját földjén kívül feküdt. Jellemző módon az új botswanai főváros az egymással vetélkedő törzsek központjai helyett egy kis, kevert lakosságú faluban, Gaboronében épült fel.) A négy dél-afrikai főváros (Fokváros, Pietermaritzburg, Bloemfontein és Pretoria) abból a szempontból voltak sajátosak, hogy nem az anyaország igazgatási igényei, hanem a betelepülő fehér lakosság szükségének megfelelően épültek, s Pietermaritzburg kivételével a Dél-afrikai Unió 1910-es létrehozása után is megőrizték fővárosi státuszukat. Több gyarmat összevonásának eredményeként jöttek létre a szövetségi fővárosok. Francia Nyugat-Afrika székhelye a szenegáli Dakar lett 1902-től annak ellenére, hogy magának Szenegálnak 1958-ig St. Louis maradt a fővárosa. A francia-kongói Brazzaville 1910-től volt egyben francia Egyenlítői-Afrika, a dél-rhodesiai Salisbury az 1953 és 1963 között létezett Rhodesia és Nyaszaföld államszövetség, míg Kenya fővárosa Nairobi, 1948-tól a Kelet-afrikai Főbiztosság (East African High Commission) fővárosa lett.

Az afrikai fővárosok a gyarmati korszakban rendkívül gyorsan növekedtek. Lagos és Pretoria kivételével a függetlenség elnyerésekor országaik legnagyobb – gyakran egyetlen nagy – települései voltak. (Lagost a legnagyobb joruba város, Ibadan előzte meg, egyre kisebbedő különbséggel.)

A fővárosok általában szegregáltak, de legalábbis megosztottak voltak, az európaiak negyedei az afrikaiak negyedeitől jól elkülönülve épültek. Az európai negyedben állt a kormányzati épület, a (fő)kormányzó, vagy a gyarmat egyéb előljárójának a háza, valamint a legtöbb középület és az európaiak lakóházai. Minden gyarmatosító hatalom igyekezett a saját európai fővárosának utánzatát megteremteni, a fővárosok ezen része tehát afféle „kis Európa” képét mutatták. Az afrikai lakónegyedei gyökeresen különböztek ettől, tervezés nélkül, gyakran ideiglenes anyagokból, túlszűfolva épültek be. Lakóik az ország minden etnikumát képviselték, de ők egymástól általában utcánként elkülönülve éltek. A fővárosok vonzereje az afrikaiakra a kedvezőtlen körülmények ellenére is nagy volt, hiszen itt koncentráldott a gyarmati infrastruktúra túlnyomó része. Lakosaik megőrizték kötődésüket saját törzsükhöz, a

detribalizáció folyamata a fővárosokban is lassú volt, mégis ezek a települések váltak kezdetben a megszülető afrikai nacionalizmusok szinte kizárólagos fellegráivá.

A fővárosoktól eltérően a gyarmati adminisztráció a vidéki területeken igyekezett székhelyeit az etnikai központokban kialakítani. Az első időkben a katonai és civil igazgatás nem vált még el egymástól, katonailag pedig éppen ezeket a központokat volt érdemes megszállni. Német Délnyugat-Afrikában 1894 és 1904 között hat közigazgatási kerületet hoztak létre, nagyjából annyit, ahány jelentősebb népcsoport élt a gyarmaton.⁵⁰ A gyarmatok külső határaitól eltérően a belső közigazgatási határokat a gyarmati korszakban gyakran változtatták. (Ez érvényes maradt a függetlenség elnyerése után is.) A közigazgatási határok kialakítása önkényesen történt, általában az adott körzetben rendelkezésre álló hivatalnokok számához igazították, de néhány esetben megtartották a gyarmati idők előtről örökölt határokat. Aranyparton belül az egykori Asanti királyság, vagy Ugandában a Buganda, s néhány más kisebb királyság határait nem bolygatták.⁵¹ Ez azonban kivételesnek számított, s még ezek a közigazgatási határok sem voltak etnikai határoknak tekinthetőek, hiszen az afrikai királyságok maguk is hódítottak a környező népek területeiből. A világháborúk, vagy gazdasági válság idején számos helyi közigazgatási központ szűnt meg takarékosági okokból, s számuk a II. világháború utáni fellendülés korában sem gyarapodott már jelentősebben.

A fővárosok és a helyi közigazgatás központjai között meglévő fejlettségbeli, strukturális, szociális és etnikai összetételben megmutatkozó különbségek miatt az utóbbiak nem a nacionalizmus, hanem a partikulárisabb, helyi etnikai érdekek képviselőit központjaivá váltak, a tradicionális törzsi és egyéb uralkodóréteg vezetésével. Sok – főleg angol – gyarmaton a függetlenséghez vezető, ún. kerekasztal-tárgyalások során az európai tárgyalófél igyekezett e tradicionális vezetőrétegnek biztosítékot kiharcolni az új korszakra, befolyásuk megőrzése céljából, részben az „oszd meg és uralkodj” elvtől vezérelve, részben, mert jobb híján e rétegben vélték a pluralizmus biztosítékát megtalálni. Nkrumah Aranyparton a függetlenséghez vezető tárgyalások során jelentős engedményekre volt hajlandó irányukban, hogy azután annál keményebben számoljon le velük a hatalom birtokában.

Az afrikai gyarmati államok nem csupán az antikoloniális nemzeti mozgalmak ellenségei voltak, hanem közvetlen előzményei is azoknak az államoknak, amelyek a függetlenség elnyerése nyomán születtek. Több kutató is hajlamos az afrikai gyarmati államokat egyfajta „kulturális projekt” termékének tekinteni, ami a gyakorlatban a közigazgatási technikák, ismeretek és rutinok transzferét jelentette a gyarmatosító hegemoniájának biztosítása érdekében.⁵² A gyarmati államot a gyarmatosítók olyan társadalmi közegbe ültették át, amely teljes mértékben különbözött származási helyének (Európa) feltételeitől. Ezt a belső ellentmondást a gyarmati népek infantilizációjának útján próbálták meg feloldani. Az igazságszolgáltatás kiépülésé-

⁵⁰ Wolfgang Mayer – Franz Metzger – Jürgen Wilhelmi: Schwarz–Weiß–Rot in Afrika. Die deutschen Kolonien 1883–1918, 1985, Puchheim, Idea, 98. old.

⁵¹ A. J. Christopher i.m., 54. old.

⁵² Reinhart Kössler – Henning Melber i.m., 70–80. old.

tól kezdve féloldalas maradt, például a „bennszülött ügyeket” a gyarmati állam meghagyta a szokásjog alapján álló tradicionális helyi elit kezében, s a hatalmi ágak szétválasztása még papíron sem valósult meg. A politikai kultúra alappillérei a diktatórikus elnyomás, a meghunyászkodás és a hatalomhoz való alkalmazkodás, a vertikális struktúrák hiánya és a horizontális struktúrák túltengése maradtak. Afrika minden bizonnyal legfontosabb és legsúlyosabb öröksége ez a kolonializmus korából.

Amikor az ENSZ 1945-ben létrejött, mindössze 4 tagállama volt az egész afrikai kontinensen: Dél-Afrika, Egyiptom, Etiópia és Libéria. A II. világháború következményeként Eritrea, Szomália és Etiópia Ogaden tartománya angol adminisztráció alatt állott. A britek javaslata Nagy-Szomália megteremtésére az amerikai és szovjet ellenvetések miatt meghiúsult, így az Afrikában rendhagyónak számító „szomáli nacionalizmus” (etnikai, kulturális, nyelvi, vallási egység, 96 százalékban kusita szomáli törzsek, ami kiegészül a közös nomadizáló életmóddal és a közös származás mítoszával is) törekvései nem valósultak meg, 1950-ben Szomália újfent Olaszország fennhatósága alá került, ENSZ gyámsági területként. Eritrea 1952-ben az ENSZ döntése értelmében gyámságból az Etiópiával közösen alkotott föderáció részévé vált (1962-ig, amikor Etiópia tartománya lett). A Nemzetek Szövetségétől az ENSZ gyámságként átvette a volt német gyarmatokból létrehozott mandátumterületet is. A kontinensen további öt portugál, két spanyol és egy belga gyarmat volt. A fennmaradó hatalmas területen a legnagyobb birtokos Franciaország, valamint Anglia osztoztak.

Főleg a francia gyarmatok álltak egységes irányítás alatt, az 1902-ben létrehozott Francia Nyugat-Afrika (Afrique Occidentale Française) nyolc területet fogott össze 4,7 millió km² kiterjedéssel, az 1908-ban alakított Francia Egyenlítői Afrika (Afrique Equatoriale Française) négy terület 2,5 millió km²-en. Mindkét egység önmagában is nagyobb volt, mint napjaink Afrikájának legnagyobb állama. A mai napig megoszlanak a vélemények arról, tudatos volt-e az anyaország részéről a függetlenséget megelőzően a területek feldarabolása, hogy a kisebb országokban erősebb pozíciókat őrizhessen meg.⁵³ A brit föderációk esetében egyszerűbb a helyzet. Rhodesia és Nyaszaföld Föderációja a Kenneth Kaunda és Hastings Banda neve által fémjelzett afrikai nacionalizmus törekvéseinek megfelelően bomlott fel, lehetőséget teremtve Zambia és Malawi függetlenségére. Dél-Rhodesiában Rhodesia néven még másfél évtizedig élt tovább az ugyancsak névváltoztatáson átesett gyarmati rendszer, mielőtt Zimbabwe végleg függetlenné vált volna. Kelet-Afrikában a legtöbb állami infrastruktúra (posta, távíró, vám- és pénzügyek, vasutak, kikötők, egyetemek és a légitársaság közös volt, akárcsak az egységes pénz), de a Mau-Mau felkelés, valamint a fehér telepesek ellenállása elodázta Kenya függetlenségét s ez lehetővé tette a britek számára, hogy gyarmataikat külön-külön kezeljék. Csak Nigéria nyerte el föderációként függetlenségét, de az ország egységének ára az 1967 júliusában kirobbant két és fél évig tartó véres biafrai háború volt.

Az afrikai dekolonializáció történelmileg rendkívül gyors lefolyásának elsősorban az afrikai kontinensen kívül keresendő okai voltak. A II. világháború, az Atlanti

⁵³ I. Griffiths i.m., 49. old.

Charta, az ENSZ létrejötte, India függetlensége és a gyarmatosítást elvető két szuperhatalom felemelkedése mind lényeges elemei voltak a Dél-afrikai Köztársaság 1994-es rendszerváltásával zárult és 49 országot érintő folyamatnak. Franciaország, Nagy-Britannia, Belgium és Olaszország gyorsan reagáltak a megváltozott körülményekre, csak Portugália és Dél-Afrika választotta a fegyveres harcot. Az irányítást minden országban a „nacionalisták” vették át az európaiaktól, akik roppant heterogén ideológiai háttérrel és a jövőre szóló elképzeléssel rendelkeztek. Egyértelműen közös vonásuk alighanem csak antikolonialista frazeológiájuk volt.

Az újonnan hatalomra került nacionalista pártok a kezdeti szakaszban főleg az 1950-es évektől gyors növekedésnek indult városokban számíthattak támogatásra. A vidékről érkezőket a mesterségesen magasán tartott városi bérek vonzották. 1960-ban Fekete-Afrikában csupán Johannesburg népessége haladta meg az egy millió főt (a dél-afrikai sajátosságok sorába tartozó gettószerű fekete elővárosokkal, a townshipekkel együtt), s Lagosnak 360 ezer, Leopoldville-nek 420 ezer lakosa volt, három és fél évtizeddel később Lagos 6 millióra, Kinshasa pedig 4 millióra duzzadt,⁵⁴ s a városok növekedésének aránya a kontinens más részein is hasonló volt. A városokba áramló elsősorban fiatal, iskolázott réteg felemelkedését kizárólag a dekolonializációtól, a fehérek által betöltött posztok elfoglalásától és az elképzelések szerint a gyarmati kizsákmányolás megszűnésével együttjáró gazdasági fellendüléstől várta. Az újonnan jöttek mellett a városi hivatalnokréteg volt a nacionalizmus másik fontos támasza. Mivel a szavazati jogot minden felnőtt lakos megkapta, az Afrikában fontos szerepet betöltő piaci kofaasszonyok támogatása sem volt elhanyagolható. A függetlenség elnyerése után rendezett első választásokon a nacionalista pártok a városi szavazatok nagy, néhány esetben (Ghána, Tanganyika) túlnyomó többségét kapták meg.

Afrika nemcsak politikai határait, hanem magát az államot is megörökölte a gyarmati múltból. Eltérő gyorsasággal és intenzitással, de minden afrikai országban lezajlott ezen államok apparátusainak afrikanizálása.

Az állami, vagy községi afrikanizálása sehol sem volt egyszerű feladat. Tanganyikában például a három ezer főnyi főtisztviselői posztból 1960-ban mindössze 453-at töltöttek be afrikaiak. Az egykori tanító, Nyerere több nyilvános beszédében is kifejtette, hogy nem fog „afrikanizálni az afrikanizációért”. „Nem áll szándékomban – mondta 1961 februárjában – az ország jó kormányzását csupán az afrikanizáció kedvéért kockáztatni.” Ez a gyakorlatban az európai orvosok és műszaki szakemberek mellett a közigazgatásban dolgozók megtartását is jelentette. Nyerere nacionalista pártja, a Tanganyikai Afrikai Nemzeti Unió (TANU) gyorsan duzzadó pártja – 1960-ra már több mint egymillió tagot számlált – valamint a szakszervezetek azonnali afrikanizálást követeltek, ami így már a gyarmati éra utolsó éveiben elkezdődött. Ugyancsak a radikális nacionalisták győzelmét jelentette, hogy az afrikanizáció végrehajtása során nem az állampolgárság, hanem a bőrszín vált döntő szemponttá. Először az ország 58 közigazgatási kerületének hivatalnokait cserélték le afrikaiakra (korábban 53 kerület vezetője európai volt), majd a minisztéri-

⁵⁴ Próbád Ferenc (szerk.): *Afrika és a Közel-Kelet földrajza*, 1996, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 42. old.

umok és egyéb központi kormányzervek következtek. Külön afrikizációs bizottság alakult. Az afrikizáció gyors lefolyása mégsem ennek, mint inkább annak a ténynek volt köszönhető, hogy az európaiak egyre nagyobb számban hagyták el az országot. 1965-re az addigra 5900 főre duzzadt köztisztviselői kar már kétharmad részt meghaladóan afrikaiakból állt.⁵⁵

Az afrikizáció legnagyobb akadályát szerte a kontinensen a képzett afrikaiak hiánya jelentette. A folyamat legtermészetesebb lefolyása lett volna, ha az iskolákból, egyetemekről kikertülő képzett fiatalokkal váltják fel az európai állami hivatalnokokat. Erre azonban a gyarmati korszakban sehol sem készültek fel. 1950-ben a 33 milliós Nigériában 971 ezer gyermek vett részt az elemi oktatásban, de csupán 27 ezren ültek a középiskolák padjaiban. A 16 milliós Etiópiában ez a szám 55 ezer, illetve 1,1 ezer, a 11 milliós Belga Kongóban 895 ezer, illetve 2,8 ezer, a 6 milliós Kenyában 365 ezer, illetve 7,1 ezer volt.⁵⁶ (A roppant alacsony átlagokat még alulmúló Etiópia a sikeres XIX. század végi korszaka után a XX. században mindinkább elmaradt az élenjáró fekete-afrikai országoktól.) Még szomorúbb volt a helyzet a főiskolákon és egyetemeken tanulók számát illetően. Etiópiának 1955-ben mindössze 345 hallgatója volt, Belga Kongónak 1954-ben 156. 1950-ben Szudánban a 9,3 millió lakosra csak 388, Ghánában a 4,5 millió lakosra csak 208 hallgató jutott. Az 1960-as évek elejére a hallgatói létszámok megtöbbszöröződtek – Szudán (1960): 1375, Brazzaville-i Kongó (1961): 1256, Ghána (1960): 1303, Nigéria (1938): 61, (1959): 4065, (1964): 7000⁵⁷ – de ezek a számok még ekkor is túlságosan alacsonyak voltak ahhoz, hogy az afrikizáció rövidtávon a gyarmati korszakból megörökölt kinevezési gyakorlattal végrehajtható lett volna. A megoldás politikailag egyetlen kivitelezhető módja az új afrikai államok hivatalnoki karának hozzáigazítása volt a rendelkezésre álló afrikai munkaerőhöz. A megfelelő képzettség nélküli kinevezések kikövezték az utat a pusztán politikai, vagy etnikai alapon történő hivatal-osztogatásoknak, amely a politikai korrupció, az államapparátus diszfunkciónak és a belső etnikai konfliktusok felerősödésében bosszulta meg magát.

Az afrikai nacionalista pártok az államról alkotott előképüket nem a gyarmati közigazgatás féloldalas, a költséghatékonyság elvének megfelelően kialakított modelljében keresték, még csak nem is az alapvetően mezőgazdasági társadalmak – ahová Fekete-Afrika országai függetlenségük elnyerésekor az egyetlen Dél-Afrika kivételével egytől-egyig tartoztak – gyengén kiépített, minimális államában, hanem a XX. század második felének modern nemzetállamaiban. Különösen a szocialista államok állami iparfejlesztési terveihez igazított terebélyes bürokratikus apparátusa volt vonzó számukra. Az afrikai nacionalisták meggyőződése szerint a gyarmatosítás visszavetette országaikat a fejlődésben. Gyors, gyakorta még számukra is váratlanul gyors politikai sikereik a társadalmi lét más területein is nagy várakozásokat gerjesztettek. A II. világháború utáni évtizedek Afrika számára kedvező gazdasági

⁵⁵ William Tordoff: *Government and Politics in Tanzania*, 1972, Nairobi, East African publishing House, 194–203. old.

⁵⁶ B. R. Mitchell: *International Historical Statistics. Africa, Asia and Oceania, 1750–1993*, 1998, London, Macmillan, 53., 974., 977. old.

⁵⁷ B. R. Mitchell i.m., 999. old.

klímájában megnövelt államapparátust a függetlenség elnyerése után még tovább duzzasztották. A gazdasági racionalitáshoz ennek már nem volt köze, elsősorban az etnikai alapokon nyugvó klientúra-építést szolgálta. Az afrikai államok a függetlenségbe szegényen léptek át (de nem a legszegényebben, hiszen Ázsia, főként Dél-Ázsia akkor még Afrikánál jóval szegényebb volt), s az állam erőteljes továbbépítéséhez nem rendelkeztek elegendő belső forrással, külföldi hitelek felvétele vált szükségessé. A kevés meglévő forrást az új államok és azok elsődleges reprezentációs terepül szolgáló fővárosok elszívták a vidék elől. Az így keletkezett újabb, s ismét csak elsősorban etnikai köntösben jelentkező konfliktusok kezelésére az állami erőszakszervezetek megerősítésére volt szükség.

A csak kevésbé urbanizált országokban (Afrikában még ma is csak az össznépesség harmada város lakó, Ázsiával együtt ez a Föld legrurálisabb kontinense) a nacionalizmussal szemben a vidék általában a „tribalizmus” fellegrárára volt. Kivételt azok a területek képviseltek, amelyek a hatalomra került új elit etnikai háttérét jelentették. A régi törzsi arisztokrácia így zömmel szembekerült a nacionalista hatalommal. Voltak azonban esetek, amikor az arisztokrácia éppen a nacionalizmust használta fel hatalma megőrzéséhez, mint az arab–berber mók Mauritániában, az észak-nigériai emirátusok uralkodó családjai, a tuszik Burundiban, Botswana és Lesotho uralkodó családjai és (rövid időre) a zanzibári arabok.⁵⁸

A dekolonizáció révén létrejött államok közös jellemzője volt, hogy (legalábbis kezdetben) befelé erősek voltak, keményen felléptek a tribalizmus, a regionalizmus, s minden partikuláris, centrifugális hatást kiváltó erő ellen. A külvilággal, elsősorban volt gyarmattartóikkal szemben viszont gyengék voltak, érdekeik érvényesítésével nem sok sikerrel próbálkoztak. „Belső” felpuhulásuk, (amit sok szakember a kudarcba fulladt modernizációs kísérletekkel hoz összefüggésbe) sőt egész állami struktúrák ideiglenes, vagy tartós leépülése, mint ahogy az Szomáliában, Libériában, vagy Zaire-ban történt, csak az utóbbi egy-két évtized fejleménye.

A retorikájában pánafrikanizmust képviselő nacionalista vezetők erős szavakkal ítélték el a rasszizmus és neokolonializmus minden válfaját, s ezzel összefüggésben az afrikai egység megteremtésének szükségességét hangsúlyozták. Ám saját, személyes hatalmát ezért az egységért az új vezetők közül senki sem volt hajlandó feláldozni, még akkor sem, ha országa méreteinél és adottságainál fogva nem igazán számított életképesnek. Így az 1963. május 25-én Addisz Abebában megalakult Afrikai Egységsszervezet (OAU) ezért nem kontinentális föderációként, hanem szuverén államok szervezeteként jött létre. Nem egyes államok fölött álló szervezet lett tehát, alapítói szigorúan ügyeltek arra, hogy az egyes afrikai országok belügyeibe történő beavatkozást elkerüljék. Az OAU ilyenformán az államok közötti konzultatív szervezet szerepét tölti be, határozatainak végrehajtása az egyes tagállamokra nézve nem kötelező jellegűek, azok betartását nem kényszerítheti ki erővel, de ilyen erővel nem is rendelkezik. Sokan úgy vélik, ez az alapja annak, hogy a szervezet a kritikák ellenére máig képes volt fennmaradni.

Az Afrikai Egységsszervezet Chartájának harmadik paragrafusának első pontja az összes afrikai állam egyenlő szuverenitásának elvét, a második az egyes országok

⁵⁸ John Iliffe i.m., 251. old.

belügyeibe való beavatkozás tilalmát, a harmadik pont pedig az országok fennálló területi integritásának és szuverenitásának tiszteletben tartását mondja ki.⁵⁹ A következő pont a konfliktusok békés megoldását írja elő, tárgyalások, közvetítés és döntőbíráskodás útján. Az afrikai állam- és kormányfők 1964 júliusában Kairóban tartott csúcstalálkozóján az afrikai Egységsszervezet 16. számú határozatában az aláírók elkötelezték magukat a függetlenség kivívásának pillanatában egymás között fennálló határok megváltoztathatatlansága mellett.⁶⁰

Ez annak a felismerése volt, hogy a mindenekelőtt etnikailag igazságtalan határok megváltoztatása olyan láncreakciót váltana ki, ami vérbe boríthatná az egész kontinenst és elterelné a figyelmet és az energiákat az Afrika előtt álló egyéb súlyos problémákról. Ez a határozat 1993-ig, Eritrea függetlenné válásáig változatlan formában maradt érvényben, s az etióp-eritreai megállapodás a függetlenségi népszavazásról azóta sem váltotta ki azóta a félt reakciót. Annak ellenére, hogy a konfliktusokat egyáltalán nem mindig sikerült feloldani, az egyes afrikai országok közötti (szigorúan vett) határkonfliktusok az utóbbi négy évtizedben sem az ENSZ, sem az egyes nagyhatalmak beavatkozását nem igényelték sőt, mivel az Afrikai Egységsszervezet a világ egyetlen regionális szervezete, amely az ENSZ részéről felhatalmazással bír a térség békéjének és biztonságának megőrzésére, a szervezeten belüli válságkezelés miatt a kérdések sem a Biztonsági Tanács, sem az ENSZ Közgyűlés napirendjére nem kerültek.

Határvitái Fekete-Afrikában több, egymással szomszédos országnak is voltak. Szomália és Kenya között 1963-ban, Szomália és Etiópia között 1963-ban és az 1977–1978-as ogadeni háború idején, Kongó és Zaire között 1970-ben, Guinea és Szenegál, valamint Guinea és Elefántcsontpart között 1970-ben és 1976-ban, Uganda és Tanzánia között 1972-ben és 1978-79-ben, Szenegál és Gambia között 1974-ben, Felső-Volta és Mali között 1974–1975-ben, Zaire és Angola között 1975–1976-ban, Kenya és Uganda között 1976-ban, Togo és Benin között ugyancsak 1976-ban, Dél-Afrika és Namíbia között 1990–1994-ben (Walvis Bay), valamint napjainkban Etiópia és Eritrea között. Afrika szarvát leszámítva ezek a konfliktusok alacsony intenzitásúak voltak. Ennek az a magyarázata, hogy a kontinens egyetlen irredenta államának Szomália számít, az összes szomáli törzs által lakott terület egyesítésére való törekvéssel. (Ami soha nem volt összetartozó államterület.) Leszámítva a namíbiai tengerparton fekvő és az ország egyetlen jó természetes kikötőjét jelentő Walvis Bay feletti vitát a Dél-afrikai Köztársaság és Namíbia között, az összes többi határkonfliktusban az etnikai jelleg dominált. Földünk más régióitól eltérően a határkonfliktusok Afrikában nem vezettek sem a gyenge állami struktúrák, sem az érintett országokon belüli politikai kohézió megerősödéséhez.

⁵⁹ Horst Ströber (Hg.): *Organisation der Afrikanischen Einheit (OAU). Resolutionen und Erklärungen 1963–1981, 1983*, Berlin, Staatsverlag, 36. old.

⁶⁰ Horst Ströber (Hg.) i.m., 46–47. old.

VALLÁSI ÉS NEMZETI TUDATFORMÁK KÖLCSÖNHATÁSAI

Fekete-Afrika népeinek hagyományos, természetvallásos hitvilága politeista. Különböző természeti jelenségek, hatalmas fák, folyók, tavak, magas hegyek, állatok, vagy éppen az (emberekkel együtt élő) halott ősök animista, totemista tisztelete jellemzi. Mindezek a jó, vagy rossz szellemekkel állnak kapcsolatban, menedéket nyújtva nekik. E szellemeknek évente, vagy meghatározott időközönként ajándékokat, engesztelő áldozatokat kellett adni a rontást elkerülendő. Az őstiszteletnek a közösségek összetartozás-érzésében is meghatározó szerepe volt.

A hagyományos afrikai vallások papjai olyan személyek, akikben már gyermekkorukban felismerték rendkívüli tulajdonságaikat és mesterük titokban adta át nekik tudását. A pap az egyetlen személy a közösségben, aki végrehajthat rítusokat és megkülönböztető öltözeteket hordhat. Rendszerint minden papnak megvan a saját maszkja, amely egyszerre rejti el és fedi fel az erőszakos és jóindulatú erőket, szellemeket. A pap feladata továbbá, hogy gondoskodjék a közösség és az istenek megfelelő kapcsolatáról, esőért, bő termésért stb. jár közben. A pap a közösség gyógyítója is egyben. A legtöbb afrikai országban az emberek még ma is szép számban hiszik, hogy a pap, vagy varázsló meg tudja gyógyítani betegségeiket. Nigéria lakosságának majdnem a fele jár napjainkban is az ilyen witch-doktorokhoz, akik a fejfájástól az AIDS-ig mindent kezelnek. A rítusok, babonák, jóslási módok, illetve egyéb ceremóniák faluról falura változnak, közös vonásuk viszont, hogy máig megőrződött sok elemük azoknak a népeknek a körében is, amelyek időközben a két nagy világvallás, a kereszténység és az iszlám követőivé szegődtek. Az 1885 után kibontakozó gyors európai hódítás ideológiai háttere a „fejlődés” biztosítása és a „civilizáció” elterjesztése volt, ami az afrikai kultúra lenézését jelentette, megváltoztatása, sőt megsemmisítése volt napirenden. Mivel az afrikai kultúra elválaszthatatlan a vallástól, az európai gyarmati politika gyakran került összeütközésbe a hagyományos afrikai társadalmakat fenntartó és összefűző vallásokkal, amelyek a tekintély legfontosabb forrásai is voltak.

A gyarmati korszak kezdetének megszorító-elynyomó intézkedései az afrikai vallásokat védekezésre ösztönözték. Sok betiltott rítust titokban végeztek tovább, titkos szövetségek alakultak, mint a Maji-Maji Német Kelet-Afrikában, vagy a Nyabingi a Viktória-tó körzetében. Mindkét kultusz átlépett az etnikai és regionális határokon, mégsem tekinthetőek a vallási köntösben jelentkező antikolonialista mozgalmak előfutárának. Követőik ugyanis varázslat és bizonyos fűvek használatával semlegesíteni vélték az európai puszkagolyókat, így a történet tragikus fordulatot vett, amikor a hehek 1905–1907-ben felkeltek a németek ellen, mert azok a gyapottermesztésre akarták rákényszeríteni őket. Jellemző, hogy a Maji-Maji felkelés kiobbantói olyan törzsek voltak, amelyek a legelmaradottabb viszonyok között éltek és a német gyarmatosítók által erőszakosan megváltoztatott körülményekhez nem tudtak alkalmazkodni. A gyapottermelésen kívül ilyen volt a falufőnök intézményének bevezetése is, ami addig ismeretlen volt számukra, s akinek évenként meghatározott számú napot kellett dolgozniuk. A felkelésben 250–300 ezer afrikai veszítette életét, egész vidékek néptelenedtek el. A Maji-Maji (jelentése víz, amivel a kultusz követői bekenték magukat) amellet, hogy a későbbi évtizedekben az antikoloniális népmozgalom

szimbólumává vált, s ebben a minőségében az afrikai nacionalizmus egyik gyökerét ünnepelték benne, vallási elképzelései tovább éltek és az 1990-es évek Ugandájának zavaros polgárháborús viszonyai között újból a felszínre kerültek.⁶¹

A gyarmati adminisztráció számos országban tiltott be kultuszokat, rombolt le szentélyeket, börtönzött be szellem- és boszorkányűzőket. Ugyancsak tiltás alá esett sok, a lányokat és a fiúkat felnötté avató iniciációs eljárás is. Az iniciáció az afrikaiak kulturális és vallási életében is központi helyet foglalt el. Sok helyütt a fiúk körbemetelésével és a lányok klitorisának eltávolításával járt együtt. Különösen ez utóbbi váltott ki ellenérzéseket a misszionáriusokból, akik minden befolyásukat latba vetették a gyarmati államnál, hogy tiltsa be ezt a barbárnak tartott szokást. A körülmetélés, amihez kőből csiszolt pengét használtak, számos, elsősorban higiéniai előnnyel járt. A szokás eltűnése, vagy fennmaradása sajátságos indikátorává vált az európai befolyás terjedésének. Dél-Afrikában, ahol Zuluföldön erős volt a misszióstevékenység, szinte teljesen megszűnt, Kelet-Fokföldön, a koszák között viszont napjainkig fennmaradt a körülmetélés. Az újra felfedezett hagyományok mellett főleg az AIDS terjedése hozza vissza napjainkban ezt a szokást. A mindössze 10–20 dollárba kerülő műtét révén eltávolított fityma ugyanis több mint 50 százalékkal csökkenti a nemi érintkezés által terjedő vírus fertőzésének veszélyét.

Az I. világháború után alapvetően megváltozott a hagyományos afrikai vallások megítélése. A gyarmati hatóságok az ütközések helyett az iszlámmal szemben támogatást nyújtottak, Francia Nyugat-Afrikában kísérlet történt az intézményesítésre, illetve a vallási hiedelmek alapján álló szokásjogok írásba foglalására.⁶²

Az utóbbi évtizedekben a tradicionális afrikai vallások visszavonulóban vannak, mind a kereszténység, mind az iszlám e vallások követői köréből volt képes új híveket toborozni magának. Sokhelyütt születtek ún. „fél-keresztény” egyházak is a keresztény tanok és a hagyományos hitvilág ötvöződéséből.

Az idegen, „importált” vallások tényerése Fekete-Afrikában az ókorban kezdődött. A Nílus-völgyben Egyiptomból, Babilóniából, az antik világ más tájairól érkeztek kulturális hatások és velük együtt különböző istenek kultusza is. Etiópiában vannak a judaizmus időleges elterjedésére utaló emlékek is.

A kereszténység Nagy Konstantin császár idején terjedt el Akszumban az i.sz. IV. században Frumentius püspök által, aki Alexandriából indult a mai Etiópia megtérítésére. A monofizita kereszténység Ezana király uralkodása (335–360 között) udvari, később államvallássá vált. Núbia 543-ban vette fel hivatalosan a kereszténységet. Sem Akszum, sem Núbia nem vált a Római, majd a Bizánci Birodalom részévé, kapcsolataik a Mediterráneummal nem voltak túlságosan szorosak, főként csak az alexandriai pátriarchátusra korlátozódtak. Egyiptomot 614-ben hódították meg az arabok, az afrikai kereszténységet évszázadokra elszigeteltségbe kényszerítve ezzel. A keresztény Núbia hét évszázadon át meg tudta őrizni függetlenségét, de állandó arab támadásoknak volt kitéve.⁶³

⁶¹ Bernard Nantet: *Dictionnaire d'Histoire et Civilisations africaines*, 1999, Paris, Larousse, 175–176. old.

⁶² A. Brahen i.m., 517–520. old.

⁶³ G. Mokhtar: *General History of Africa II. Ancient Civilisations of Africa*, 1981, Paris, Heinemann, UNESCO, 326–335. old.

A kései középkorban több alkalommal is mameluk csapatok pusztították végig Núbiát, rabszolgákat szerezve Egyiptomnak. 1504-ben az iszlám hódítás végleg eltörölte a keresztény Núbiát, az utolsó keresztény települések a Nílus jobban védhető szigetein maradtak még fenn rövid ideig. A núbiai kereszténység eltűnése végképp elszigetelte az Akszum örökébe lépett amhara államokat. Itt a központi hatalom és a kopt egyház szorosan összefonódott. A földművelő amharák mind nehezebben tartották magukat az előretörő nomád iszlám hódítókkal szemben, az Etióp-magasföld, a Soa északi részére szorulva vissza. A kopt egyházi hierarchia feje a metropolita továbbra is (egészen 1950-ig) az Alexandriából érkező püspök volt, a mameluk szultánok időről-időre „mindkét nemből való rabszolgákat, aranyat és más ajándékokat” kaptak azért, hogy egy új püspök megérkezhesen.⁶⁴ 1543-ban Gelandenosz császár csak egy portugál expedíciós sereg támogatásával tudta széttagolt országát megvédeni az iszlám hódítástól.

A jezsuiták elérték, hogy 1626-ban a monofizita kereszténység helyett a katolicizmust vegye fel Szusznejos császár, de az ezután kibontakozó lázadás a konverzió visszavonására és lemondásra készítette az uralkodót. Fia, Faszilidesz elűzte a jezsuitákat és országát elzárta az európaiak elől. Uralkodása alatt született a muzulmánok földbirtoklását tiltó törvény, amely vallási jellegű munkamegosztáshoz vezetett: a keresztények a földet művelték, a muzulmánok kézművesek voltak és kereskedtek. Mindez a keresztény etióp társadalomban a kézművességgel és kereskedelemmel szembeni előítéletek kialakulásához és megcsontosodásához vezetett.

Az országban a kopt egyház volt a legnagyobb földesúr, a megművelt földek egyharmada egyházi birtok volt. Az oszmán térhódítás a Vörös-tenger partvidékén nemcsak a tengerparti kijárattól vágta el az országot, hanem a keresztény törzsterület északi részétől is. A ma Eritreához tartozó számos ősi keresztény kolostort is befogadó területért a XIX. századi Abesszína Egyiptommal és Olaszországgal, a XX. században pedig Etiópia Olaszországgal és Eritreával keveredett számos alkalommal konfliktusba. A Mengisztu rezsim idején az 1970-es, 1980-as években a DERG, majd a magát marxista-leninista élcsapatként definiáló Etióp Dolgozók Pártja ateista kampányt folytatott, ami az iszlám oromo származású államfő-pártfőtítkár szovjet típusú ateista diktatúrájában elsősorban a kopt-keresztény egyház elleni fellépést jelentett. Mengisztu 1991-es bukásával a repressziók megszűntek, Etiópiában ma a kereszténység és az iszlám számbelileg megközelítő egyensúlyban vannak, az ország vezetése azonban elsősorban a keresztény amharák kezében összpontosul.

Afrikában a katolicizmus térnyerése nem Etiópiában, hanem a nyugat-afrikai partvidéken kezdődött. A portugálok 1415-ben foglalták el az észak-afrikai Ceutát. Ezzel nemcsak Afrika európaiak általi meghódítása, hanem egyben a keresztény térítés is kezdetét vette. Ferences-rendi szerzetesek 1469-től érkeztek a mai Bissau-Guinea területére, 1489-ben a sererek egyik főnökét keresztelték meg Portugáliában, aki azután a hazaúton meghalt. 1484-ben dominikánusok telepedtek le a mai Beninben.⁶⁵ 1485-ben Diego Cao, a Kongó-torkolat felfedezője II. János portugál királytól

⁶⁴ D. T. Niane: *General History of Africa IV. Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century*, 1984, Paris, Heinemann, UNESCO, 450. old.

⁶⁵ D. T. Niane i.m., 671. old.

a hitetlenek megtérítését is feladatául kapta, amikor második afrikai útjára indult. A Kongó állam uralkodója Nkuwu 1491-ben tért katolikus hitre, az általa Portugáliából kért misszionáriusok, elsősorban ferencesek pedig szép számban kereszteltek meg afrikaiakat alattvalói közül. Az 1507–1543 között uralkodó I. Alfonz király, a manikongó szabad bejárást biztosított a misszionáriusoknak San Salvadorra átkelesztett fővárosában lévő udvarában. A missziós-tevékenység határfokát jelentősen csökkentette az a körülmény, hogy Kongó vált a portugálok egyik legfontosabb rabszolgaszervező területévé. A XVI. század végétől rendszeressé váltak a missziók és a megkeresztelkedettek elleni erőszakos fellépések.

A XVII. században Portugália feladni kényszerült minden addig megszerzett pozícióját a csak informálisan gyarmatbirodalmához tartozó Kongóban, amely teljes anarchiába süllyedt. A megkeresztelkedett afrikaiak jelentős hányada csatlakozott Afrika Jeanne d'Arc-jának, Kimba Vita prófétanőnek a XVIII. század elején létrehozott szektájához, akik a misszionáriusok, legfőképpen a kapucinusok ellen léptek fel, őket tartva az európai beavatkozás elsősorú ügynökeinek. A keresztény megújulási és tiltakozó mozgalom a Kongó állam egykori hatalmát és kiterjedését kívánta visszaállítani portugál befolyás nélkül. Megfogalmazódtak a későbbi századokban is gyakran ismételt követelések a Rómától, a szerzetesrendektől és a misszióktól független, önálló afrikai egyház létrehozására, amit kizárólag afrikaiakból álló papság irányít. A szekta reformmozgalma átmeneti sikerek után kifulladás, prófétanőjét a kapucinusok 1706-ban boszorkányságért perbe fogták és megégették.⁶⁶

A XIX. századra a kereszténység, akárcsak maga a Kongó állam is, jelentéktelenné zsugorodott. Nyugat-Afrika partvidékén a portugálok sehol sem tudták a lakosságot tömegesen megtéríteni. A kivételt a szigetek képezték. A Zöld-foki-szigetektől Fernando Póo-ig az összes sziget lakossága kereszténnyé lett még a portugál hódítás első századaiban.

Kelet-Afrikába a portugálok 1498-ban Vasco da Gama Indiába vezető útja során jutottak el. Két évvel később Cabral, Brazília felfedezője került meg a Jóreményesség-fokát. Kísérői között nyolc ferences szerzetes is volt, akik a kelet-afrikai partok városállamaiban kívántak téríteni. A visszaúton keresztény kápolnát is építettek, nem messze Afrika legdélibb csücskétől. 1502 és 1509 között a portugál flották egymás után hódították meg a kelet-afrikai szuahéli városállamokat, Kilwát, Patét, Mombasát, Malindit, Zanzibárt és Mozambikot, Sofalát és Quelimánát. Az első erődökkel egyidőben mindenhol épültek templomok is, de az itt élő mozlím lakosság körében a térítésnek nem volt eredménye.

A kontinens belsőbb vidékein viszont „pogányok” éltek, akik fogékonyabbak voltak a keresztény tanok iránt. Mivel az egész kelet-afrikai partszakasz teljes ellenőrzése meghaladta a portugálok erejét, csak a mozambiki partvidéken rendezkedtek be otthonosabban. Innen rajzolták ki a felfedező és térítő utazások is Afrika belsőjébe. A gazdag aranybányákról szóló elbeszélések ígézetében egy ilyen expedíció 1560-ban a Zambézi völgyében egészen a Monomotapa birodalom központjába is eljutott. Az expedíció vezetője Gonzalo da Silveira jezsuita misszionárius volt, aki a monomotapa uralkodót és annak anyját másfél hónappal az udvarba érkezése után

⁶⁶ Thea Büttner: *Geschichte Afrikas*. Teil I, 1976, Berlin, Akademi-Verlag, 163–164. old.

megkeresztelte, s a következő néhány hónapban még az uralkodó 300 sona alattvalója tartotta a keresztvíz alá magát. Da Silveira azután váratlanul kiesett az udvar kegyeiből, egyes vélemények szerint a muzulmán kereskedők féltékenységből vádolták be őt azzal, hogy kémkedni érkezett, más tálalásban a sona varázslók, a ngangák vetettek csontokat, hogy szándékait megismerjék, s miután az eredményt megtudták, halálát követelték. Bármi volt is az ok, da Silveirát 1561-ben kivégezték, testét folyóba hajították. Ő lett a térség első keresztény mártírja.⁶⁷

A portugál befolyás alatt lévő területeken a későbbi századokban is működtek missziók, főleg a dominikánusok és a jezsuiták voltak aktívak, ám nem túlságosan eredményesek, a térítómunka a XIX. század végéig hasztalan volt. A XVII. század végére az arabok kiűzték a portugálokat a Mozambiktól északra fekvő kelet-afrikai birtokaikról, az itt épült katolikus templomok ma már csak romok. A kongói és Zambezi-völgyi térítőtevékenységhez fogható vállalkozásra a XIX. századig sem a portugálok, sem más európai nemzet részéről nem történt kísérlet a továbbiakban.

A hollandok, akik sokhelyütt a portugál gyarmatbirodalom örökébe léptek, Nyugat- és Dél-Afrikában térítettek, de csak Dél-Afrikában jött létre már a XVIII. századra jelentős kálvinista közösség a koinok (hottentották), a félvérek, az ún. „fokföldi színesek” és a holland telepesek körében.

A XIX. századtól kezdődött a keresztény missziós tevékenység virágkora. 1792-ben alapította William Careys, a „modern missziók atyja” az angol Baptista-missziót. 1795-ben jött létre a Londoni Missziós Társaság, amely először egyetlen egyházhoz sem kívánta kötni magát, végül a kongregacionalisták missziós társasága lett. 1799-ben az anglikán egyház kebelében alakult az Egyházi Missziós Társaság. 1815-ben jött létre a lutheránus-református Bázeli Misszió, ezt követte 1821-ben a dán, 1822-ben a Párizsi Misszió, 1824-ben a Berliini Misszió, 1835-ben a svéd, majd 1842-ben a norvég missziós társaság. 1810-ben az USA-ban alapították a Külföldi Missziók amerikai bizottságát, majd négy évvel később az Amerikai Baptista Misszionárius testületet.⁶⁸

A katolikus egyház a XIX. században az ellenreformáció idején megalakult „De Propaganda Fide” irányításával alapított új missziósrendeket és missziósházakat. Előszörban a század végén a nyugat-európai országokban egyre-másra jöttek létre önálló missziósházak, amelyek a missziós erőfeszítéseknek többé-kevésbé nemzeti jelleget adtak. Különösen a francia és a német katolikus missziók szétválása szembe-tűnő a porosz-francia háború után, mivel addig a németek általában a francia katolikus missziók kebelében működtek.⁶⁹

A missziók és a misszionáriusok gyakran játszottak fontos szerepet az afrikai gyarmati terjeszkedésben. Az általános vélekedés szerint a kereszténység terjesztése egyben civilizációs küldetés is volt. „Afrikát a Bibliának és az ekének kell megújítania” – vallották, miközben az „elaljasult, pogány népség” életét és szokásait kívánták megváltoztatni. Az afrikaiak nem ritkán a főnököknek kijáró tisztelettel közeledtek a misszionáriusokhoz, mert összefüggést láttak a gyarmatosítás előtt uralkodók

⁶⁷ K. Rasmussen i.m., 299. old.

⁶⁸ Karl Hammer: Weltmission und Kolonialismus, 1981, München, DTV, 85–86. old.

⁶⁹ Karl Hammer, i.m., 89. old.

és a gyarmatosítással érkezett hittérítők hatalma között. A „pogányok” által lakott „afrikai Szodomák és Gomorrák” területére a behatolás viszonylag könnyű volt. Ám a moszlim lakosságú területeken a missziók létrehozása különösen veszélyes volt, így itt általában csak a gyarmati berendezkedés után kezdődhetett a munka. Sok esetben, például Észak-Nigériában a gyarmati hatóságok a közvetett uralom ideológiájának megfelelően tiltották, vagy minden eszközzel akadályozni igyekeztek a keresztény misszionáriusok tevékenységét. A missziós tevékenység központja ezért Afrika déli felére helyeződött, különösen a nagyobb népességgel bíró területekre.⁷⁰

A missziók a kezdetekben a tengerpartokon települtek, ám hamarosan a szárazföld belseje felé kezdtek terjeszkedni, főleg a kereskedelmi utak mentén, egész missziós hálózatokat hozva létre. A misszionáriusok az Afrikába települt európaiak közül mindenki másnál nagyobb mértékben járultak hozzá a hagyományos afrikai társadalmak átalakításához. Csak kevesen voltak közülük, akik értékén kezelték volna a hagyományos afrikai hitvilágot és kultúrát. Sokkalta inkább az európai eszmék, értékek és életmód átültetésével próbálkoztak. Tudatosan, vagy tudatlanul a gyarmatosítás előtti Afrika társadalmának lerombolásán dolgoztak, hogy helyette európai mintára szervezett keresztény társadalmat teremtsenek. Ez volt az oka, hogy a missziók csak az afrikai társadalmak gyarmatosítás általi meggyengítése után, a gyarmati berendezkedés megszilárdulásával párhuzamosan tudtak jelentősebb számban követőket toborozni. Ezeket a híveket is gyakorta inkább anyagi előnyök – például európai javak birtoklása – de még inkább az oktatásnak és gyógyításnak a térítő tevékenységbe történt bevonása révén. Különösen a tanulási lehetőség biztosítása vonzott sok fiatal a megtérésre, mégpedig a legkedvezőbb korban. 1912-ben a kenyai anglikán egyház afrikai hívei mind iskolások voltak és a példa nem egyedülálló.⁷¹

A missziós iskolák a nagyobb településeken versenyeztek egymással a diákokért, mindegyik felekezeti felismerte, hogy a térítésnek hosszú távon ez a legbiztosabb módja. Az iskolák diákjai gyakorta a legszegényebb, legalsóbb rétegek gyermekei voltak, mert az afrikai törzsfők és uralkodók a missziókat csak bizonyos feltételekkel voltak hajlandók beengedni az országukba. A ruandai király például a nála térítő Fehér Atyák rendjének csak a hutuk közötti megtelepedését engedélyezte, halállal fenyegetve minden tuszi alattvalót, aki hozzájuk csatlakozik.⁷² A missziók felelet biztosítottak a kereszténység felvétele miatt kiteszítottaknak, akárcsak a nőknek, akik szintén védelemre számíthattak. A fiatalok, a szegények és a nők felé fordulás magyarázza a kereszténység gyors térnyerését Afrikában a XX. században.

1878-ban a katolikus egyháznak mintegy másfél millió híve élt Afrikában, de túlnyomó többségük még Észak-Afrikából verbuválódott. A katolikus egyháznak 807 misszionáriusa működött ekkor a kontinensen, alig tizede az ázsiai létszámnak.⁷³ Néhány évtized alatt a keresztény hívők száma meghatározódott. 1910-re kerekén tízezer európai misszionárius került Afrikába. Fő szerepük a templomépítés

⁷⁰ A. J. Christopher i.m., 83. old.

⁷¹ John Iliffé i.m., 224–225. old.

⁷² John Iliffé i.m., 225. old.

⁷³ Frédéric Mauro i.m., 134. old.

volt, az evangelizáció feladatát ekkorra már nagyjából az afrikai keresztények vették át. Ők nem mindenben feleltek meg képzettségükben a formális követelményeknek, viszont sokkal könnyebben szót tudtak érteni a helyi lakosokkal, megszűnt a civilizációs szakadék a kereszténység és Afrika népei között. A kiépülő egyházi szervezetek vezetésében is egyre nagyobb számban kaptak helyet afrikaiak.

Az anglikánoknál Samuel Crowther volt az első fekete püspök az 1860-as években a mai Nigéria területén. A katolikusok, akik szigorúan ragaszkodtak az afrikai hagyományoktól idegen cölibátushoz és a szemináriumi képzéshez, első afrikai papjaikat csak az I. világháború előtt szentelték fel, első püspökeiket, Joseph Kiwanukát Bugandában és Joseph Faye-t pedig Szenegálban 1939-ben. 1950-re az afrikai katolikus papok száma 800-ra nőtt. Az I. világháború előtti 7 milliónyi keresztény hívők száma 1930-ra 16 millióra, 1950-re 34 millióra, az 1970-es évek közepére 55 millióra, 1990-re pedig majdnem 200 millióra duzzadt. A leggyorsabb növekedést Kenya, Zimbabwe és a szudáni régió déli övezete -Szenegáltól Etiópiáig- produkálta.⁷⁴ A számok eléggé megbízhatatlanok, mivel igen nagy a különböző keresztény egyházak száma, amelyek maguk is külön szervezeteket, missziókat tartanak fenn, emellett a XX. században megnőtt a független afrikai ún. „etióp” egyházak száma és befolyása is.

Csak Zaire-ban 1300 ilyen egyházat alapítottak 1960 és 1985 között. Dél-Afrikában, Afrika egyik leginkább keresztény országában az ilyen egyházak hívei teszik ki az összes keresztény hívők számának egynegyedét, a fekete lakosság körében ez az arány egyharmadnyi és mind a „bevett” keresztény felekezetek, mind a hagyományos afrikai természetvallások híveinek rovására követőik száma a közelmúltig gyors ütemben bővült.⁷⁵ Ennek magyarázata lehet az, hogy a II. világháború utáni években a keresztény egyházakat a gyarmatosítókkal azonosították, ennek a stigmája azonban az utóbbi évtizedek folyamán fokozatosan megszűnt. A gyorsan növekvő afrikai városokban a körülmények a vallás új formáinak megjelenéséhez vezettek. A vidékről beáramlók rendkívül nagy tömege magával hozta törzsének, népének hitvilágát is, ami a keresztény közösségekre sem maradtak hatás nélkül. Különböző, gyakran csak egyetlen etnikum körében feltalálható szinkretikus keresztény, vagy fél-keresztény egyházak születtek.

Az elmúlt négy évtizedben a missziók jelentős hányadát átvették a helyi egyházak, ám jelentőségük mégsem csökkent. A mai afrikai missziók elméletben és gyakorlatban egyaránt messze kerültek XIX. századi elődeiktől. A változás Albert Schweitzer korában kezdődött, aki rövid megszakításokkal 1913-tól haláláig, 1965-ig a gaboni Lambaréné missziós állomást vezette, s mai utódai sokkal inkább az afrikai kulturális örökség őrzői, semmint rombolói.

A katolikus és a protestáns egyházak egyaránt végrehajtották a missziókon kívül a teljes afrikánizációt. A protestánsok után a katolikusok is feladták ellenségességüket az afrikai nyelvek és szokások iránt. Mivel a katolikusoktól eltérően a protestáns

⁷⁴ John Iliffe i.m., 225–226. old.

⁷⁵ Official Yearbook of the Republic of South Africa, 1989–90, 1990, Pretoria, Government printer, 637–653. old.; South Africa Yearbook 1996, 1996, Pretoria, Government Printer, 360–372. old.

egyházak gyakorta osztották fel egymás között a térítő tevékenység területeit, kialakultak és megmaradtak az etnikai–nyelvi határoknak megfelelő elhatárolódások közöttük. A missziós tevékenység Afrikában összefonódott a tanítással és orvosi segítségnyújtással. A térítések és a nagy népességszaporulat miatt a fekete-afrikai keresztény közösségek a legdinamikusabban növekvők Földünkön. Afrika egyre számosabb fekete püspököt, érseket, s 1993-ra már 16 bíborost adott, akik közül egyesek neve már mint a pápaválasztáson esélyesé is felmerült.

A keresztény egyházat és híveit számos afrikai országban érték támadások. Zaire-ban Mobutu rezsimje 1973-tól nekilátott a „forradalom radikalizálásának”, ami nem jelentett mást, mint áttérést az „autentizmusról” a „mobutizmusra”. Már az autentizmusnak is volt keresztényellenes éle, az európai kereszt-(zsidó)nevek és az európai öltözet tiltása mellett a kereszténység Mobutu szemében ugyancsak a nemkívánatos gyarmati örökséghez sorolódott, ám a mobutizmus a vallás igényével lépett fel. Mobutut hívei prófétaként emlegették, olyan tiszteletet követeltek a számára, mint amelyet a római pápa élvez, a kereszt helyére a „megváltó” Mobutu képét rakatták. Anyja, a „Mama Yemo” szintén helyet kapott e kultuszban.⁷⁶ A mosolyogatóan groteszk jelenségek mellett erőszakos cselekményekre is sor került, papokat kínoztak meg, apácákat erőszakoltak és öltek meg Mobutu emberei. A diktátor kísérlete a keresztény egyházak befolyásának megtörésére kudarcot vallott, az 1990-es évekre ellenzékének jelentős része egyházi háttérrel indult a mobutizmus felszámolására. Ugandában Idi Amin diktatúrája hozott a főleg katolikus déli országrész számára vallási üldöztetést és repressziókat.⁷⁷ Angolában a marxista rendszer az 1975 utáni években mindenféle vallás befolyása ellen harcot hirdetett, ám a XX. század végére itt is gyökeresen megváltozott minden. Dos Santos elnök látogatásra hívta a pápát Angolába, a luandai stadionban nagyszabású szabadtéri misét kezdeményezett. Dél-Afrikában az egyházak 1948 után együttműködtek a fajüldöző rezsimmel, majd az apartheid-ellenes mozgalom élére álltak. Desmond Tutu, aki Johannesburg püspökeként, Fokváros érsekeként és a dél-afrikai anglikán egyház fejeként egyaránt az első afrikai volt e posztokon, erőszakmentességet hirdető harcával 1984-ben a Nobel-békedíjat is elnyerte. Nigériában az 1980-as, 1990-es években számos véres összeütközésre került sor keresztények és muzulmánok között, főként az ország északi vidékein. Elsősorban Nigériában, de egész Nyugat-Afrikában is tartani lehet egy keresztény – iszlám vallásháború kirobbanásától, ami a biafrai háború borzalmaival idézhető fel újra.

Az iszlám, a másik nagy világvallás Fekete-Afrikába több úton érkezett. A Vörös-tengeren keresztül már Mohamed életében érkeztek Afrika szarvára kereskedők, Akszumban pedig mekkai menekülteket fogadtak be. 639-ben az arabok elfoglalták Egyiptomot, s három év leforgása alatt a Nílus-völgyben az első zuhatagig jutottak el. Egyiptomtól nyugatra, a berberek által lakott Maghrebet 63 év alatt hódították meg, s száz évvel Mohamed halála után az arab hódítás elérte legnagyobb kiterjedését. Az iszlám a Maghrebből és Egyiptomból indult meg a későbbi századokban déli

⁷⁶ David Birmingham – Phyllis Martin (eds.): *History of Central Africa*, 1998, London, Longman, 113. old.

⁷⁷ Bernard Nantet i.m., 64. old.

irányba. A harmadik útvonal a kelet-afrikai partvidéken vezetett. 730 körül telepedtek meg az első arab kereskedők Pemba szigetén, tíz évvel később a szomáli partvidéken létesítettek telepeket. Iszlám telepések jöttek az Arab-félszigetről, de Perzsiából és Indiából is. Leginkább a partvidék előtti kisebb-nagyobb szigeteket népesítették be, a szárazföld belseje nem érdekelte őket. Elsősorban rabszolgákkal kereskedtek, akiket gyöngyért, durva indiai szövetért cseréltek. Az afrikai rabszolgákkal egészen Kínáig kereskedtek, legnagyobb részüket azonban a mezopotámiai gyapot- és cukornádültetvényekre adták el. Az elefántcsont, zsiráfőr és az ámbra szintén fontos exportcikk volt. A Zambezi vidékéről a X. századtól exportáltak aranyat Sofalán, Malindin keresztül. A rendkívül nyereséges kereskedelem a mozlim kereskedők számára gazdag életet biztosított. Az arab, perzsa, indiai és helyi afrikai elemekből létrejött szuahéli (az arab sahil: part szóból) civilizáció az iszlám felvirágzását eredményezte végig a kelet-afrikai partvidéken.

A Szahel-vidékre az iszlám az I. évezred végén nyomult be, kereskedők és vándorló berber törzsek által. A szoninkék állama, Ghána 1076-ig sikeresen verte vissza a Szaharán át az Almoravida Birodalomból érkező támadásokat, akkor azonban elesett fővárosa, Kumbi, majd az egész birodalom. Ezáltal megnyílt az út az egész szudáni térség iszlamizálására, ami a XI–XVI. század között nyugatról keleti irányban zajlott. Először a mauritániai tukulorok tértek át az iszlám hitre Fekete-Afrikában. Majd más népek is, kezdetben az uralkodók, előkelők és a mozgékonyabb rétegek, mindenekelőtt a harcosok és kereskedők. A mekkai zarándokutak során megismerhették a Maghreb és Egyiptom virágzó iszlám államait, fölvtették szokásaikat. Ennél is fontosabb volt a mohamedán tudósok által Nyugat-Afrikában elterjesztett arab nyelv és írás, ami Fekete-Afrikát bekapcsolta a civilizáció vérkeringésébe. A fehér muzulmán szemében a pogány fekete csak rabszolga volt, a muzulmán feketét viszont magával egyenlőnek tekintette. Az iszlám felvételét az is segítette, hogy a pogány szomszédok csordáinak elhajtása, aratás utáni kifosztása, szép lányainak elrablása, az uralt terület megnagyobbítása, rabszolgák szállítása a Földközi-tengeri piacokra már nem csupán megengedett, hanem egyenesen elvárt dologgá vált. Más régióktól eltérően Nyugat-Afrikában nem voltak olyan uralkodók, akik igyekeztek volna megakadályozni, hogy hitetlen adófizetőikből adómentességet élvező igazhitűeket csináljanak.⁷⁸

A Szahel-övezet nagy birodalmai, a XIII–XV. században virágzott Mali, a XV–XVI. századi Szongáj, valamint a XI–XVIII. századig fennálló Kanem és Bornu mind az iszlám afrikai tényerésének voltak fontos állomásai. Különösen Mali gazdagsága volt kiemelkedő, mert a birodalmon keresztül jutott el az afrikai arany a mediterrán kikötőkbe. A Malit megalapító mendék a Szaharától az őserdőig tartó területet vonták ellenőrzésük alá, „mozlim politikát” folytatva, ami az iszlám terjesztését jelentette a „pogány” vidékeken.⁷⁹ A szongáj uralkodó titulusa a „Sarkin Musulni”, a hívők ura volt.

⁷⁸ Felipe Fernandez-Armesto: *Alternatív világtörténet. A középkor kezdete*, 2001, Budapest, Athenaeum-Pannonica, 111–113. old.

⁷⁹ D. T. Niane i.m., 206–207. old.

Az iszlám elterjedése Szudánban mégis egyenetlen volt, a városok teljesen e válás befolyása alatt álltak, míg a vidék sokat és sokáig megőrzött a hagyományos vallásokból. A szongáj birodalom fővárosa Gao a XVI. század elején majdnem 8 ezer házat számlált, mintegy százezer lakossal. Nem sokkal maradt el ettől a gazdaságilag legfontosabb város, Timbuktu lakosainak száma sem, amely a szudáni régió mozlímjainak szent városa volt, nagy mecsetekkel, egyetemmel. A városok lakosságának szongáj magja mellett berberék, arabok, mosszik, hauszák, mandingók (wanganarék), szoninkék, fulánik és más népek képviselői is szép számban megtalálhatók voltak.⁸⁰

A mostoha természeti viszonyok a belső-szudáni területeken élő népeket szinte állandó vándorlásra kényszerítette, ami lehetetlenné tette központosított államok kialakulását, ám a kereskedelmi útvonalak mentén az iszlám a XV. századra így is összeért a Nílus-völgye felől előrenyomuló ággal.

Az afrikai iszlám a szunnita ágat képviseli Kelet-Afrika kivételével, ahol csekély számban az Arab-öbölből származó siiták is találhatóak. Az évszázadok során az iszlám, főként a szudáni-övezetben „afrikanizálódott”, sok elemét átvette a hagyományos afrikai vallásoknak, sőt a XVII–XVIII. században az iszlám bizonyos fokú visszaszorulására is vannak példák.

Az iszlám legnagyobb expanziójára Fekete-Afrikában a XIX. században éppen az eklektikusság miatt került sor, mert az iszlám militáns hívői vissza kívánták állítani az iszlám egykori tisztaságát és e cél megvalósítására szent háborúkat hirdettek. Ezek a tukulorok és fulbék által végrehajtott dzsihádok teokratikus államok kialakulásához vezettek, amelyek az áttérést erőszakkal is szorgalmazták. Ennek az iszlám újjászületésnek Oszman dan Fodio volt a kezdeményezője, aki 1804-ben a fulbékát hódító háborúra mozgósította a pogányok és a mozlím hauszák ellen. Élete utolsó éveit azonban kizárólag vallásos elmélkedésnek szentelte. Fellépése következtében emirátusok sokasága jött létre Szenegáltól a mai Észak-Nigériáig, amelyek jelentős részét a Szokotói kalifátus és Bornu birodalma fogta össze.

A Nílus-völgyi Szudánban a Dongolában született Mohamed Ahmed Ibu Abdaláh fanatikus dervis kiáltotta ki magát muszlim messiásnak, azaz Mahdinak, s az 1882-ben kezdődött dzsihádban, szent háborúban legyőzve az egyiptomiakat, egységes teokratikus muzulmán államot hozott létre, amelyet csak 13 évvel halála után az angol Kitchener tábornok tudott legyűrni. Az omdurmáni csata után a győzők a Mahdi síremlékét lerombolták, hamvait a Nílusba szórták.

Az utolsó mozlím birodalomalapító Samory Touré malinka főnök volt Nyugat-Afrikában, aki a Szenegál felső folyása és a Niger mentén csak Ghánához és Malihoz hasonlítható államot hozott létre, amit a franciák csak több évtizedes harc árán tudtak a XIX. század legvégére elfoglalni. Az európai gyarmatosítók gátolni igyekeztek az iszlám további terjeszkedését Afrikában, ám a muzulmán vidékeken sokkal inkább együttműködtek, semmint konfrontálódtak vele. Érvényben hagyták az iszlám törvényeket, mert azok a felsőbb hatalommal szembeni engedelmességre szorítottak, s területi, semmint etnikai elven működtek. A partvidékről a földrész belsejébe utat vágó európaiak nyomán a muzulmán kereskedők egyre nagyobb

⁸⁰ D. T. Niane i.m., 206. old.

számban telepedtek meg a Guineai-öböl partvidékén is. Sierra Leone növekvő arányú iszlamizálódása jól példázza ezt, 1891-ben a mozlimok aránya 10 százalék volt, ez 1931-re már 26, az 1980-as évekre pedig 35 százalékot tett ki.⁸¹

A muzulmánok által nem lakott vidékeken az európai gyarmatosítók versenytársat láttak a szárazföldi és tengeri utakon érkező kereskedő-térítő moszlimokban. Belga-Kongóban egyetlen iskola építésére sem kaptak engedélyt és mecsetjük is csak elvétve akadt. A franciák tiltották az arab nyelv használatát, valamint azt, hogy muzulmánok uralkodjanak nem mozlimok felett. Nyíltan ösztönözték az etnikai és dinasztikus rivalizálást is.⁸²

Az iszlám afrikai előretörésének kérdése 1887-ben került először napirendre, amikor Isaac Taylor kanonok egy wolverhamptoni keresztény konferencián meglepő hozzászólást tartott. Az iszlám elleni szokásos egyházi kirohanás helyett Taylor azt állította, hogy a világ nagyobbik fele számára az iszlám, mint misszionárius vallás sikeresebb, mint a kereszténység, s a keresztény missziók nagyon kevés eredményt tudnak felmutatni Afrikában, a rendkívül nagy összegek felhasználása és sok értékes élet feláldozása ellenére. Felhívta a figyelmet arra, hogy a muzulmánok milliókat térítettek meg nagyon kis erőfeszítések árán. Ennek okát abban látta, hogy vannak vallások, amelyek a magasabb rendű fajok számára jók, s vannak olyanok, amelyek az alacsonyabb rendűeket elégíthetik ki. „Nem várhatjuk el az afrikai kanibáloktól, hogy a gyíkokhoz való imádkozás után egyből áttérjenek egy intelligenciát kívánó összetett hitvallásra.”⁸³

Teljesen más alapállásból ugyan, de a pánafrikanista Edward Blyden is arra a következtetésre jutott, hogy az afrikaiak számára nem az „árja” kereszténység a megfelelő vallás. Az iszlám megengedte az afrikaiak körében is elterjedt többnejűséget, az európai individualizmussal szemben a közösségi együttélés körülményeihez jobban volt alkalmazható, s legfőképpen spirituális vonatkozásban jobban illeszkedett az afrikaiak öröklött felfogásához a természetfölötti jelenségekkel kapcsolatosan. Keresztény volta ellenére Blyden egyáltalán nem tekintette az iszlámot alacsonyrendű vallásnak. A kérdés ilyen módon történő megközelítése, az először iszlám, majd a rákövetkező keresztény kettős térítés elve azonban zsákutcába vezetett, hiszen a „pogány” afrikaiaktól eltérően a keresztény misszionáriusoknak sehol sem sikerült komolyan vehető számban mozlimokat áttéríteniük, nem remélhették tehát, hogy az iszlám korszaka után eljön a kereszténység korszaka is.

A kereszténységgel szemben az iszlám sok szempontból valóban előnyösebb pozíciókra tett szert a XX. századi Afrikában. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a térítést nem misszionáriusok, hanem maguk az afrikaiak végezték, akik nem különültek el, hanem maguk is részévé váltak a térítendő közösségnek. Sok afrikai hagyomány, a mágia, a többnejűség, a közösség feltétlen elsőbbsége az egyénnel szemben könnyebben illeszthető az iszlámhoz, mint a kereszténységhez, így muzulmánvá válni nem jelentett akkora törést a kulturális tradíciókban, mint a kereszt-

⁸¹ D. T. Niane i.m., 519–520. old.

⁸² John Iliffé i.m., 91. old.

⁸³ *The Times*, London, 1887. Október 8. („The Times Annual Index” – British Museum, London.)

ténység felvétele. Emellett egészen a közelmúltig az iszlámnak megvolt az az előnye is, hogy a kereszténységtől eltérően nem azonosították a gyarmatosítókkal. Nem véletlen, hogy az iszlám éppen a kereszténységgel szembeni fenntartások évtizedeiben tudta gyorsabban növelni hívei számát, mára azonban ez az előny eltűnt, s a „fekete iszlámmal” kapcsolatos félelmek sem igazolódtak be. Az iszlám déli határa minden esetre nem tudott lényegesen előrenyomulni Afrikában az utóbbi száz év alatt. Az iszlám világszerte 1,3 milliárdra becsült követőiből mintegy 200 millió élt az ezredfordulón Fekete-Afrikában. A legtöbben, 60 milliónyian Nigériában, amely a nyolcadik a moszlim lakosságú országok sorában. Etiópiában 29, Szudánban 22, Tanzániában 13, Maliban 10, Szenegálban 9, Nigerben 8, Szomáliában 7, Guineában és Burkina Fasóban 6, a Kongói Demokratikus Köztársaságban 5, Elefántcsontparton, Csádban és Kamerunban 4–4 millióra becsülték ugyanekkor e vallás híveinek számát. Mauritánia, Szenegál, Gambia, Dzsibuti és Szomália lakosságának több mint 90 százaléka vallja magát moszlimnak.

A hagyományos afrikai vallások ellenállása is megerősödött. Sok faluban a ramadán kezdetén megszóltatják a dobokat, jelezvén szembenállásukat az iszlámmal. A legfontosabb választóvonal azonban mára egyértelműen a kereszténység és az iszlám között húzódik Fekete-Afrikában. Különösen igaz ez ott, ahol a vallási különbségek etnikai megosztottsággal ötvöződnek.

A vallások közötti konfliktusok a mindennapi életre is hatással vannak. Ilyen például a heti pihenőnap vasárnapról péntekre történő áthelyezésének kérdése Csádban, de ugyanott a vallási–etnikai szembenállás formájában állandósult Észak–Dél háborús konfliktusba idegen csapatok is bekapcsolódtak. Fekete-Afrika egyetlen fundamentalista iszlám rendszere, Szudán próbálkozott kulturális – vallási befolyása alá vonni az országot, s ez a déli keresztények ellenállásával találkozott. Az igazi veszélyt azonban Líbia jelentette Csád függetlenségére. 1978 és 1987 között több alkalommal is csak a francia katonai beavatkozás mentette meg Csádot a Líbiával történő egyesüléstől. A líbiai csapatok csak 1994-ben, a Hágai Nemzetközi Bíróság döntése nyomán távoztak végleg.⁸⁴

A keresztény–muzulmán szembenállás legfontosabb terepévé az utóbbi évtizedekben Nigéria vált. Az első kísérletek az iszlám törvénykezés, a sharia bevezetésére Észak-Nigériában az 1970-es évek végén történtek. Az 1980-as, 1990-es évtizedekben a régió fővárosa, Kano számos, sok ezernyi áldozatot követelő zavargás színterévé vált. A városi szegénynegyedek bőséges utánpótlást biztosítottak a Líbia és Irán által is támogatott fundamentalizmusnak. 1982 októberében például egy keresztény templom renoválása adott okot a hauszák és jorubák közötti összecsapásra. Az etnikai és vallási hovatartozás kérdése azóta egymással szorosan összefonódva vált a nigériai politika alapelemévé. A sharia körüli politikai csatározások kettéosztották az országot, az északi fuláni és hausza képviselők támogatták, míg a jorubák és ibók által dominált déli és középső országrész politikusai vehemensen elleneztek. Különösen az 1983 decemberében, a függetlenség elnyerését követő korszak ötödik katonai puccsa által hatalomra került Buhari tábornok kedvezményezte nyíltan az iszlám Északot. Nigéria belépett az Iszlám Konferencia Szervezetébe, noha lakossá-

⁸⁴ David Birmingham – Phyllis Martin i.m., 32. old.

gának csak valamivel kevesebb, mint fele muzulmán, s újra felvetődött az iszlám törvénykezés szövetségi állami szintű bevezetése. Erre a mai napig nem került sor, ám Nigéria 36 szövetségi államából a sokotói fellebbviteli bíróság hatáskörében lévők a shariát alkalmazzák, pedig ennek alkotmányos alapjai nem teljesen tisztázottak. 1999 óta ezekben az államokban bevezették a házasságtörést megtorló megkövezést, a végtag amputációt a lopásért és a korbácsolást alkoholos italok fogyasztásáért. „Hisba bizottságok” (vallási rendőrség) jöttek létre az előírások betartatására. A kétmillió Kano volt Fekete-Afrika egyetlen városa, ahol az iszlám hívei Oszama bin Laden mellett szerveztek szimpátia-tüntetést 2001 szeptemberében. A keresztény–muzulmán összetűzések az utóbbi két évtizedben állandósultak. 1986, 1987, 1991, 1992, 2001 csupán a jelentősebb számú áldozatokat követelő vallási–etnikai összecsapások évszámai Nigériában.⁸⁵

A vallási és etnikai hovatartozás legerősebb átfedése Szudánban figyelhető meg, ahol a muzulmán arabok és elarabosodott núbiaiak a lakosság három negyedét adják, míg a nilota és szudáni néger népek túlnyomórészt keresztények, illetve animisták. Afrika más országaitól eltérően itt az etnikai, vallási határok egyértelműek, Szudán kilenc régiójából Bahr el Ghazel és az Egyenlítői Tartomány azok, amelyeket nem az arabul beszélő muzulmánok laknak. A déli szeparatizmus az ország 1956-ban elnyert függetlensége óta a szudáni belpolitika meghatározó eleme. Az ekkor kiobbant fegyveres harc, az „anya-anya” (méreg) lázadás 1969-ben a déli régió autonómiájának Karthúm általi elismeréséhez vezetett, a béke azonban soha sem köszöntött be. Földünk legrégebben vívott polgárháborújának mai, legújabb fázisa 1983-ban az egész Szudánban bevezetett iszlám törvénykezés miatt kezdődött, s a becslések szerint az utóbbi 18 évben legalább 2 millió áldozatot követelt. A keresztény egyházak a muzulmán milíciákat emberrablással és rabszolga-kereskedelemmel vádolják. A legerősebb déli fegyveres csoport, a John Garng ezredes által vezetett Szudáni Népi Felszabadító Hadsereg túlnyomórészt a nilusi nyelvcsaládba tartozó 3 millió dinka népességből verbuválja a harcosait. Mivel dinkák Etiópia nyugati határvidékén is élnek, a konfliktus időről-időre szudáni – etióp összeütközéshez is vezet. A keresztény déliek sokszázézes menekült-tömegét befogadó táborok is jórészt Etiópiában, de Kenyában és Ugandában is megtalálhatók. A nehezen megközelíthető terepen sem az ENSZ, sem más segélyszervezetek nem képesek érdemben segíteni. A repülőgépekről ledobott segélycsomagok túlnyomó része a harcolókhoz kerül, hozzájárulva a háború meghosszabbításához. A térség lakosságát már generációk óta nem sikerült védőoltásokban részesíteni. A vallási – etnikai konfliktus hozadéka így az egész régiót fenyegető járványügyi kockázat, amelynek globális kihatásai is lehetnek.⁸⁶

⁸⁵ David Birmingham – Phyllis Martin i.m., 249. old.

⁸⁶ Bernard Nantet i.m., 214. old.

A RABSZOLGA-KERESKEDELEM ÉS A RASSZIZMUS

Az atlanti rabszolga-kereskedelem felvirágzása előtt a rabszolgáság Afrikában nem volt elterjedtebb, mint más kontinenseken. Nem voltak olyan erős államalakulatok, amelyek jelentősebb rabszolgapiacokat működtettek volna és jelentős számú embert tarthattak volna tartósan rabszolgáskorban. Az egyetlen kivételt ez alól Szudán és Afrika szarva jelentette, ahonnan hagyományosan rabszolgákat exportáltak, évente akár tízezret is, főleg nőket, s elsősorban a Közel-Keletre, amely azonban rabszolgaszükségletének csak kis hányadát fedezte Afrikából. E korai periódus jellemzően moszlim rabszolga-kereskedelem, amelynek hatása Afrika társadalmaira korlátozott volt. Az atlanti kereskedelem volumene a XVII. század közepén érte el a keleti kereskedelmét, s attól kezdve a XIX. század közepéig meghatározó jelentőségű maradt. Az atlanti kereskedelem a kezdetektől eltekintve kizárólag Afrikából biztosította a rabszolga-utánpótlást.

A rabszolga-kereskedelem először a Benini-öböl mentén indult virágzásnak, s amikor ezen a vidéken a népesség fogyatkozni kezdett, akkor vált Aranypart és a többi nyugat-afrikai terület a legfontosabb rabszolga-szállítóvá. A főleg férfi rabszolgákért fizetett magas árak az afrikai társadalmak újabb és újabb részeit vonták be a kereskedelembé, például a portugálok Brazíliába eleinte inkább Angolából szállítottak rabszolgákat, majd a magas árak miatt Mozambikban, főként a Zambézi völgyében is elkezdtek kereskedni. A XIX. század elejére az atlanti rabszolga-kereskedelem már a legszerényebb becslések szerint is elérte az évi 130 ezres létszámot, s az olyan európai kikötők, mint Liverpool, Nantes, vagy Amszterdam évente akár 300 ezer fontot is megkerestek ezen az üzleten.⁸⁷

A történeti statisztika nem szolgál megbízható adatokkal Afrikának a rabszolga-kereskedelem miatt elszenvedett emberveszteségéről, a számok 20 és 100 millió között mozognak. Mindez egy rendkívül gyéren lakott kontinensen történt, ahol a lakosság száma 1600 és 1900 között csak elhanyagolható mértékben gyarapodott, miközben a Föld népessége két és félszeresére nőtt. Az emberveszteségek mellett felbecsülhetetlen az a romboló hatás, amit a rabszolga-kereskedelem az afrikai társadalmakra gyakorolt. Felbomlottak a hagyományos közösségi struktúrák, nyelvek haltak ki, tradíciók, hitvilágok deformálódtak, vagy szűntek meg. Asanti, ahonnan a XVIII. századig Afrika teljes rabszolgakivitelénél nagyobb értékű aranyat exportáltak, 1750 után importálni volt kénytelen a sárga fémeket, mert az aranybányákban dolgozókat is eladták rabszolgának a partvidéki portugál, holland, francia, angol, vagy dán rabszolga-kereskedőknek. Mivel a rabszolgák ellenértékéért általában Európából, főleg Angliából származó iparcikkeket cseréltek, az afrikai kézműipar elsorvadott, vagy ki sem fejlődött.

Polányi Károly kutatásai mutattak rá arra a tényre, hogy a rabszolgák viszonylag magas értéket képviseltek azokhoz az egyedi árucikkekhez képest, amelyek ellenében elcserélték őket. E tény ellenére értékesítésük és szállításuk ugyanúgy ment végbe, mint bármely más árué – a sóé, az olajé, a nemesfémeké, a vasé, a rézé és a szöveteké. Mindezeket termények gyanánt kezelték, vagyis természetben cserélték

⁸⁷ Patrick Manning i.m., 60–65. old.

őket és a csere motívumai és technikái mindenütt hasonlóak voltak. Különböző árucikkeket különböző összeállításokban kellett együttesen felkínálni, míg egy rabszolgával egyenértékűvé válhattak. Ennélfogva a pénzben történő számvitel olyan fizetési módszereket igényelt, amelyek kiküszöbölték a szigorú terménycsere korlátozásait, ám ugyanakkor beilleszkedtek a kereskedelem afrikai sémájába, amelyet az egységek 1:1 arányú cseréje jellemez. Az európaiak mesterséges kereskedelmi egységet fejlesztettek ki, amely árucikkek sokféleségét jelentette, s ezeket a kereskedelmi egységeket tették egyenlővé egy rabszolgával. Ez volt az árucsomag, amely főleg a nagyarányú rabszolga-beszerzéseknél tett szert jelentőségre. A csomagokat gondosan válogatták össze úgy, hogy azok megfeleljenek a rabszolgát eladó személyek ízlésének és igényeinek. A rosszul kiválogatott csomagokat nem lehetett az ár csökkentésével eladni. Az árak „hagyományos” árak voltak, amelyek változását az az akadályozták meg, hogy az előző rabszolgahajó árait tekintették érvényesnek. Egy francia rabszolga-kereskedő társaság az 1770-es években például a következő árucsomagért vett meg a Dahomey-i Ouidahban egy nőt: 3 hordó pálinka, 123 font súlyú kagylópénz, 2 vég zsebkendő anyag, 8 vég fehér szövet.⁸⁸

1790 után a rabszolgák ára a főbb afrikai piacokon jelentősen csökkenni kezdett, mert a francia forradalom, majd a napóleoni korszak bizonytalanná tette a kereskedelmet. 1793-ban a konvent egy rendelettel a rabszolgaságot is eltörölte, amit Napóleon állított vissza 1802-ben, de Haiti, ahol az újvilágbeli rabszolgák egy hatoda élt, két évvel később véglegesen kivívta az ország, s ezáltal az ott élő rabszolgák szabadságát. A változásokhoz az is hozzájárult, hogy 1800 után Anglia, Franciaország és a többi iparosodó európai ország a Karib-szigetek helyett egyre inkább az Egyesült Államokból vásárolták a gyapotot, a nádcukortermelés hanyatlása utáni korszak legfontosabb nyersanyagát. Az USA-ban pedig nem újabb rabszolgák behozatalával, hanem a meglévők nyugatabbra költöztetésével oldották meg a gyapotültetvények munkaerő-utánpótlásának kérdését.

Az a változás azonban, amely a XVIII–XIX. század fordulóján kezdődött, nem a gazdasági racionalitás talaján serkent, hanem idealista filantrópok tevékenysége nyomán. Először a kvékerek tették magukévá azt a gondolatot, hogy a rabszolgaság intézménye minden körülmények között és lényegénél fogva erkölcstelen. 1780-ban elérték, hogy az USA egyik államában, Pennsylvániában törvény tiltsa meg a rabszolgatartást. Angliában 1772-ben hozott Lord Mansfield kezdeményezésére egy helyi bíróság határozatot, amely nyomán minden rabszolga, aki brit földre lépett, automatikusan elnyerte szabadságát.⁸⁹ 1787-ben Londonban alakult meg az első (a mai napig fennálló) rabszolgaság-ellenes Bizottság, a miniszterelnök, az ifjabb Pitt nem titkolt szimpátiájával támogatva. William Wilberforce és a sokáig méltánytalanul elfelejtett Thomas Clarkson vezetésével a bizottság kitartó harcot folytatott az angol parlament és a közvélemény meggyőzéséért, míg 1807-ben megszületett a rabszolga-kereskedelem betiltásáról szóló törvény. Egy évvel később az Egyesült Államok is megtiltotta a csillagos-sávós lobogó alatti rabszolga-kereskedelmet. Dá-

⁸⁸ Polányi Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*, 1976, Budapest, Gondolat, 416. old.

⁸⁹ Paul Johnson: *A kereszténység története*, 2001, Budapest, Európa, 590. old.

nia már jóval korábban hasonló rendelkezést hozott. Fontos állomás volt az 1814-15-ös Bécsi Kongresszus, ahol a résztvevők nyilatkozatot írtak alá a rabszolga-kereskedelem elítéléséről, amely „elpusztítja Afrikát, lealacsonyítja Európát és sérti az emberi jogokat”.⁹⁰ Franciaország még a kongresszus évében, Spanyolország és Portugália 1820-ban tiltották be a rabszolga-kereskedelmet.

A rabszolga-kereskedelem betiltásáról hozott törvények persze nem jelentették a tevékenység azonnali megszűnését. A brit flotta csak 1820-tól tudta eredménnyel ellenőrzése alá vonni az Egyenlítőtől északra fekvő afrikai partokat. 1807 és 1860 között az angolok 70 ezer rabszolgát szabadítottak ki a gyakran spanyol és portugál zászlók alatt hajózó szállítmányokból és telepítették le őket Sierra Leone-ban, ahol angol emberbarátok 1787-ben Freetown néven telepet hoztak létre a felszabadított rabszolgák számára. Az amerikaiak ugyanezzel a céllal alapították meg 1822-ben Monroviát, ahová a kiszabadított rabszolgákon kívül az emberbarátok által az USA-ban felszabadított fekete rabszolgákat is letelepítették. Ebből a telepből nőtt ki 1847-re a „szabadság országának” keresztelt Libéria. A franciák az általuk kiszabadított rabszolgák számára Gabonban alapítottak telepet Libreville néven.

A Benini-öbölben Lagos 1861-es brit megszállásáig, Angolában 1878-ig folyt a félig-meddig legális rabszolga-kereskedelem. Az árak a XIX. században magában Afrikában mindvégig alacsonyak maradtak, a hasznot az illegális kereskedelem nagyobb kockázata miatt a szállítók fölözték le. A kereskedelem jellege is megváltozott, s minden még sokkal brutálisabbá vált: a hajókat nem napok, hanem órák alatt kellett megrakodni, s ha feltűntek a járőröző angol, francia, vagy amerikai hajók, előfordult, hogy az egész rakományt a tengerbe vetették. 1888 után azáltal, hogy – utolsóként – Brazíliában is felszámolták a rabszolgaságot, az atlanti kereskedelem végleg megszűnt létezni.

Az 1840–1850-es években a nemzetközi kereskedelemben is bekövetkezett az a fordulat, amit az abolicionisták már az 1780-as évektől szorgalmaztak, Afrika legfontosabb exportcikke a pálmaolaj lett és több más termék kivitele is ígéretes fejlődésnek indult, s ez a kereskedők, s az egyéb érintettek számára is kifizetődő alternatívát kínált az „élő áru” kivitelével szemben.⁹¹ Az már az ekkorra Afrikában jelentős pozíciókkal bíró európai gyarmati hatalmak és a helyi vezetőréteg közötti viszonytól függött, hogy az Ázsiába irányuló kereskedelmet milyen gyorsasággal számolták fel.

A rabszolga-kereskedelem törvényen kívül helyezésével maga a rabszolgaság intézménye még távolról sem szűnt meg Afrikában, sőt, a korábban exportált rabszolgák Afrikában maradása azt eredményezte, hogy már 1850-re az afrikai rabszolgák száma meghaladta az újjvilágiakét.

A rabszolgaság intézményével szemben az európaiak jóval toleránsabbak voltak, mint a kereskedelemmel. A Brit Birodalomban csak 1834-ben szabadították fel a 800 ezer főre tehető rabszolgasereget, a francia gyarmatokon ez 1848-ban történt meg. Az Afrikán belüli rabszolgaság felszámolásáért a keresztény misszionáriusok

⁹⁰ Catharina Lüden: *Sklavenfahrt*, 1983, Heide, Boyens, 135. old.

⁹¹ David Turley: *The Culture of English Antislavery 1780–1860*, 1991, London, Routledge, 15. old.

emelték fel először a szavukat. David Livingstone, aki 1840 és 1873 között 29 ezer mérföldnyi felfedező utat tett meg Afrikában, bejárva a hatalmas kontinens egy heved részét, szenvedélyes hangú írásokban számolt be olvasóinak a rabszolgaság kegyetlen valóságáról. Az ő erőfeszítései is hozzájárultak ahhoz, hogy 1882-ben Brüsszelben összeült az első Nemzetközi Afrika Kongresszus, ami a szabad kereskedelem megteremtése mellett elsősorban az afrikai rabszolgaság felszámolásával foglalkozott.⁹² Az 1880-as évektől a tömeges méretű rabszolgaság Afrikában is megszűnt, de nem tűnt el teljesen. A berendezkedő európaiak tudtával, vagy anélkül folytatódtak az emberrablások, családtagok, főként gyermekek eladása, azoknak a fogságba vetése és munkára kényszerítése, akiket az ártó szellemekkel fenntartott kapcsolatokkal vádoltak. Az amerikai kontinensről eltérően ezért Afrika országaiban nem lehet egyértelmű dátumokhoz kötni a rabszolgaság törvényen kívül helyezését. A rabszolgaság rejtett formái jóval Afrika gyarmatosítása után is fennmaradtak. Abesszína pedig csak az Olaszország elleni népszövetségi szankciók reményében számolta fel – a kontinensen utolsóként – a rabszolgaságot 1935-ben. A Szomáliából, Etiópiából, s főleg Szudán déli részéből származó rabszolgák illegális útvonalai sohasem szűntek meg, Jemenen keresztül főként az Arab-öböl országaiba irányulnak. E hagyományosnak mondható forgalom azonban eltörpül napjaink azon illegális afrikai rabszolga-kereskedelme mellett, ami a legszegényebb afrikai országokban a szülők által eladott, vagy egyszerűen elrabolt gyerekekkel folyik. Az iparág forgalmát évi 200 ezer gyermekre becsülik, többségük Afrika mai Rabszolgapartjáról, Beninből, Maliból, Burkina Fasoból és Togoból származik, ahol átlagosan 15 dollárért veszik meg őket, s túlnyomó részüket a szomszédos gazdagabb országokban, mint például Nigériában és Gabonban 300 dollárért adják el, de bőven jut belőlük Nyugat-Európába és Észak-Amerikába is, ahol a feltételezések szerint tízezerrel dolgoznak házcselédeként, vagy prostituáltakként.

E kereskedelem részben a helyi kultúrákban is gyökerezik, néhány nyugat-afrikai nép körében szokás a gyerekeket a gazdagabb rokonokhoz küldeni, akik táplálják, öltöztetik és iskolázzák őket, cserébe azért, hogy a ház körül segítenek. A kilátástalan szegénység sokakat kényszerít e hagyományok imitálására napjaink rabszolga-kereskedelmében. Az érintett országok hatóságai is e hagyományokra hivatkozva hunynak szemet e jelenség fölött.

A 2001 júliusában a dél-afrikai Durban-ben tartott nemzetközi rasszizmusellenes konferencián az afrikai országok és számos nem kormányzati szervezet részéről felvetődött az igény, hogy a nyugati államok kérjenek bocsánatot a rabszolgaságért. Ezt a kérést azonban az érintett kormányok nem voltak hajlandóak teljesíteni, mert attól féltek, hogy a bocsánatkérés precedenst teremthet az esetleges későbbi kártérítési igények jogi úton történő érvényesítésére. Egy ilyen dokumentum elfogadása az afrikai népeket is megoszthatja, vannak olyan, legfőképp a partvidéken élő etnikai csoportok, amelyek maguk is részt vállaltak és profitáltak a rabszolga-kereskedelemből, mások, főleg a kontinens belső vidékein pedig kizárólag szenvedő alanyai voltak ennek. A bocsánatkérés ügye ismét felhívja a figyelmet arra a tényre,

⁹² B. K. Gregory: *David Livingstone*, é.n., London, Ludgate, 156–157. old.

hogy Afrika még az ilyen, látszólag egyértelmű kérdésekben sem kezelhető egységes egészként, azaz, hogy Afrikán belül számos Afrika van.

A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgáság emlékeivel és kihatásaival a mára nagyban rombolta és rombolja még ma is Afrika és az afrikaiak presztízsét, mérgezi a fehérek, elsősorban az európaiakhoz fűződő viszonyt. Az afrikaiak és az európaiak kapcsolata jóval a nagy földrajzi felfedezések előtt kezdődött. A római légiók katonái között számos feketebőrű is akadt, akik Európa távoli szegleteibe is eljutottak. A IX. században ír évkönyvek „kék emberekről” tesznek említést, fekete rabszolgákról, akiket a vikingek Észak-Afrikából hurcoltak magukkal. Portugálián keresztül a XV. századtól kezdődően nagyobb számban kerültek fekete rabszolgák először az udvarokba, majd az előkelő nemesi családokhoz. Előfordult, hogy boszorkánysággal vádolták őket, az általános európai megítélés a XIX. századig, a rasszista ideológiák megjelenéséig mégsem volt ellenségesnek nevezhető.⁹³

A XVII–XVIII. században virágkorát élő rabszolga-kereskedelem és a rabszolgáság intézménye meghatározóan hatott az afrikaiakról Európában kialakított képre. A rabszolgatartó és a rabszolga egyaránt negatív képet alkottak egymásról, de a véleményformálásban az előbbinek összehasonlíthatatlanul nagyobb szerep jutott. A megvetés a munkáját hanyagul végző rabszolgával szemben, ugyanakkor a félelem, amit az időről-időre kirobbanó rabszolgafelkelések keltettek, olyan rosszindulatú képet alakítottak ki az európaiakban az afrikaiakról, ami a fajelméletek megszületéséhez járult hozzá. Hiába hívta fel a figyelmet számos korabeli gondolkodó arra, hogy egy egész népet (ti. az afrikaiakat) nem lehet pusztán azon képviselőiken keresztül megítélni, akiket erőszakkal kiragadtak saját közösségeikből.

Hobbes, Hume és Montesquieu a feketéket természetüknél fogva despotikus hajlamúaknak, tunyaaknak és lassú észjárásúaknak tartották. Benjamin Franklin azt tartotta a négerekről, hogy azok olyan állatok, amelyek evésben a maximumra, munkában a minimumra törekszenek. Voltaire, aki maga is jelentős összeget fektetett az atlanti „háromszög-kereskedelemben”, hatalmas terjedelmű életművében számos alkalommal kinyilvánította negrofóbiáját, a feketéket az állatokhoz hasonlította. A francia felvilágosodás más nagyjai is, mint az óslénytant is megalapozó természettudós, Georges-Louis Buffon a színesbőrűeket a fehérek degenerálódása eredményének tartotta. Mivel úgy vélte, hogy az emberi faj a mérsékelt égövből származik, afrikaiakat javasolt letelepíteni Európában annak kikísérletezésére, mennyi időre van szükségük, hogy újra fehér ember válják belőlük. A folyamat hossza lett volna Buffon szerint a fajok különbözőségének fokmérője. A kísérlet eredményének hitelességét Szenegálba telepített dánok négerré válása lett volna hivatott szavatolni.⁹⁴

Carl von Linné a fekete fajt erős, lusta és nemtörődöm jelzőkkel illette, Johann Friedrich Blumenbach, a göttingeni egyetem professzora 1776-ban megjelent híres könyvében („De generis humani varietate nativa liber”) a fehér, vagy kaukázusi fajt tartotta a legszebb formájúnak, s egyben az ősrassznak, amelyből a mongol és néger

⁹³ Paul Edwards: The History of Blacks in Britain. In: *History Today*, Vol. 31., September, 1981, 32–51. old.

⁹⁴ Robert Ross (ed.): *Racism and Colonialism. Essays on Ideology and Social Structure*, 1982, Leiden, Leiden University Press, 56–58. old.

faj is származott. Ugyanakkor Blumenbach tagadta, hogy a feketék testileg, vagy szellemileg alacsonyabb rendűek volnának az európaiaknál. Az angol Thomas Winterbottom volt az első afrikai tapasztalatokkal rendelkező orvos, aki 1803-ban publikált „Beszámoló a bennszülött afrikaiakról” című munkájában megállapította, hogy a fehérek és a feketék agyterfógata nem tér el egymástól. 1831-ben állítását igazolta egy kísérlet, amiben háromszáz koponyát töltöttek meg homokkal, majd a kiöntött homok mennyiségét lemérték. Az eredményt azonban nem mindenki fogadta el. Az amerikai Samuel Morton, az anatómia professzora a craniológiát, az agy fizikai tulajdonságainak mérését tudománnyá fejlesztette, elődeitől eltérően adatai nem a „bestialis négerék” és a klasszikus görög szobrok összehasonlításából, hanem a philadelphiai természettudományi múzeum, akkoriban a világ legnagyobb emberi koponyagyűjteményének részletes felmérésein alapultak. Morton 1839-ben megjelent munkája, a „Crania Americana” az Atlanti-óceán mindkét partján erős befolyással volt a tudományos és a közgondolkodásra egyaránt. Morton következtetései az „etióp fajt”, ahogy az afrikaiakat nevezte, az emberiség legalacsonyabb rendű képviselőjeként állították be. Mivel az általa vizsgált 29 „etióp” koponya közül csak kilenc származott közvetlenül Afrikából, a többi amerikai fekete rabszolgáké volt. Morton felkérte a kairói amerikai konzult, hogy további koponyákat küldjön neki. Az újabb mérések Mortont nem csupán saját igazáról győzték meg, de arról is, hogy már az ókori egyiptomiak, akik – akárcsak kortársai – fekete rabszolgákat tartottak, az „etiópok” fölött álltak. A koponyatérfogatok mérései mellett a XIX. század első fele a testfelépítés összehasonlító elemzéseinek korszaka is volt. George Cuvier, a paleontológia megalapítója a „néger fajt” ennek alapján a „majmok törzsének közelébe”, sorolta, amely „mindig a teljes barbarizmus állapotában” maradt. Sok egyéb munka is született ezekben az évtizedekben, amelyek akár a koponyaforma, akár „egyes utazók beszámolóí” alapján az afrikaiak alacsonyabb rendűségét bizonygatták. Erre is válaszul a francia abolitionista, Henri Grégoire abbé 1808-ban közzétette a „tehetséges négerék” 80 oldalas névsorát, amit Wilson Amistead 1848-ban 500 oldalra egészített ki. A kritika azonban viszonylag könnyen fogást talált, rámutatva egyrészt a „tehetséges négerék” jelentős hányadának ereiben csörgedező európai vérré, másrészt arra, hogy az európai tehetségekhez képest milyen kevesen vannak, illetve, hogy számuk eltörpül a barbárságban élő feketék millióihoz képest.⁹⁵

A XIX. század közepére az európai tudományos közvélemény általánosan elfogadta, hogy Afrika elmaradottságának oka lakóinak alacsonyabb rendűségében keresendő. Kézenfekvőnek, ugyanakkor modernnek is tűnt az az érvelés, miszerint az alacsonyabb rendűséget a földrajzi környezet okozta, az európaiaktól eltérően, az afrikaiaknak nem kellett megerőltetniük magukat, hogy napi betevőjükhöz hozzájussanak, így lemaradtak a fejlődésben. Az európai gyarmatosítás ideológusai ebből a tételből kiindulva jutottak arra a következtetésre, hogy a haladottabb fehér faj küldetése a lemaradók felzárkózásra ösztönzése, akár az utóbbiak akarata ellenére is.

A történészek hosszú ideig meglepődve vették tudomásul azt a tényt, hogy a fajelmélet és a fajai alapú gondolkodás roppant gyorsan tudta meghódítani az európai gondolkodást és a közvéleményt a XIX. század közepén, s ezután szívósan tartotta

⁹⁵ Charles H. Lyons: *To Wash an Aethiop White*, 1975, New York, 61–62. old.

pozícióit egészen a XX. század közepéig. Az átütő siker titka az európai nacionalizmusok megjelenésében keresendő, a nemzeti célok megvalósításáért vívott háborúk, az egységes nemzetállamok megteremtésének korában a rasszizmus sajátságos katalizátorként működött. Ez a nordikus, a kelta, a germán, a szláv, az alpesi, az angolszász, a latin és egyéb „fajok” korszaka volt Európában. Az antropológusok, a politikusok és maga a közvélemény is megosztott volt abban a tekintetben, hogy melyik faj áll fölötte a többinek, de tökéletesen egyetértettek abban, hogy a nem félérek, elsősorban is az afrikaiak kulturálisan, erkölcsileg és mentális képességeikben is messze az európaiak alatt állnak. A megelőző korszakok érvelései a koponyatér-fogatok eltérő voltáról, a feketék és az emberszabású majmok hasonlóságáról, valamint Ádám előtti származásáról teljesen új megvilágításba kerültek Charles Darwin evolúció-elméleti felfedezésével. A XIX. század második felének természet- és társadalomtudósai ennek alapján az afrikaiakat az európaiaknál sokkal kevésbé fejlett lényeknek tekintették, gyermeknek, vagy még inkább embrionális állapotú embe- reknek. Fontos megemlíteni, hogy éppen ebben az időben történtek a franciák, az angolok, németek, olaszok, belgák és portugálok részéről a legnagyobb területi foglalások Afrikában, s égető szükség volt a meghódított népek adottságaihoz igazodó gyarmati stratégiák kidolgozására.

A faji, pontosabban etnikai alapú gondolkodás legnagyobb hatású ideológusa a francia Joseph Arthur Gobineau volt. A gróf novellákat, verseket, regényeket írt, emellett filozófiai, történelmi, régészeti munkái is megjelentek. Legfontosabb műve azonban az 1853–1855 között külön részletekben megjelent „Esszé az emberi fajok közötti egyenlőtlenségről” („Essai sur l’inegalité des races humaines”) volt. Érdeklődésének homlokterében nem a biológiai, vagy antropológiai, hanem egyértelműen a történelmi, nemzeti és „faji” kérdések álltak. A széleslátókörű, művelt és tájékozott szerző nem a fajok egyenlőtlenségéről, sokkal inkább a nagy civilizációk törvényszerűnek vélt hanyatlásának okairól kívánt értekezni. E hanyatlás lehetséges okait – a vallásos hit és az erkölcsök hanyatlását, a terjedő luxust, a rossz kormányzást, a despotizmust – elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a lehetséges magyarázatot a fajok, vagy más terminológiával élve, az etnikai állományok egyenlőtlensége szolgáltatja. Gobineau szerint az első lépés a civilizáció útján a különböző törzsek egyesülése szövetségekötés, vagy hódítás révén, amelynek eredményeként nép, nemzet (nation) születik. Bizonyos etnikai állományok alkalmasak erre, mások nem. Az általában egymással rokonságban lévő törzsek összeolvadásából létrejövő nemzetek megindulnak a növekedés útján, terjeszkednek, s ezáltal új, a civilizáció létrehozására alkalmatlan etnikai állományok keverednek az eredeti fajhoz, megindul a degeneráció. Az Óvilágban csupán hét „fajt” tartott Gobineau alkalmasnak a civilizáció létrehozására, az egyiptomiakat, az asszírokat, az indiaiakat, a kínaiakat, a görögöket, a rómaiakat és a „germán fajokat”. Sommás véleménye az afrikaiakról az volt, hogy azok „embergépek”, akiket az európai nem is remélhet civilizálni. Elvetette viszont a „minden néger buta” és „minden európai intelligens” primitív leegyszerűsítést. Nem vonta kétségbe, hogy „egyes néger törzsfőnökök” az európai parasztság, sőt még a művelt városi rétegek színvonala fölé is emelkedhetnek, ám úgy vélte, hogy az árják – az indogermán nyelveket beszélők – szintjére a feketék túlnyomó többsége soha nem juthat el. A terjedelmes munka a „fajkeveredés” káros hatásainak ecse-

telésével zárul.⁹⁶ Ezért válhatott a filozemita Gobineau a XX. században a náci ideológiák kedvencévé, de hatása a XIX. század végére egységes tanná szerveződő szociál-darwinizmusra volt különösen erős.

A szociál-darwinizmus doktrínája azzal érvelt, hogy a társadalmak, akárcsak az egyes egyedek, a természetes kiválasztódás törvényének vannak alárendelve, s ezért az öröklötten progresszívebbek mindig nagyobb alkalmazkodási képességet mutatnak a többiekénél. Sir Francis Dalton 1869-ben publikált „Öröklődő lángelme” („Hereditary genius”) című művében megállapította, hogy az angolszászok minden kétséget kizáróan magasan felülmúlják a „néger fajt” a lángelmék tekintetében. Úgy gondolta, hogy az afrikai vezéregyéniségek legalább három fokkal lejjebb állnak a fehér vezéregyéniségekénél. Amiből csak egy fok írható a bennszülött oktatás hiányosságainak a számlájára, a maradék kettő a természet által meghatározott. Dalton afrikai utazásainak során tapasztaltakra visszaemlékezve a feketék gyerekes, együgyű viselkedése kapcsán az emberfajhoz tartozás miatti gyakori szégyenkezéséről írt.⁹⁷

A XIX. század végén az agytérfogatok összehasonlító méretezései átadták helyüket az elvontabb paraméterek tanulmányozásának, az agytekervények száma és formája, a koponya és az álkapocs egymáshoz viszonyított méretei, a homlok formája és magassága – mind-mind meghatározó elemekké nőttek ki magukat.

A német származású, de a genfi egyetemen tanító Carl Vogt a főemlősök és a „négerek” pubertáskorig megfigyelhető jó tanulóképességéről, majd annak hirtelen eltűnéséről elmélkedett. Mások a szellemi visszamaradást a trópusi klímával, vagy az „emberi gyomor túltöltésének egészségtelen afrikai gyakorlatával” próbálták magyarázni. Herbert Spencer, a korszak egyik legbefolyásosabb gondolkodója nyomán általánossá vált az afrikaiak gyermeki voltának, emocionalitásának, impulzításának, az előrelátás hiányának, nemtörődömségének sztereotípiája.

A missziós tevékenység és a gyarmati foglalkások nekilendülése ébresztette rá Európát arra a tényre, hogy az afrikaiak rendkívül heterogén etnikai – kulturális közeget alkotnak. Frederik Lugard, az európaiak közvetett afrikai uralmának elméleti kidolgozója az afrikai népeket aszerint osztályozta, mennyi valódi „néger” vér folyik ereikben. A hauszákat ilyen alapon nagyra tartották, mert az egykor északról érkezett arab harcosok leszármazottainak vélték őket. Minden afrikai vívmányt általános volt akkoriban idegenek teljesítményének számítani. Az 1897-ben felfedezett híres benini bronzszobrokat például XVI. századi portugál hajótöröttek, a zimbabwei romokat arabok, vagy más indiai–óceáni népek alkotóképessége számlájára írták, sőt az afrikai fafaragásokban is egyiptomi eredetet vélték fölfedezni. Még az afrikai mítoszok és népmesék elemzése is alkalmas volt a kulturális fölény hangsúlyozására. Abból a tézistől kiindulva, hogy az alacsonyabb civilizációs szinten lévő népek átveszik a magasabb szinten álló monda- és mesekincsének legalább egy részét, az európai és afrikai mesék hasonlóságaiból a XX. század első felének kutatói azt a kö-

⁹⁶ John R. Baker: *Race*, 1974, London, Oxford University Press, 35–36. old.

⁹⁷ C. H. Lyons i.m., 91. old.

vetkeztetést vonták le, hogy a történetek a rabszolga-kereskedelem idején és általa juthattak el Európából Afrikába.⁹⁸

A XX. század elejének Európája nem volt hajlandó elfogadni, hogy Afrika bármilyen érték létrehozója lehet. A gyermeki hasonlat mellett megjelent a gondolat, miszerint Afrika társadalmait éppen olyan paternalizmussal kell kezelni, mint Európában a nyomornegyedekben élő „alsóbb osztályokat”. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a gyarmatok alsórendű népességét csakis felsőrendű európaiak igazgathatták. Lugard először 1922-ben megjelent, s azóta újra és újra kiadott „Kettős mandátum a brit trópusi Afrikában” („The Dual Mandate in British Tropical Africa”) című klasszikussá vált művében azzal érvelt, hogy az afrikai gyarmati szolgálatra az angol (elit) magániskolák és egyetemek növendékei alkalmasak csak, közülük is kiszűrve „a műveletlenek, az önteltek és a könyvmolyok”.⁹⁹

A szociál-darwinizmus korának gyarmatosítói meg voltak győződve arról, hogy csak külső beavatkozás révén indulhat meg Afrikában a társadalmi fejlődés, amihez Európának kell segédkezet nyújtania. Mivel az alsóbbrendűség kizárólag az afrikaiak mentális és morális adottságaival kapcsolatosan került be az európai köztudatba, az amerikai indiánoktól, ausztrál, vagy tasmániai bennszülöttektől eltérően senki sem gondolta azt, hogy a feketéket a kihálás veszélye fenyegetné. Sőt, éppen ellenkezőleg, főleg az egészségtelen, mangrove-mocsaras partvidékű Nyugat-Afrikában tanulhatták meg az európaiak, hogy fizikumuk és biológiai ellenálló-képességük alatta marad az afrikaiakénak. Már a XV. században is gondot okozott a portugálok-nak, hogy a Gambia folyón fölfelé hajózó expedícióik betegségek áldozatául estek. A XIX. század első felében általános volt, hogy az Aranyparton állomásozó brit csapatok az első évben létszámuk több mint felét elveszítették. Két generációval később Joseph Conrad azt jelentette Kongóból, ahol maga is majdnem meghalt, hogy a láz és a vérhas munkatársait rendkívüli mértékben kínozzák, így csupán hét százalékuk képes kitartani hároméves megbízatásának végéig.¹⁰⁰

A XX. század elejéig a trópusi Afrikában az idegenből érkezők körében roppant magas maradt a halálozás. Mivel a helyben születettek ez nem volt jellemző, Nyugat-Afrika a „fehér ember temetője” elnevezést kapta. E biológiai hátrány kétségkívül, s akár tudat alatt is, hozzájárult az európai félelmek, s ennek nyomán a fajelméletek megerősödéséhez. Pedig a statisztikák nem a fehérek és feketék közötti biológiai különbségekről árulkodtak, a Sierra Leone-ban élő fehérek 46 százaléka halt meg az odaérkezése utáni első évben, de az Amerikából visszatelepített felszabadított fekete rabszolgáknak is 39 százalék volt a hasonló halálozási mutatója. Libériában 1820 és 1843 között a kivétel nélkül fekete és mulatt telepések 21 százaléka nem élte túl az első évét Afrikában.¹⁰¹

⁹⁸ Isidore Okpewho: *Myth in Africa*, 1983, Cambridge, Cambridge University Press, 17. old.

⁹⁹ Frederick D. Lugard: *The Dual Mandate in British Tropical Africa*, 1965, London, Frank Cass, 31. old.

¹⁰⁰ Alfred W. Crosby: *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe 900–1900*, 1988, Cambridge, Cambridge University Press, 138. old.

¹⁰¹ Tom W. Shick: „A Quantitative Analysis of Liberian Colonization from 1820 to 1843 with Special Reference to Mortality”, in: *Journal of African History* 12. № I., 1971, 45–59. old.

Az afrikaiak betegségeitől való félelem elősegítette a faji szegregáció kifejlődését a kontinens vegyes lakosságú településein. A fehérek igyekeztek viszonylag zárt közösségeikben jól elkülönülni az őslakosoktól. Kelet- és Dél-Afrikában a városok faji alapon megosztottak voltak. A Dél-afrikai Unióban, ahol – a szubszaharai Afrikában egyedül – jelentős volt a fehér népesség, a városok többségében nem elégedtek meg azzal, hogy a negyedeket út, vasút, vagy kerítés válassza el egymástól, a feketéknek csak a város határain kívül volt szabad települniük. A nyugat-afrikai brit gyarmatokon elterjedt volt az indiai mintára, a dombok tetején, az afrikaiaktól viszonylag távol épített ún. „hill station”, ami a malária ellen is védelmet nyújthatott, s egyben a fajok elkülönülését is szolgálta. A XX. század elejétől az európaiak nyugat-afrikai halálozási mutatói drámai javulást mutattak, míg az afrikaiakéi maradtak a korábbi viszonylag magas szinten. Az elkülönülést tehát nem lehetett tovább egészségügyi okokra hivatkozva fenntartani, ennek ellenére a lakóövezetek mellett a kórházak, iskolák, klubok mind szegregáltak maradtak, némelyikük egészen a függetlenség előestéjéig. Az afrikai gyarmatokon élő európaiakat többen gyógyították, gyermekeikkel több tanár foglalkozott az országok többségében, mint a nagyságrendekkel nagyobb afrikai népesség egészét.

A két világháború közötti évek kulturális relativizmusa nem az afrikaiak alácsönnyrendiségét, hanem az európaiakhoz viszonyított másságát hangsúlyozta. Ezen értelmezés alapján értelmét veszítette az afrikai civilizáció primitívségéről, az afrikai ember gyermeteg természetéről értekezni, sőt az európaiak civilizációs küldetése is megkérdőjeleződött, ha nem azért gyarmatosítottak, hogy segítségükkel egyszer Afrika is eljusson arra a szintre, amit Európa addigra már elért. Az európai hatalmak faji politikájában már az I. világháború előtt is meglévő különbségek egyre markánsabbakká váltak. A britek, akár a közvetett uralom elvével irányított, akár a telepességgyarmataikon az interakciók lehető legminimálisabb mértékére törekedtek, ami a konzervatív előítéletesség és az elzárkózás politikája volt. A franciáknak ezzel szemben a „Plus grande France” koncepciójuk megvalósításához szükségük volt az asszimilációra. Így az afrikaiakat is potenciális franciáknak tekintették, s bőrük színétől, vallásuktól, kulturális hagyományaiktól függetlenül a nemzetek feletti francia civilizációba történő beolvasztás szándékával közeledtek feléjük. Mivel a spanyol és a portugál törekvések is ehhez hasonlóak voltak, a korabeli publicisztika a latin faj jellegzetes vonásaként igyekezett ezt a rasszizmussal ellentétes gyakorlatot beállítani, s az antik Rómával vont párhuzamot.¹⁰²

Az iskolai oktatás az afrikaiak körében a II. világháború utánig sporadikus maradt, így a pszichológiai és intelligencia tesztek divatja, ami a XIX. századi koponyatérfogat méréseket váltotta fel, nem került át az Egyesült Államokból Afrikába, noha azoknak gyakran lesújtó eredményeit természetesen az afrikai feketékre is általánosították. A tesztek használatának terén csak Dél-Afrika jelentett kivételt, mert itt viszonylag nagy létszámú fekete iskolás élt és sok szakember tanult, vagy tartózkodott hosszabb ideig az USA-ban. Eredményeiket az 1948-ban hatalomra került nyíltan rasszista nemzeti párti kormányzat „hasznosította”, ami nem jelentett mást, mint a

¹⁰² Rudolf Albertini: *Dekolonisation. Die Diskussion über Verwaltung und Zukunft der Kolonien 1919–1960*, 1966, Köln, Westdeutscher Verlag, 329. old.

fehér és fekete nebulók tanterveinek eltérítését egymástól, s a feketék számára „az egyszerű szerszámok használatának megtanítása” célkitűzés megfogalmazását.

Mialatt Dél-Afrikában rendhagyó módon, s a világon lényegében egyedül a nyílt és intézményesített rasszizmus érvényesült, a II. világháború és a náciizmus sokkja után mindenütt máshol a „változások szele” fúj. A „fajok”, azaz emberfajták közötti különbségtétel tabuvá vált, a hivatalos megnyilatkozásokban legalábbis. A tudomány álláspontja az emberfajták kérdésében az, hogy a különbségek eltörpülnek a hasonlóságok mellett. A genetika kutatási eredményei megmosolyogtatóvá tették a megelőző korszakok megannyi tudományos igénnyel alátámasztott rasszista ember-szemléletét. Ám a rasszizmus az új évezred kezdetén is tovább él a közgondolkodásban. Egy, az EU polgárai között végzett reprezentatív felmérés szerint a belgák 22 százaléka tartja magát „nagyon rasszistának”, s további 33 százaléku „meglehetősen rasszista”. A franciák hasonló adatai 16, illetve 32 százalék, az angoloké 8 és 24 százalék. Hozzáadjuk még a magukat „kicsit rasszistának” valló számát és az Unió legtöbb államában e felmérés adatai szerint csupán a népesség harmada – negyede marad az „egyáltalán nem rasszista” kategóriában.¹⁰³

A jövő kilátásai sem biztatóak, amennyiben hitelt adunk a gyerekek körében az egész világon kedvelt és a leggyakrabban forgatott Walt Disney képregény-sorozatok elemzésének. A dollármilliárdokat forgalmazó vállalkozás fontos pozíciókra tett szert a gondolati klisékre épülő világnézet formálásában. A több mint száz országban megjelenő kiadványok számos példával szolgálnak a rasszizmus burkolt, áttételes formáira, amelyek azután felnőtt korra az Afrikából érkező negatív szenzációkkal keveredve az előítéletek hosszú távú továbbélését alapozzák meg.¹⁰⁴ Maguk az afrikai vezetők is gyakran adnak hangot annak a meggyőződésüknek, hogy az európaiakat továbbra is előítéleteik vezérlik. Kadhafi, líbiai elnök a 2000 márciusában Kairóban 52 afrikai és a 15 európai uniós tagállam részvételével tartott, a berlini Kongó konferencia óta első nagy nemzetközi Afrika-tanácskozáson az európaiakat azzal vádolta meg, hogy az afrikaiakat „gorilláknak tekintik”. Thabo Mbeki dél-afrikai elnök pedig arról beszélt 2001 nyarán Nairobian, hogy sok fehér még mindig sztereotíp elképzelésekkel közelít az afrikaiakhoz, „lustának, alapvetően tisztességtelennek, tolvajnak és korruptnak” tartják őket. Legfőbb érvük pedig – Mbeki szerint – az, hogy „képtelenek saját országaik kormányzására”, s ehhez a trópusi Afrika, a Dél-afrikai Köztársaságot nem ide számítva – állapota elegendő bizonyítékkal is szolgál számukra. Hogy nem minden fehér, vagy európai gondolkodik ilyen sztereotípiákban, arra ékes bizonyíték a 2001-es genovai G8 csúcstalálkozó előestéjén Nyugat-Európában feltűnt poszter egy fehér csecsemőt szoptató fekete asszonyt ábrázolva, „Nem vettünk még eleget el?” felirattal.

Az európai rasszizmus természetesen válaszreakciót váltott ki az afrikaiakból, már a XIX. század folyamán megjelent az ún. „fekete rasszizmus”, ami nem volt más, mint egyfajta védekezés a gyarmatosítókkal és az általuk terjesztett doktrínák-

¹⁰³ Stephen Bates: One in Three Britons Admit to Racism. In: *The Guardian Weekly*, Manchester, 6–12 April, 2000.

¹⁰⁴ Gottfried Mergner – Ansgar Häfner (Hg.): *Der Afrikaner im deutschen Kinder- und Jugendbuch*, 1989, Hamburg, Ergebnisse Verlag, 192–193. old.

kal szemben. A fekete rasszizmus az afrikai nacionalizmus egyfajta kinövése volt, amelyet Senghor, Nkrumah és mások a „színes korlát” és mindenfajta más diszkrimináció meglétével magyaráztak. Az afrikaiak nem-teljesértékűségét hangoztató fehér rasszizmussal szemben először a kulturális nacionalizmus lépett színre, az afrikai kultúra, életmód és értékek felsőrendűségét hangsúlyozva. E kulturális nacionalizmus továbbfejlesztése volt a negritude, a Leopold Senghor, Aime Cesaire és Leon Damas által alapított mozgalom, amelyet Senghor igyekezett szigorúan kulturális keretek között tartani. A 2001. december 20-án 95 évesen elhunyt nagy afrikai gondolkodó azonban saját maga is elismerte, hogy a negritude bizalmatlansága az európai értékek irányában előítéletté, sőt rasszizmussá változott. „Úgy gondoltuk, s az mondtuk is, hogy mi, négerék a Föld sója vagyunk, olyan sohasem látott felfedezés hordozói vagyunk, amire rajtunk kívül senki sem lett volna képes” – jelentette ki az egyébként egész hosszú életét Afrika és Európa, fehér és fekete, a kolonializmus és a függetlenségi mozgalom, az elitizmus és a populizmus, a kultúra és a politika közötti dichotómiában leélt Senghor.¹⁰⁵

A fekete rasszizmus maga is a „faji tisztaság” elvét vallotta. Ennek éle nem anynyira a fehérek, mint inkább a mulattok ellen irányult. Már a XIX. század végétől megfigyelhető a mulattoknak, mint a „fekete faj árulóinak” megbélyegzése. Ennek társadalmi háttérét a sikeres mulatt kereskedőrétegek léte jelentette, illetve az, hogy meghatározó volt arányuk az európaiak által „asszimiláltaknak” minősítettek között, akik így a feketékkel szemben bizonyos privilégiumokat élveztek. Ugyancsak hasonló volt az arabokból, indiaiakból, s más, főleg ázsiaiakból álló metoikosz csoportok elleni fellépések háttére. A XX. század második felében számos pogromra is sor került, elég utalni a Német Kelet-Afrikában kitört 1905–1907-es Maji-Maji felkelésre, amely az indiai tulajdonban lévő boltok kifosztását eredményezte, az 1949-es zulu pogromra az indiaiakkal szemben a dél-afrikai Durban-ben, ahol az üzletek kifosztása mellett 142 indiai vesztette életét és 1087 sebesült meg¹⁰⁶ (az erre vonatkozó adatok „eltűntek” az 1994 utáni dél-afrikai publikációkból), vagy a 2001-es év nyarának észak-nigériai keresztény – muzulmán zavargásaira, amelyekben az európai, sőt joruba és ibo tulajdonú üzletek megkíméltettek a kifosztástól, ám a szíriai, libanoni tulajdonban lévők nem. A legnagyobb nemzetközi visszhangja az Idi Amin 1971–1979-es diktatúrája alatt Ugandában törtéteknek volt, amikor 1972-ben mintegy 50 ezer ázsiaiak (túlnyomórészt indiaiak) kellett egyik napról a másikra elhagynia az országot. Az ázsiaiak meghatározó szerepet játszottak Uganda kereskedelmében, kéziiparában és néhány kisiparban is, régtől összekötő kapocsként szolgálva az európaiak és afrikaiak között. Az ázsiaiak visszahagyott javaival maga a diktátor, valamint katonatiszti és hivatalnokai gazdagodtak.

A fekete rasszizmus Angolában is fontos szerephez jutott a portugálok ellen vívott hosszú gyarmati–felszabadító háború során. A szocialista, sőt marxista–leninista frazeológiával fellépő nacionalista mozgalmak elsősorban a fekete „asszimiláltakra”

¹⁰⁵ Kaye Whiteman: Leopold Senghor. Poet and Intellectual Leader of Independent Senegal. In: *The Guardian Weekly*, Manchester, 3–9 January, 2002.

¹⁰⁶ South Africa 1989–1990. Official Yearbook of the Republic of South Africa, 1990, Pretoria, Government Printer, 46–47. old.

(assimilados) és a félvérekre (mesticos) tudtak támaszkodni. 1960-ban a 6 milliós lakosságnak együttesen is alig több mint egy százalékát tette ki e két csoport (38, illetve 45 ezret), akiket a portugál uralom számos kedvezményben részesített a „civilizálatlan” bennszülöttek (indigenas) tömegével szemben. 1963-ban a rivális felszabadítási mozgalmak közül a majdani győztes, a Népi Mozgalom Angola felszabadításáért (MPLA) pártszakadást szenvedett, mert a radikális feketék szárnya vitát kezdeményezett a „mulattok és portugálok szerepéről az angolai forradalomban”, s csak a „belső erőkre támaszkodva” kívántak harcolni a függetlenségért. Az MPLA 1975. november 11-i hatalomra kerülése után a faji ellentétek – ismét csak forradalmi köntösbe bújtatva – újra fellángoltak, Nito Alves és más fiatal MPLA vezetők 1977. május 27-én puccsot kíséreltek meg, hogy a mestico-elemektől megszabadítsák a pártvezetést. Sok fehér és félvér politikust meggyilkoltak, míg kubai segítséggel Agostinho Neto úrrá tudott lenni a lázadáson.¹⁰⁷ A több száz emberéletet kioltó megtorlás a „balos terminológiát használó, de rosszul leplezett rasszizmust képviselő” „fraciós elhajlókkal” szemben azt a vélekedést erősítette meg Angolában, hogy az MPLA a mulattok elnyomó hatalmát testesíti meg, s ezáltal a fekete rasszizmus malmára hajtotta a vizet.

A fekete nacionalizmus, illetve rasszizmus elméletileg legigényesebb kidolgozása Dél-Afrikában történt meg a „fekete öntudat” mozgalom révén. Az 1960-as évek végétől az illegalitásba kényszerített Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC), s az abból 1958-ban éppen a fajok közötti együttműködés lehetőségének tagadása miatt kivált Pánafrikanista Kongresszus (PAC) legális fedőszerveiként sok egyesület, szövetség létesült. Az apartheid hatalom nem gátolta a nevükben is csupán a feketék számára nyitott szervezetek alapítását, mert az megfelelt saját, a dél-afrikai társadalmat faji alapon megosztani szándékozó politikai célkitűzéseinek. 1968-ban Steve Biko, egy 21 éves egyetemista kiléptette a fekete diákokat a vegyesfajú dél-afrikai diákszövetségből, s létrehozta a kizárólag csak feketéket befogadó Dél-afrikai Diákszervezetet (SASO). Biko azt próbálta demonstrálni, hogy a feketék nem a normálisnak tartott fehér faj aberrációját jelentik, hanem az újra megtalált büszkeségük, értékeik, kultúrájuk, vallásuk, de még külső kinézetük is semmi máshoz, csak önmagukhoz mérhető értékévé teszi őket. A fekete öntudat tehát a fekete kizárólagosság ideológiája lett, s elsősorban a városi fekete iskolák tanulói között vált népszerűvé. Jelentős volt a szerepe az 1976. június 16-án kezdődött sowetoi diáklázadásban, amelynek félezret meghaladó halálos áldozatai közül minden negyedik 18 éven aluli volt. A következő évben a SASO-t betiltották, Bikot pedig letartóztatták. Kihallgatása oly brutális volt, hogy annak során Biko koponyasérüléseket szenvedett, s meghalt. Halála általános haragkitöréshez vezetett és idolt csinált belőle a fekete fiatalok körében, akik nagy számban hagyták el az országot, hogy az ANC és a PAC tanzániai és angolai kiképzőtáborában elsajátítsák a fegyveres harc fortélyait.¹⁰⁸ A fekete öntudat rasszista ideológiája a dél-afrikai rendszerváltást is túlélte. Főként a PAC hozakodik elő a „zavarjunk minden fehért a tengerbe!” jelszavakkal, de a kétharma-

¹⁰⁷ David Birmingham – Phyllis Martin i.m., 152. old.

¹⁰⁸ Leonard Thompson: *A History of South Africa*, 1990, Sandton, Yale University Press, 212–213. old.

dos parlamenti képviselettel rendelkező ANC berkeiben is időnként felüti a fejét a változások tempójával elégedetlen radikálisok megnyilatkozásaiban a populizmus fehérellenes, rasszista változata.

A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA AFRIKÁRA

Noha Fekete-Afrika a Föld népességének már ma is több mint 12 százalékát adja, s ez az arány a jövőben még jelentősen emelkedni is fog, a kontinens világgazdasági pozíciói ezzel éppen ellentétes irányba mozognak. „A gazdagok egyre gazdagabbak, a szegények egyre szegényebbek lesznek” sztereotípiát a számokra lefordítva a jövedelmi különbségek a leggazdagabb és legszegényebb országok között 1820-ban 1:3-szorosak, 1950-ben 1:35-szörösek, 1972-ben 1:44-szeresek és 1992-ben 1:72-szeresek voltak, s az olló azóta is minden kétséget kizáróan tovább nyílt. 1991 és 2001 között 80 fejlődő ország egy főre jutó jövedelme csökkent, ezen a listán az afrikai kontinens országai túlreprezentáltak.

Nemzetközi összehasonlításban már az 1960-as évektől megkezdődött az először relatív, majd abszolút gazdasági hanyatlás. A Szaharától délre fekvő Afrika egy főre számított társadalmi összterméke 1965 és 1990 között mindössze 0,2 százalékkal, azaz érzékelhetetlen mértékben növekedett, mialatt Ghána, Elefántcsontpart, Szenegál, Csád, Zaire (a mai Kongói Demokratikus Köztársaság), Zambia mutatói egyenesen csökkenést jeleznek. Különösen szembetűnőek ezzel szemben Kelet- és Délkelet-Ázsia kiemelkedően magas növekedési arányai, de Afrika minden más kontinenssel összehasonlítva is lemaradt a nemzetközi gazdasági versengésben. Afrika részesedése a világ GNP-jéből 1960 és 1989 között 1,9 százalékról 1,2 százalékra csökkent, részesedése a világkereskedelemből ugyanebben az időszakban 3,8 százalékról 1 százalékra, a fejlődő országokba irányuló magánbefektetések terén 25 százalékról 15 százalékra csökkent. 1998-ban a legszegényebb, azaz „legkevésbé fejlett” (LDC) országok, amelyek kétharmad részt Fekete-Afrikában találhatók, a világ összes külföldi tőkebefektetéseinek mindössze 0,4 százalékát vonzották. Afrika legfontosabb exportcikkeinek zöme erős világpiaci áringadozásoknak van kitéve, a cserearányok évtizedek óta a kontinens számára kedvezőtlenül változnak. Csak 1986 és 1990 között a Afrika legalább 50 milliárd dollárt veszített ezen, s ebben a kilencvenes évek sem hoztak semmilyen lényeges változást. A Világbank becslése szerint az afrikai országok 2000-ben is legalább 5,4 milliárd dollárt veszítettek a nyersanyagok és a késztermékek árának egymással ellentétes irányú mozgása miatt.¹⁰⁹ Afrika országainak 70 százaléka nyersanyagexportőr, őket tehát különösen sújtja a cserearány-romlás.

Afrika napjainkban a legjobban eladósodott kontinens, az 1980 utáni két évtizedben külső adóssága megháromszorozódott, s összege, amely a becslések szerint a Szaharától délre fekvő afrikai országok esetében 2001 végére 350 milliárd dollárra

¹⁰⁹ H. Wiczorek-Zeul: Der Umbau zu einer neuen Weltordnung. In: *Internationale Politik und Gesellschaft*, 3/2001, 227–234. old.

nőtt, mára már meghaladta Afrika teljes GNP-jét is. Az adósságszolgálat az összes exportbevétel egyötödét elviszi.¹¹⁰

Afrika jövője szempontjából talán a legtragikusabb, hogy a kontinens oktatási kiadásai a globális mutatók alig egy százalékát adják. Az átlagos afrikai tanulóra tehát a világtárlagnak mindössze egy tizenketted része jut, s a fejlett országokkal való összehasonlításban még sokkal rosszabb ez az arány. Az írni-olvasni tudás aránya a legszegényebb országokban alig haladja meg a 10–15 százalékot, s még a legfejlettebbnek számító országokban is analfabéta a népesség harmada–negyede. Az oktatás gyakorta a leelemibb feltételeket is nélkülözi, a falusi iskolákban az oktatás kontinens-szerte egy nagyobb fa árnyékában, mindössze egy tábla segítségével folyik. A függetlenség elnyerése után főként a felsőoktatás fejlesztésére koncentráltak a kormányok, sorra alakultak az egyetemek, valóságos „diploma disease” lett úrrá Afrikán. Am még ezen az erősen preferált területen is az egyetemi hallgatók össznépességhez viszonyított aránya csak fele a fejlődő országok, s huszad része az Egyesült Államok hasonló mutatóinak. Afrika szakképesítést szerzett lakosai közül egyharmadnyian más kontinensekre, Európába, Észak-Amerikába vándoroltak. A globalizációnak ez a velejárója éppen a legelmaradottabb országokat sújtja leginkább, a mérnökök, orvosok, tanárok, szakmunkások hiánya égető, s csak hosszabb távon és nagy ráfordításokkal pótolhatóak. Szudánból a mérnökök fele távozott már. Az 1980-as években átlagosan évi 15 ezer, az 1990-es években már évi 23 ezer felsőfokú végzettségű hagyta el a kontinentet, majdnem felük Nigériából. Egyedül az Egyesült Államokban több nigériai orvos dolgozik, mint saját hazájában.¹¹¹ Főleg a legperspektivikusabbnak tartott ágazatokban növekszik egyre gyorsabban Afrika elmaradása. Az energia- és vízellátás, a telefon és a közlekedés katasztrofális és tovább rosszabbodó állapota a fejlődés egyik legnagyobb kerékkötője. Sok afrikai országnak egyáltalán nincs tudományos és technológiai fejlesztési programja. Az ún. „digitális szakadék” jó példája, hogy 2000-ben egyedül New Yorkban több volt az Internet-használó, mint az egész afrikai kontinensen.¹¹²

A gazdaság hagyományos ágai sem jobb a helyzet, az egy főre jutó élelemtermelés a kontinensen az 1970 utáni negyedszázadban több mint negyedével csökkent. Afrika nem csupán a teljes szegénységben élők, hanem az éhezők – minden negyedik afrikai a FAO statisztikák szerint – arányát tekintve is első a kontinensek között.¹¹³ Tény az is, hogy Afrika lakosságának 40 százaléka kevesebb, mint napi egy dollárból él.

Afrika egyszerre szegény, s egyben gazdag kontinens is. Természeti kincsei hatalmasak, számos stratégiaiának számító nyersanyag, az arany, a platina, a kobalt, a króm, a mangán, az uránium, a foszfát, a réz, a gyémánt legnagyobb készletei itt találhatóak Földünkön. Afrika leggazdagabb országai kivétel nélkül ásványkincseik

¹¹⁰ Walt W. Rostow: *The Great Population Spike and After: reflections on the 21st Century*, 1998, Oxford, Oxford University Press, 33. old.

¹¹¹ Robert Kappel: Die anhaltende Unterentwicklung Afrikas. In: *Internationale Politik und Gesellschaft*, 1/1999, 38–55. old.

¹¹² H. Wiczorek-Zeul i.m. 227–234. old.

¹¹³ Próbáld Ferenc (szerk.) i.m., 45. old.

kivitelének köszönhetik bevételeik meghatározó részét, például Zambia exportjának 97 százalékát adja a réz, a kőolaj meghatározó Gabon és Angola kivitelében, de a kontinens gazdasági óriásának számító Nigéria exportjának is 96 százalékát ez az ásványkincs adja.¹¹⁴ Ugyancsak meghatározó Afrika részesedése (35–40 százalékos) a Föld vízenergia potenciáljából, egyedülálló növény- és állatvilága, tájainak, népeinek sokszínűsége és egzotikussága óriási turisztikai potenciált jelentenek. Fel-színének negyedét borítják erdők, amelyekből értékes faanyagok származnak. Terü-letének kevesebb, mint egytizedén folyik földművelés, ami a kontinensek közül a legalacsonyabb arány. Világgazdasági jelentőséggel bír a kakaó, kávé, tea, földimo-gyoró, dohány, pálmaolaj, szizál, kesudió és a természetes kaucsuk termelése. Az eddig haszontalannak vélt sivatagok is felértékelődtek az utóbbi években, mint a napenergia termelésre (és exportjára) legalkalmasabb területek.

Sokak véleménye szerint a globalizáció Afrikát nagyobb problémák elé állította, mint a történelem korábban bármikor. E nézeteknek megfelelően a kolonializmus és a neokolonializmus ártatlan előjátékai voltak azoknak a társadalmi tragédiáknak, amelyek a globalizáció által keletkeznek. A liberalizáció és a strukturális alkalmazkodási programok tovább mélyítették a kontinens gazdasági gondjait, anélkül, hogy tartós növekedést eredményeztek volna. A globalizáció mindenütt, de különösen Afrikában az állam kettős denacionalizálását segíti elő intézményeinek és ezáltal a fejlesztő állam potenciáljának gyengítésével. Ez a hatás összeadódik Afrika régről öröklött strukturális gyengeségeivel. Ezek a hiányzó tulajdoni jogok, a jövedelmek lefölezése az állami elitik részéről, politikai instabilitás, „informális értékminták” stb.

A strukturális alkalmazkodási programok felerősítették a globalizáció hatásait anélkül, hogy az ezzel összefüggő lehetőségek megragadását lehetővé tették volna. A gazdaság szanálására és az adósságválság kezelésére a Világbank által kidolgozott strukturális alkalmazkodási program az 1990-es években látványosan csődöt mondott. A program óriási összegekkel igyekezett például az egyes országok bankszektorait szanálni, Szenegálban az ország GDP-jének 15 százalékával, Tanzániában 40 százalékával egyenlő összegeket fordítottak ilyen célokra. Voltak ugyan országok, amelyek a program révén javítani tudtak helyzetükön, elsősorban az „éltanulónak” tekintett Ghána, de kisebb mértékben Guinea és Madagaskár is, ugyanakkor 11 fe-kete-afrikai ország helyzete romlott, különösen Kameruné, Zambiáé, Guinea-Bis-saué és Elefántcsontparté. A Világbank e programja az előírt liberalizáció és a várt adóbevétel-növekedés elmaradása miatt ha lehet, még tovább gyengítette az egyes afrikai államok nemzetközi pozícióit, sőt az „államtalanítás” jelszavával azokon a te-rületeken is visszavonulásra került sor – egészségügy, oktatás, egyéb alapszolgáلتások –, amelyek éppen hogy az állami szerepvállalás erősítését kívánják. A „puha állam” a világbanki program révén még kevésbé vált alkalmassá saját törvényei be-tartatására. Az eredmény a még korruptabb, „vad” piacgazdaság, amelyet az afrikai államok szabályozni nem, csupán adminisztratív úton megcsapolni képesek.

Egy valóban pozitív hozadéka volt a programnak: Afrika politikai térképéről gyakorlatilag eltűntek a katonai diktatúrák. A függetlenség 40 éve alatt Afrikában

¹¹⁴ Eghosa E. Osaghae i.m., 297–298. old.

minden országra átlagosan két katonai puccs jutott, az országok között nagy eltérésekkel: Szenegálban, Kenyában, Zambiában és még sok más államban soha nem került sor puccsokra, de például Nigériában 1966 és 1993 között kilenc alkalommal ragadták meg a katonák a hatalmat. Az egypártrendszer és a katonai diktatúrák eltűnése megteremtette a külvilág hathatósabb segítségnyújtásához az előfeltételeket. Ám ez önmagában nem bizonyult elégségesnek. Az új, teljesítőképes intézmények kiépítésére nem történnek kézzelfogható, átütő erejű intézkedések.

Az a feltételezés, hogy az utóbbi évek gazdasági növekedése nem feltétlenül jelent fordulópontot Afrika gazdasági válsága terén, visszaigazolódik a különböző szempontok alapján készült elemzések által. Hiányzik az OECD piacok közelsége és a megfelelő termékpaletta, a magas szállítási és kommunikációs költségek Afrika előnyösebb világgazdasági integrációját még középtávon is kilátástalanná teszik. Komparatív előnyök csak a hagyományos export és néhány speciális termék esetében léteznek. A pozitív hatások a gazdasági növekedésre, a multinacionális cégek közvetlen beruházásai, a portfólió-befektetések a jobb információs és kommunikációs lehetőségeknek köszönhetően a behatóbb vizsgálat során csalóka reménnyé válnak. Valószínűbb, hogy további marginalizáció fog bekövetkezni. Növekedést ösztönző hatások aligha lesznek, az ázsiai, az orosz és a latin-amerikai válságok tanulságai sem fogják Afrika kilátásait javítani. Még az is lehetséges, hogy a verseny erősödéséhez járulnak hozzá, amire Afrika legtöbb vállalkozása nincsen felkészülve.¹¹⁵

Ugyanakkor vannak pozitív jelek is, néhány ország, mint Mauritius, vagy Botswana a kedvezőtlen előfeltételek ellenére okos gazdaságpolitikával elkerülték gazdaságuk további lecsúszását, befektetési és megtakarítási rátáikat megemelték, az oktatási erőfeszítéseiket megnövelték, s országaik műszaki színvonalát felemelték. A többi ország számára is tanulságos példa lehet ez. A gyorsan növekvő városi agglomerációkban növekedési központok, új, minden addiginál nagyobb piacok keletkezhetnek. A fokozatosan kialakuló középrétegek, amelyek nem akarnak kivándorolni – ahogy India példája is mutatja – tendenciájában az intézményi reformok hajtóerejévé válhatnak, oktatási reformokat, nagyobb demokráciát kényszeríthetnek ki, ami több beruházáshoz vezethet. Minél kevésbé egyenlőtlen a jövedelmek elosztása, annál nagyobb az igény a helyben termelt javakra, annál nagyobb az esély az ipari fejlődésre.

A fejlett világ elsősorban az adósságsökkentés és a hatékony fejlesztési segélyek útján segíthet, a kereskedelem és a befektetések terén a mai Afrika lehetőségeinek határára ért. A globalizációs folyamatban döntővé válik Afrika számára, hogy belső tartalékait és lehetőségeit kibontakoztassa. A fejlesztési segélyekre még sokáig szükség lesz, mert csak hosszabb távon lehet arra számítani, hogy a sikeresebb reformországokban a tőkebeáramlás nagyobb hányada már üzleti hitelek és befektetések, valamint a korábban kimenekített tőke visszatérése útján valósul meg.

Az 1990-es évek második felében a szubszaharai Afrika bruttó társadalmi terméke újra növekedésnek indult. Ám a növekedés, ami 1980–1990 között csupán évi 2,8 százalékos volt, tehát még a népesség-növekedés évi 2,9 százalékos mértékét sem

¹¹⁵ Yash Tandon: Globalization and the South: the Logic of Exploitation. In: *Internationale Politik und Gesellschaft*, 4/1997, 389–398. old.

érte el, s a rákövetkező fél évtizedben évi 2,4 százalékra csökkent, s 1997-ben már 4,7 százalékot tett ki, elsősorban a kedvező világpiaci áraknak köszönhető. Az „afrikai tragédia” tehát a növekvő szegénységgel még nem ért véget, nem állt rá a kontinens a tartós növekedés pályájára, nincs jelentős termelékenység-növekedés, sem nagyobb beruházási arány.¹¹⁶ Az afrikai országok államháztartási hiánya az 1980-as évek 4,8 százalékos átlagáról a kilencvenes évekre 5,3 százalékra nőtt. Az export fejlődése sem kielégítő. Míg az 1990-es évek első felében az egy főre jutó export Kelet-Ázsiában évi 14 százalékkal, Afrikában mindössze 1,5 százalékkal nőtt. A szubszaharai Afrika GDP-jének így is közel 30 százalékát teszi ki az export (az OECD országok 19 százalékával szemben), Afrika tehát ebből a szempontból erősen integrálódott a globalizált világgazdasághoz, ez azonban nem csökkentette, inkább növelte országainak marginalizálódását. Ennél is rosszabb azonban, hogy a feldolgozóipar a szubszaharai Afrika exportjából mindössze 7 százalékkal részesedik, míg ez az arány latin-Amerikában meghaladja a 20, Dél- és Kelet-Ázsiában pedig az 50 százalékot is. Ezzel szemben az afrikai országok vezetnek a vámbevételeknek az állami összbevételekből való részesedése terén. A fejlett ipari országokban a vámbevételek csupán 3, a fejlődő országok átlagában 30 százalékot tesznek ki, szemben Afrika országainak 35-40 százalékos arányaival. Az alulfejlettség és az országokon belül képződő csekély jövedelmek tanúsítása mellett ez a korrupció veszélyét is megnöveli.¹¹⁷ Így a további növekedés kilátásai sem jók. Még abban az esetben is, ha kedvező külső körülményekből indulunk ki – alacsony kamatszint, nettó tőkebeáramlás, stabil exportárak, alacsony infláció és a világpiaci liberalizáció kedvező kihatásai – Afrika alulfejlettsége tartósan megmarad.

A nemzetközi szervezetek, a segélyező államok közössége és számos szakember a korrupcióban, a politikai válságokban, az afrikai országok közötti konfliktusokban, az etnikai összeütközésekben és polgárháborúkban látják Afrika tartós alulfejlettségének okát. A szegénység leküzdésének legbiztosabb, s eddig még gyakorlatilag sehol nem próbált módja a vidék és a mezőgazdaság fejlesztése lehet. A közkeletű mondás szerint rossz mezőgazdasági politikával Franciaországban választásokat, Afrikában emberéleteket lehet veszíteni. A Szaharától délre fekvő Afrika nemzeti össztermékének 35 százaléka származik a mezőgazdaságból, míg a lakosság 70 százaléka függ valamilyen formában ettől az ágazattól. A globalizációnak ezen a területen is vannak negatív kinövései. A mára élelmiszer-importőrré vált országokban további területeket vonnak ki a kisparaszti élelemtermelésből, hogy helyette virágokat, dísz- és ipari növényeket, primőröket termeljenek, elsősorban európai exportra, abban az esetben is, ha a helyi kormányok az élelemtermelést és a nagyobb helyi foglalkoztatást részesítenék előnyben, mert a donorok, a Világbank, az IMF és a fejlett országok az exportbevételek maximalizálására szorítanak. Afrika országai velük szemben tehetetlenek.¹¹⁸

¹¹⁶ Robert Kappel i.m., 38–55. old.

¹¹⁷ Jürgen Zattler: Welthandelsordnung und Entwicklungszusammenarbeit: Neue Prioritäten. In: *Internationale Politik und Gesellschaft*, 4/1997, 370–377. old.

¹¹⁸ Benno J. Ndulu: From Stabilization to Sustained Growth in Africa. In: *Internationale Politik und Gesellschaft*, 1/1998, 39–51. old.

A mezőgazdaság képezi az Afrika fejlesztésére és felzárkóztatására az „Afrikai Renaissance Terv” kiegészítésére kidolgozott „Omega terv” egyik alappilléret, az infrastruktúra, az egészség és oktatás mellett. A szenegáli elnök, Abdoulaye Wade által 2001 júniusában nyilvánosságra hozott elképzelések elnyerték Franciaország támogatását, ám kérdéses, hogy a két – dél-afrikai, illetve szenegáli ihletőségű – terv nem oltja-e ki egymást, nem válnak-e a kétségkívül szükséges fejlesztések az országok közötti presztízsharc áldozatává.

Az egészségügy sem véletlenül került előtérbe, Afrikára nyugodtan kiírhatnák: „a legtelegebb kontinens” – ami az átlagéletkor rövidegében, sőt további rövidülésében mutatkozik meg elsősorban. Az életminőség terén élenjáró 30 ország 75 évnyi várható átlagéletkorával szemben a szubszaharai Afrika országainak együttes mutatója csupán 48,9 év. Malawiban csupán 39,1 év, Sierra Leoneban pedig 37,9 év. A gyermekhalandóság többszöröse a fejlett országokénak. Tanzániában, ahol évi 250 dollár az egy főre jutó jövedelem, s a lakosság fele nem jut tiszta ivóvízhez, négy gyerekből csak három éli meg az ötödik születésnapját. A malária évi több millió áldozatának kilenczede afrikai, s új ENSZ programra volt szükség a betegség terjedésének megállítására. A TBC, a kolera, a szifilisz és sok más egyéb fertőző betegség áldozatainak száma ugyancsak milliókra rúg évente.

A legnagyobb gondot azonban az AIDS jelenti. Afrika a legfertőzöttebb kontinens. Földünk 40 millió HIV-fertőzöttjének háromnegyed része él itt. Az Észak-Afrikában alig ismert kór nem egyformán pusztít a fekete-afrikai országokban. Botswanában a legsúlyosabb a helyzet, 2000-ben 280 ezer ember, az összlakosság 35,8 százaléka hordozta magában a gyilkos kórt. Az ország elnöke, Festus Mogae a 2000 nyarán Durban-ben rendezett AIDS világkonferencián sokkoló bejelentést tett: Botswanát a kihalás fenyegeti. Zimbabwe, Szváziföld, Leshoto népességének negyede, Dél-Afrika, Zambia, Namíbia népességének ötöde, Malawi, Kenya és a Közép-Afrikai Köztársaság lakosainak hatoda-hetede érintett, Nigériában 3,5 millió ember.

A járvány gyors terjedésének egyik oka a törzsi hagyományokban keresendő, sokhelyütt a lányok beavatásának rituáléjához hozzátartozik, hogy „felkészítik” őket a házasesetre. A falu vénei által kiválasztott férfi dolga ez, aki nők egész generációját fertőzheti meg ezáltal. Az özvegyek házának megszabadítása az ártó szellemektől szintén úgy a legeredményesebb, ha az illetők idegen férfiakkal hálnak. A terhesség utolsó és a szülés utáni első hónapokban a férjek más asszony után néznek. A szex sokhelyütt tabunak számít, amiről nem szabad beszélni. A felvilágosítást akadályozza, hogy sok országban még mindig nem kellő súlyával kezelik a kérdést, hivatalosan az AIDS nem létezik. Maga a dél-afrikai elnök, Thabo Mbeki tagadta, hogy a HIV vírusok és az AIDS között összefüggés lenne, pedig országában 2001 végén 4,7 millióra becsülték a HIV fertőzöttek számát, félmillióval többre, mint egy évvel korábban. 2009-re a várható életkor Dél-Afrikában 41 évre csökkenhet.¹¹⁹

Nem minden országban ilyen a hivatalos hozzáállás. Ugandában, Afrika egykor legfertőzöttebb országában felvilágosító kampányokkal sikerült visszaszorítani a betegség terjedését. Elsősorban a fővárosban, Kampalában értek el sikereket. A terhes

¹¹⁹ www.actionaid.org/worldwideactivities/africa/africa.shtml

nők HIV-fertőzöttségének aránya az 1991-es 21 százalékról 10 százalék alá csökkent 1998-ra. A keresztény és muzulmán vallási közösségeket, sőt a törzsi gyógyítókat is bevonva az AIDS-ellenes kampányba, sikerült elérni az óvszer használatának általánossá válását. Az ország elnöke, Yoweri Museveni kihangsúlyozta „az idő próbáját kiállt kulturális hagyományok” értékét, elítélve a házasság előtti és melletti nemi életet. Kenyában, ahol 2000-ben a 30 milliós népességből negyedmillióan haltak meg AIDS-ben, Daniel Arap Moi elnök nemzeti szükségállapotot hirdetett. Hivatalosan ugyanakkor az országban idáig csak néhányan haltak meg e betegségben, az újságok utolsó oldalait elfoglaló gyászjelentésekben az AIDS fedőneve a „méltósággal viselt hosszú betegség”.

Az AIDS a nőket húszas, a férfiakat harmincas éveikben viszi el, megtizedelve ezzel az egész kontinens legmunkaképesebb korosztályait. Az egészségügyi rendszerekben a sehol sincsen pénz azokra a gyógyszerekre, amellyel az AIDS betegek életét már ma is tíz évvel meg lehetne hosszabbítani. A leginkább munkaképések kiesése mellett hatalmas társadalmi gond az árvák ellátása is, főleg ott, ahol csak a gyerekek és az öregek maradtak életben. Az AIDS Afrika véres etnikai konfliktusaiban felsorakozott a bozótvgó kés és a Kalasnyikov géppisztoly mellé, a ruandai genocidum során megerőszkolt tuszi nők AIDS tesztje kétharmadrészt pozitív. Jeffrey Sachs, a Harvard egyetem közgazdász professzora a WHO számára készült, s 2001. december végén közzétett jelentésében arra hívta fel a figyelmet, hogy az AIDS mai romboló hatása az afrikai országok gazdaságára hosszú távon globális katasztrófához vezethet.¹²⁰ Az ENSZ 2002-re a malária, TBC és a HIV/AIDS gyógyító programokra a tervezett 10 milliárd dollár helyett mindössze 1,5 milliárddal rendelkezik. Afrika esetében az egészségügyre fordított összegek többszörösen visszatérülneek már azáltal is, hogy több és egészségesebb ember dolgozhatna termelékenyebben.

Ha Afrika epidemiológiailag a világ figyelmének középpontjába került, adósságválságát már jóval kevesebb érdeklődés kíséri. Nem véletlenül. A nemzetközi pénzüvilágnak sem az ázsiai, sem az orosz, sem a mexikói, brazil, vagy az argentin válságokhoz hasonló folyamat kiindulásától nem kell tartania erről a kontinensről, noha evidenciaszámba megy, hogy Afrika a maga 350 milliárd dolláros tartozását semmiképpen sem tudja visszafizetni. A szegény országok adósságai 40 százalékig az IMF-nél koncentrálódnak, s összesen 300 milliárd dollár minősül belőlük visszafizethetetlennek. A megoldásra a G7 csoport 2000-ben a már számos alkalommal használt receptet alkalmazta, amelynek révén a világ vezető gazdasági hatalmai Földünk 52 legszegényebb országának összesen 100 milliárd dollár adósságát engedik el. 2001. december végéig ebből összesen 18 milliárd dollár elengedése történt meg, mindössze négy országot érintően. Bolívián kívül mind afrikaiak: Uganda, Tanzánia és Mozambik.

Az adósság-elengedés látszik napjaink új gyógyírjának lenni a gazdasági gondokra. Ennek ellenére a szegény országok, ezen belül az afrikai országok válságának a jövőre nézve is meghatározó eleme marad a túlzott eladósodottság. A globalizáció

¹²⁰ Sarah Boseley: We must spend more to flight disease. In: *The Guardian Weekly*, 3–9. January, 2002.

azonban ezt a válságot a mainál sokkal nagyobb mértékben fogja a fejlett országok felé terelni, a környezet pusztulása, a kábítószer-probléma, a hitelező bankok elmaradó bevételei és tőkevesztése, a munkanélküliség növekedése, az exportlehetőségek beszűkülése, a bevándorlás felerősödése, a helyi konfliktusok és háborúk, valamint a terrorizmus veszélyének növekedése által. S noha az 1990-es években a konfliktusok száma világszerte csökkent a megelőző évtizedekhez képest, a nemzetközi közösségnek a hét nagyobb háború (nem számítva Koszovót) 200 milliárd dollárjába került, több mint négyszer annyiba, amennyit a fejlődő országok egy adott évben fejlesztési segélyként kapnak.

Afrika az elmúlt évtizedben a nagyhatalmak gazdasági és geostratégiai érdeklődésében elvesztette korábbi jelentőségét. Szomáliát 1993-ban magára hagyták, s a többi erőszakos konfliktusba merült ország, mint Szudán, Libéria, Sierra Leone, Kongó esetében fel sem merült olyan ENSZ, esetleg NATO, EU protektorátusok létesítésének lehetősége, mint amilyen a Balkánon és újabban Afganisztánban is működik. A nemzetközi terrorizmus elleni fellépés kényszere elsősorban Szudán és Szomália esetében már most is megmutatta, hogy „Afrika lecsúszását a világtérkép-ről” a fejlett országok nem engedhetik meg magukra is visszaható következmények nélkül.

KISEBBSÉGEK ÉS A KISEBBSÉGI KÉRDÉS AFRIKÁBAN

Afrikában a kisebbségi lét meghatározása sok szempontból eltér a konvencionális európai kisebbségi definíciótól. Az az aforizma, amely szerint valamilyen szempontból mindenki ilyen, vagy olyan kisebbséghez tartozik, nyelvi–etnikai értelemben sehol másutt nem érvényes annyira, mint éppen Afrikában. Az afrikai államok és az azokat alkotó etnikai egységek ritkán fedik egymást, akárcsak Kelet-Európában. Utóbbiak egymással olyan keverten élnek, hogy közöttük világos határokat húzni lényegében lehetetlen. Nyelvi–etnikai kisebbségek Afrika minden államában megtalálhatóak, még Szomáliában, vagy Leshotoban is, amelynek lakói túlnyomó többségben egy népcsoporthoz tartozónak vallják magukat. Az ellenkező végtel sokkal általánosabb, ahol maga a legerősebb etnikum is erős kisebbségben van a többi etnikum együttes létszámához képest. Kenyában a hatalmat kezükben tartó kikujuk az összlakosság egy ötöd részét adják. Ghánában az akanok, ahová a fantikat, asantékat és brongokat sorolják, éppen hogy csak megközelítik az 50 százalékos részarányt, a szomszédos Elefántcsontparton az ugyancsak az akanokhoz tartozó baulék viszont csak negyedét adják az összlakoságnak, a fennmaradó háromnegyeden az öt főcsoportba tartozó 60 egyéb népcsoport osztozik. Kamerunban a két legerősebb etnikum, a bamileke és a beti egyaránt 15–15 százalékát adják a 200 más etnikummal együtt lakott ország népességének. Mozambikban a makua-lomwék a lakosság harmadát adják, a fennmaradó részen 60 egyéb törzs osztozik. Namíbiában az ovambók, Nigerben a hauszák lépik éppen hogy csak át az 50 százalékos határt. Minden túlzás nélkül állítható tehát, hogy Fekete-Afrika lakosságának nagyobbik hányada kisebbségi létben él saját országán belül is. S a kisebbségi létnek van még

számos más aspektusa is Szudániak és bantuk, arabok és nílusiak, keresztények és moszlimok esetében, s számos más egyéb viszonyrendszerben utolérhetően. Ugyanakkor az egykori anyaországok struktúráit másolni igyekvő, vagy a legitimitást a „nemzeti egységben” kereső afrikai államok az ilyen kisebbségek létét sem el nem ismerik, sem problémáikkal nem foglalkoznak, vagy létezésüket egyfajta deviancia megnyilvánulásaként fogják fel, s így a hatalom legtöbbször ellenségesen viszonyul hozzájuk.

A tradicionális társadalmak általában kevés toleranciát mutatnak a másság és a kisebbségek irányában. A kisebbségi sors általában a kiközösítés, az elűzetés, a lelki, fizikai erőszak, a megsemmisítés. E sommás megállapítás alól vannak természetesen kivételek, például a természeti népek általában tisztelettel, óvatossággal kezelik az elmebetegeket, a születési rendellenességgel világra jöttekből nagy eséllyel válik varázsló, kuruzsláshoz értő ember. A hatalmas afrikai kontinensen a hagyományok egymástól roppant eltérő tárháza alakult ki, szinte mindenre és annak ellenkezőjére is lehet a néprajzi és kultúr-antropológiai kutatások alapján példát hozni. Az általánosítás nehézségei ellenére elmondható, hogy az afrikai társadalmak a homoszexuálisokat, vagy az albínókat nem tűrték meg a soraikban, vagy pária sorba kényszerítették őket. Az idegen törzsekhez fűződő viszonyt a bizalmatlanság, illetve az ellenségesség jellemezte.

Az európai gyarmatosítók érvelésében központi helyet kapott az a tézis, hogy a fehér embernek civilizációs küldetése van Afrikában, s ezt a küldetést nem adhatja fel, „máskülönben az afrikai törzsek kiirtják egymást”. A házasságok az etnikai csoportokon belül kötettek, az endogámia, illetve exogámia csupán az e csoporton belüli párválasztást szabályozta. A cserekereskedelem, mint a csoportok közötti interakció egy másik formája is általában erre a közegre korlátozódott, a törzsi-etnikai határokon átnyúló formája gyakorta volt ún. „néma csere”, ahol az egymással cserélni kívánók meghatározott rítus szerint, személyes érintkezés nélkül kereskedtek egymással. Ezért tehát Afrikában nem következett be az etnikai, kulturális egységek közötti összefonódás, de még az akkulturáció folyamata sem. Létezett, sőt a mai napig létezik bizonyos szimbiózis a nomád állattenyésztő és a földművelő népek között. Utóbbiak megengedik a nomádoknak, hogy állataikat learatott földjeiken legeltessék, s egyben trágyázzák is, de ebben gyakorlatilag ki is merül a két különböző életmódot folytató nép közötti kapcsolat. A kovácsok, mint Afrika-szerte sajátos előjogokkal bíró foglalkozási kaszt, képviselői voltak lényegében az egyetlenek, akik idegen etnikumhoz tartozhattak, s ebben a minőségükben privilegizált kisebbséget alkottak.

Az idegenekkel szembeni ellenségességről az európai utazók is számtalan alkalmammal megemlékeztek. Leo Frobenius, aki az elsüllyedt Atlantisz nyomait és utánzatait kereste Afrikában, legelső nyugat-afrikai expedíciója idején, 1908. március 9-én a következőket jegyezte be naplójába:

„... útikalauzunk Koleduguból – aki már eleve nem valami szívesen jött velünk – nem mert egyedül visszatérni. Néhány puskával felfegyverzett embert kért tőlem kíséretül. Ez természetesen nem volt lehetséges. Minthogy egyedül nem mert nekivágni az útnak, inkább velünk maradt Boolába való visszatérésünkig. Ahogy később értesültem, a határővezetben való

vándorlás félelmetes volta akadályozta meg azt is, hogy néhány fontos levél itt érjen minket. A kézbesítő, aki Bamakótól egészen a libériai határig elvergődött, Koleduguba ment, ott maradt egy napig, aztán visszatért Bamakóba, s ott kijelentette: „olyan területre jutottunk, ahol biztosan fel fognak falni minket és semmi esetre sem térünk vissza többé.”¹²¹

Livingstone, Henry Morton Stanley és mások is hasonló problémával szembesültek, teherhordóik elszöktek, mihelyst expedícióik idegen vidékekre értek. Főleg az okozott gondot, ha az expedíció az egész kontinenst átszelte, mert ilyen esetekben az afrikai kísérőknek még esélyük sem volt arra, hogy szülőföldjükre valaha is visszatérhessenek. Livingstone a szavát adta zanzibári segítőinek, hogy miután eljutnak az Atlanti-óceánhoz, gondoskodik visszaszállításukról. A hajóút meghiúsulása miatt a nagy felfedező, hogy tartsa ígéretét, újra nekivágott – ezúttal visszafelé – az útnak, mert tudta, hogy emberei életét csak az általa osztogatott ajándékok kímélhetik meg.¹²²

A gyarmati korszakban általános volt bizonyos csoportok – rendszerint kisebbségek – favorizálása a többség rovására, elég csupán a „civilizáltak” és a „bennszülöttek” megkülönböztető stigmájára gondolni. Az is általános volt, hogy a helyi rendőri erők legénységi állományát a kisebbségek soraiból töltötték fel.

A függetlenség elnyerése utáni „egy ország, egy nemzet” eufóriában a kisebbségi jogokat a legjobb szándékú politika is úgy értelmezte, hogy azok legbiztosabb érvényesülése a minél hamarabbi nemzeti integráció útján keresztül valósítható meg.

A kisebbségi kérdést a mai napig megterheli Afrikában a gyarmati múlt, amikor egy gyakran csupán maroknyi fehér kisebbség gyakorolta az uralmat az afrikai többségen. A nemzeti integráció esetében is gondokat jelentett, mi lesz a további sorsa a függetlenség elnyerése után is az országban maradt európaiaknak, s a legtöbbször velük együtt érkezett ázsiaiaknak.

Az európaiak megtelepedése Afrikában történelmi léptékkal mérve viszonylag újkeletű folyamat. Az évszázados kapcsolatok ellenére 1800-ban mindössze 25 ezer körüli lehetett az egész kontinensen a számuk. Afrika évében, 1960-ban 5,5 millió európai élt Algériától Dél-Afrikáig, az akkori afrikai összlakosság alig 3 százaléka. Jelentős hányaduk, 1,8 milliónyian Francia Észak-Afrika három országában települt le. Másik nagy koncentrációjuk Dél-Afrikában volt, ahol ekkor 3 milliónyian tartoztak az európaiak kiváltságos rétegéhez. A fennmaradó 700–800 ezer európai a kontinensen elszórva, az egyes gyarmatokon egymástól nagyon eltérő arányban élt.

A közvetett kormányzású brit gyarmatokon és a francia gyarmatok többségén is ennek a fehér kisebbségnek a legtöbb afrikai számára távoli és elvont volt az uralma, többségük egész életében nem is látott európaiat. Teljesen más volt a helyzet a kellemebb klímájú területeken, ahol az európai gyarmatosítás előbb-utóbb a legjobb földek kisajátításával az afrikaiak rezervátumokba kényszerítésével járt együtt. A rezervátumokat a legrosszabb földeken hozták létre, eleve azzal a szándékkal, hogy ne legyenek képesek az ott élő népesség eltartására, akik ezáltal a fehérek földjein és

¹²¹ Leo Frobenius: *Afrikai kultúrák*. Válogatott írások, 1981, Budapest, Gondolat, 28. old.

¹²² E nemes gesztusnak Livingstone – minden valószínűség szerint – az életét köszönheti, mert a hajó, amivel Európába utazott volna, s amivel a feljegyzéseit elküldte, útközben elsüllyedt.

bányáiban voltak kénytelenek – az afrikai kontinensen a gyarmatosítás előtt ismeretlen – bér munkát vállalni. A fehérek és feketék, kisebbség és többség érintkezése így mindennaposá vált, kialakult az a sajátos rendszer, amelyet egyes szerzők „telepes termelési módként” aposztrofálnak.

A trópusi Afrikában Dél-Rhodesia vonzotta messze a legtöbb európai bevándorlót, számuk 1960-ban 220 ezerre, az összlakosság majdnem 6 százalékára rúgott. Dél-Rhodesia után a legnagyobb európai népességgel Angola rendelkezett, 1960-ban megközelítőleg 200 ezerrel, s ez a létszám – rendhagyó módon – megduplázódott a hetvenes évek elejére. Mozambik, a másik portugál telepesgyarmat ugyannerre az időre 200 ezer fehér telepest vonzott. A portugál gyarmatosítás anakronisztikus jellegéről beszédes szám tanúskodik, 1970 és 1974 között, a gyarmati éra legutolsó éveiben még több mint 100 ezer új portugál telepes érkezett Afrikába. 1960-ban Szenegálban 38 ezren, Kenyában 65 ezren, Észak-Rhodesiában 61 ezren, Belga Kongóban 100 ezren, Madagaszkáron 60 ezren voltak az „európai kisebbség” tagjai. Ezen kívül még Délnyugat-Afrikában, a mai Namíbiában éltek jelentősebb számban fehérek, Fekete-Afrika más országaiban elenyésző volt a számuk.

Az európaiak szinte kizárólag a magasföldeken telepedtek le, az ottani mérsékelt éghajlat miatt. Ilyen földrajzi adottságokkal rendelkezett Uganda és Tanganyika is, itt azonban a gyarmati hatóságok akadályokat gördítettek a fehér bevándorlás elé.

Európaiak mellett ázsiaiak is érkeztek. Kelet-Afrika partvidéke, főként Zanzibár, régóta fogva az ománi arab kirajzás egyik célpontja volt, jelentős hányaduk azonban beolvadt a szuahéli népességbe. Mozambikba goaiak, Fokföldre malájok érkeztek, nagyobb részt rabszolgaként.

A XIX. században Mauritiuson alkalmaztak először indiai szerződéses munkásokat a cukornád-ültetvényeken. Ezt a gyakorlatot Natal is átvette 1860 után. A szerződéses munkások nagyobbik hányada véglegesen Afrikában maradt. Más indiai bevándorlók, kereskedők, kézművesek, értelmiségiek – mint az ügyvéd Gandhi – is jöttek, az I. világháborúig számuk elérte a 150 ezret, ekkor azonban megtiltották további indiaiak letelepedését. Kelet-Afrikába a vasútépítések, elsősorban az Uganda-vasút építése vonzott indiaiakat. A gyarmati korszak végére Kenyában a számuk több mint kétszerese volt az európaiakénak, s Ugandában és Tanganyikában is tízezerrel éltek. Elsősorban kereskedelemmel foglalkoztak, s noha a gyarmatosításnak inkább elszenvetői, mint haszonélvezői voltak, a helyzetük a függetlenség elnyerése után sem rendeződött véglegesen, ahogy azt az Ugandából történt 1972-es kényszerű távozásuk is mutatja. Nyugat-Afrikában szíriai és libanoni bevándorlók a kelet-afrikai indiaiakhoz hasonló szerepet töltenek be a kereskedelemben. Szenegálban a számuk a függetlenség első évtizedében még nőtt is, 15 ezerről 20 ezerre, miközben a franciák száma jelentősen – egy negyedével – csökkent.¹²³ Noha tömeges kiutastásokra sehol sem került sor, számos országban a zavargások elsőrendű célpontjaivá váltak. Más kontinensektől eltérően Afrikában nincsen jelentős kínai és japán diaszpóra. Dél-afrikai letelepítésük kísérlete a XX. század első éveiben az ottani fehérek ellenállásán megbukott. Csupán néhány ezren maradtak Afrikában. Az apartheid

¹²³ M. W. Murphree: Role and Status of Western Man in Africa. In: *South African Journal of African affairs*, Vol. 9. № 3–4., 1979, 116–122. old.

korszakban Dél-Afrikában a Japánnal és Tajvannal fenntartott szoros kapcsolatok miatt a „tisztelhetlen fehér” kategória illette meg őket.

A viszonylag csekély európai és ázsiai bevándorlás, valamint Afrika késői, az európai rasszizmus befolyásának csúcsát jelentő korszakban történt meghódítása azal a következménnyel is járt, hogy itt – Latin-Amerikától eltérően – a meszticizáció folyamata csak rendkívül szerény méretű volt. A szuahéli városállamok Kelet-Afrika partvidékén, valamint néhány kisebb sziget, Mauritius, Reunion, a Seychelle-szigetek, s mindenek előtt a Zöld-foki-szigetek képeznek kivételt. Az utóbbi lakosainak 70 százaléka mulatt, s az Angolában, Mozambikban ma is élő mulattok ősei jelentős hányadban innen származnak.

A fehér kisebbség Dél-Afrikán kívül az egykori Rhodesiában, a mai Zimbabweben vált az ország sorsát befolyásoló erővé, majdnem egy teljes évszázadon keresztül monopolizálva a hatalmat, majd sajátosságos, a hatalomváltás menetét meghatározó tárgyalások során kialakított kisebbségvédelmi jogai miatt. E jogok azóta megszűntek, a fehér kisebbség, elsősorban a farmerek ügye azonban máig a zimbabwei politika lakmuszpapírájaként szolgál. Érdekes tehát ezt a kérdést történelmi háttérrel együtt körüljárni.

A KISEBBSÉGI KÉRDÉS ÉS A FÖLDKÉRDÉS ÖSSZEFONÓDÁSA ZIMBABWÉBEN.

Az európai, elsősorban a brit politikai gondolkodás a telepes-gyarmatokat „a birodalmi expanzió természetes és legkifizetődőbb módjának”, s a főleg az anyaországból származó fehértelepeseket pedig a „leglojálisabb és legaktívabb partnereknek tartotta, „a gyarmati népesség közül az egyedülieknek, akik képesek megállni a saját lábukon”.¹²⁴ Emellett az olcsó gyarmati adminisztráció jelszava is a bevándorlás erősítése mellett szólt; a telepesektől nemcsak gazdasági prosperitást vártak, hanem a katonai és polgári igazgatás tehermentesítését is. A britek számára Kanada, Ausztrália és Új-Zéland mintájára mindenekelőtt Afrika kedvezőbb éghajlatú vidékein látott lehetségesnek újabb domíniumok létrehozása.

A Dél- és Kelet-Afrikát a fehér ember földjévé változtatni kívánó szándék legértelműbb megfogalmazása Cecil Rhodes-nek tankönyvekben is gyakran idézett kijelentése volt: „Annál jobb az emberiségnek, mennél többet népesítünk be a világból”, s amely a brit imperializmus manifesztumaként is szolgált. Jan Smuts, dél-afrikai miniszterelnök 1929-ben a további európai bevándorlást „a jövő afrikai civilizáció tartóoszlopának”, a két Rhodesia, és a Rézövezet nagy fehér közösségének kialakítását pedig a „Brit Nemzetközösséjlődésének következő, sorsdöntő lépésének” nevezte.¹²⁵

¹²⁴ Ronald E. Robinson – John Gallagher – Alice Denny: *Africa and the Victorians. The Official Mind of Imperialism*, 1961, New York, 7–8. old.

¹²⁵ Martin Chanock: *Unconsumated Union. Britain, rhodesia and South Africa 1900–1945*, 1977, Manchester, 191. old.

Az európai bevándorlás támogatása mindenekelőtt a könnyű földszerzés lehetőségének biztosítását jelentette. Ezt csakis az afrikai lakosság rovására lehetett megoldani, ami a földkérdést hosszú távra, a jelen történetébe átnyúlóan elsősorú fontossággal ruházta fel. A „telepes termelési mód” kérdésének gyökerét a mezőgazdaságban kell keresnünk, annak mind önellátó, tradicionális, mind modern, és a világpiacon is versenyképes ágaiban. Itt jött létre ugyanis az a sajátságos viszony, amiben a tradicionális gazdaság a munkaerő reprodukciójának feladatát látta el, munkaképes korú férfiakat küldve a piacra, akik a telepesek farmjain kizárólag az önreprodukcióhoz elégséges létminimumot keresték meg – a nők, gyerekek és öregek ellátásának feladata továbbra is a hagyományos szektor feladata maradt. A munkaerő alkalmazásának ez a formája vált később általánossá a bányászat és az ipar szakképzetlen afrikaiakat alkalmazó ágazataiban is. A telepesek a legjobb földek kisajátításával, a munkaerő összetételének „optimalizálásával”, a munkaidő kinyújtásával és a bérek lehető legalacsonyabb szinten tartásával rendkívül magas profitrátára tettek szert, ezt azonban éppen a termelés jellege és a mesterségesen szűkre szabott belső piac miatt csak a világpiacon lehetett realizálni.¹²⁶ Ezt a rendszert létrehozni és működtetni azonban csak az erőfölényen alapuló kényszer és erőszak útján volt lehetséges, s gazdasági versenyképessége az afrikai nacionalista mozgalmak megerősödésével és a gerillaháború megkezdődésével szertefoszlott. Rhodesia-Zimbabwe esetében a telepeseknek a többi gyarmathoz viszonyítva eredetileg is nagyobb önállósága, s mindenekelőtt a fegyveres erők feletti rendelkezés ténye csak feltartóztatni, nem pedig meggátolni tudta ennek az anakronisztikus rendszernek az összeomlását.

A Viktória királynő által 1889-ben aláírt Brit Dél-Afrikai Társaság okmánya szabad kezet adott Rhodes-nek a közvetlen gyarmatosításra, Rendőri erők mellett telepeseket is toborzott, mert velük látta biztosíthatónak a tartós birtokbavételt. Az előőrsöt a kétezer jelentkező közül kiválasztott 180 fiatal férfi képezte. Az első telepesek Matabeleföldet elkerülve Mashonaföldre, az ország északkeleti részébe hatoltak be, nem vállalva a matabelék királyával, Lobengulával szembeni nyílt összeütközést. Erre csak pár évvel később, 1893-ban került sor, amikor az európaiak farmjain dolgozó, de a király alattvalóinak számító sonák megbüntetése ürügyén megdöntötték Lobengula hatalmát. Az egyenlőtlen fegyverekkel vívott harc az afrikaiak emlékezetében az első chimurenga – függetlenségi háború – néven élt tovább. A Brit Dél-afrikai Társaság igazgatója a győzelem után gazdag aranybányákról táviratozott Londonba, ami még több telepest vonzott az országba. A bányákba kényszerített afrikaiak felkelése 1896–1897-ben a szó szoros értelmében megtizedelte a fehéreket, ugyanakkor lehetőséget nyújtott a társaságnak, hogy a háború miatt műveletlenül hagyott földekre rátegye a kezét. Alapvető termelőeszközétől történő megfosztástól remélték a fekete őslakosság bányamunkára kényszerítését.

A bánya-boom azonban rövid életűnek bizonyult, kiderült, az 1895-től hivatalosan is Rhodesiának keresztelt országból nem lesz második Rand. A tízezer fölé duzzadt telepes társadalom java része az aranybányászatban volt érdekelt, farmerként mindössze pár százan tevékenykedtek. A fordulatot az 1903-as londoni tőzsdekrach

¹²⁶ Kenneth Good: *Settler Colonialism: Economic Development and Class Formation*. In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 14., 1976., № 4., 597–620. old.

jelentette, a dél-rhodesiai bányászati részvények értéküket veszítették. Az egyetlen jövedelmező üzletet az afrikaiaktól felvásárolt mezőgazdasági termékekkel való kereskedelem jelentette.¹²⁷ A társaság és a telepesek figyelme a mezőgazdasági termelés felé fordult. 1904-ben a már 948 fehér farmer a földterület öt százalékán a piacra kerülő áru egytizedét termelte meg. Az 1894-ben, majd 1902-ben az afrikaiak számára kijelölt rezervátumokon kívül a fehéreknek bárhol az országban joguk volt földet szerezni. Az elsőnek érkezettek számára még csak alig több mint ezer hektárt juttattak (pioneer grants), de ez a személyenként birtokba vehető terület már az 1893-as matabele-háború után megduplázódott. A birtokleveleket a Brit Dél-afrikai Társaság állította ki, függetlenül attól, hogy az adott terület az afrikaiak által a háború előtt megművelésre került-e. Ezért számos afrikai kénytelen volt a földek új gazdáinál megélhetést keresni, 1903-ban a sonák húsz, a matabelék negyvennyolc százaléka dolgozott legalább évi három hónapot béresként.

A Brit Dél-afrikai Társaság elébe miv a telepesek még több munkaerőre vonatkozó követelésének, 1904-ben kétszeresére, évi egy fontra emelte az 1894-ben az afrikaiak számára bevezetett fejadót. Ez a lépés, amellet, hogy lényegesen megnövelte a munkaerő kínálatát, a gyarmat bevételeit is rendkívüli mértékben emelte. Ehhez az afrikaiak a korábbi huszonhét százalékkal szemben már negyvenegy százalékkal járultak hozzá. Velük fizették meg lényegében a fehér mezőgazdaság támogatására foganatosított újabb intézkedéseket is, külön bankot és 1908-ban külön hivatalt hoztak létre ebből a célból.

A könnyű földszerzés, az olcsó, csak európaiaknak adható hitelek, s a bőségesen rendelkezésre álló afrikai munkaerő alkalmazásának lehetősége a bevándorlás gyorsabb ütemét eredményezte. Jelentősen nőtt az európaiak össznépességén belüli aránya is, ám ez a folyamat viszonylag korán, már az 1950-es években megszakadt, míg a bevándorlási többlet még két évtizedig – a hetvenes évek közepéig – fennmaradt. Az 1951-ben Dél-Rhodesiában élő 136 ezres fehér közösség minden egyes tagjára 15 afrikai jutott, míg 1975-ben, mikor az országban a legtöbb, 278 ezer fehér élt, ez az arány már 1:22 volt.¹²⁸

A támogatások eredményeként a fehér farmerek annyira megerősödtek, hogy a piacra termelő afrikai mezőgazdaság felszámolását tűzhatték ki célul. (A 20. század első éveiben ebből a szektorból származott az afrikaiak pénzbevételeinek még csaknem hetven százaléka.) Az első világháborúig a fehér farmok létrehozása még nem vezetett minden esetben az önálló afrikai gazdálkodás felszámolásához, éppen az európaiaktól gyökeresen eltérő, tradicionális afrikai földtulajdon-viszonyok következtében. A kijelölt rezervátumokban és a Brit Dél-afrikai Társaság tulajdonát képező, de a bevándorlóknak még el nem adott területeken mód nyílt – persze rendszerint kedvezőtlenebb talaj- és csapadékviszonyok mellett a kényszerrel megszüntetett gazdálkodás újakezdésére. Az afrikaiak versenyképessége ezáltal egy csapásra

¹²⁷ Gabriel Arrighi: Labour Supplies in Historical Perspective: A Study of the proletarianization of the African Peasantry in Rhodesia. In: *The Journal of Development Studies*, Vol. 6., 1970, No 3., 197–234. old.

¹²⁸ David Beach: *The Shona and their Neighbours. The Peoples of Africa*, 1994, Oxford, Blackwell, 174. old.

megszűnt, mert a rezervátumok eleve a piacoktól és a létező, illetve tervezett köz- és vasútvonalaktól távol létesültek. Mégis nagyobb volt ennek az életformának a vonzereje, mint a telepesek farmjaira bérmunkásként történő elszegődésnek.

Az I. világháború keltette kedvező konjunktúra mindenekelőtt a dohán- és hústermelésre berendezkedett farmereket érintette. Ezt mind a két munka intenzív ágazatban csak további munkáskezek beállításával lehetett kihasználni. Volt némi versengés a társaság és a telepesek között a munkaerő egymás közötti elosztásának kérdésében, de az önálló afrikai gazdálkodókat sújtó „kiszorítási politika” sikerében egyformán érdekeltek voltak. A társaság az első világháború befejezésekor újabb jelentős területeket juttatott gazdálkodás céljára – minden ellenszolgáltatás nélkül a leszerelt brit katonáknak.

A gyarmat fehér lakossága körében 1922-ben tartott referendum eredményeként a Brit Dél-afrikai Társaságtól a telepesek kezébe ment át a hatalom. Ez a rendhagyó, kizárólag a telepesekből álló gyarmati önkormányzati rendszer azt eredményezte, hogy a többi gyarmattól eltérően Dél-Rhodesiában az afrikaiak érdekeit még papíron sem tekintették a fehérekkel megegyező fontosságúnak, s noha az angol korona éppen a bennszülött ügyekben rendelkezett a legnagyobb kompetenciával, ezzel a jogával egyetlen egy alkalommal sem élt. A földkérdés „végleges” és „törvényes” rendezésére a két világháború között került sor.

1914–1915-ben 400 ezer hektárra csökkentették a rezervátumok kiterjedését, ismét a legjobb minőségű területekből véve el. A háborús konjunktúra végével és a katonai szolgálatból visszatért, illetve újonnan jött telepesek termelésének beindulásával az afrikai gazdálkodók további teret vesztek. Felerősödött a rezervátumokba áramlás. 1930-ban sor került a gyarmat tényleges felosztására az európaiak és az afrikaiak között. A „földmegosztási törvény” az ország területének felét „európai területnek” nyilvánította, ahol afrikaiak 1937-től kezdődően kisebb kivételektől eltekintve csak bérlőként, vagy bérmunkásként tartózkodhattak. A törvény a földrablás utolsó nagy állomása volt, a már korábban lefoglalt, de a telepeseknek még ki nem osztott földekről is elűzték az afrikaiakat. S mindezt akkor tették, amikor a telepesek a nekik fenntartott terület több mint harmadát még birtokukba sem vették, a valóban megművelt földek pedig alig néhány százalékot tettek csak ki. Az európai és afrikai területek közötti hatalmas minőségi különbségét jól mutatja, hogy az előbbieket 71 százaléka, utóbbiak mindössze 13 százaléka feküdt az 1000 mm fölötti csapadék zónájában, ahol öntözés nélkül is biztonságos volt a termelés, a teljesen terméketlen területek aránya pedig 2, illetve 54 százalék volt. Ezek az arányok az 1969-es újabb földtörvény révén sem módosultak lényegesen, változást csak a függetlenség elnyerése hozott.

A „törzsi területekről” kitiltott fehéreknek továbbra is módjuk nyílt önkényesen megváltoztatni a rezervátumok határait. A világgazdasági válság hatását, ami Kenya, Zambia és Malawi fehér farmerei közül is sokakat tönkretett, a dél-rhodesiai telepesek úgy igyekeztek kivédeni, hogy 1934-ben törvényben szabályozták a feketétől felvásárolható kukorica maximális mennyiségét, lehetőséget adva a drágábban termelő európai kisfarmereknek, a válság túlélésére. Lényegében ugyanez történt a dohánytermelőkkel is 1936-ban. Ezzel párhuzamosan az iparban bevezették a „színes korlát” elvét, ami az afrikaiak számára a városokban is lehetetlenné tette a

képzettséget kívánó munkahelyek betöltését. A harmincas évek törvényei meggyorsították az aránytalanságok növekedését, újabb tízezreket kényszerítettek a rezervátumokba, amelyek ettől kezdve váltak túlnépesedetteké, az önellátásra is képtelenné. 1943-ban a Benniszülött Mezőgazdasági Minisztérium felmérése szerint a 98 rezervátumból 62 volt túlnépesedett, ebből 19 több mint kétszeresét tartotta el a még megengedhető legnagyobb szintnek, s csaknem általános volt a túllegeltetés is.¹²⁹

A második világháború utáni fellendülés sok szempontból javított az afrikai parasztság helyzetén. A mind jobban proseráló fehér farmerek nemcsak a bérek emelését, hanem az afrikaiaknak az árutermelésbe való nagyobb arányú bekapcsolódását is megengedhették már. Sajátos munkamegosztás alakult így ki, amiben a telepések a főleg világpiacra szánt termékeket, mindenekelőtt dohányt, kisebb mértékben gyapotot, citrusféléket, gabonát szállítottak, a belső piac tradicionális élelmi cikkeit pedig (kukorica, köles), az újból fejlődésnek indult afrikai paraszti gazdaságok küldték piacra. A rasszista nézetekkel átítatott telepés közvélemény ekkoriban kezdte felismerni, hogy a feketéknek is „helyet kell szorítani a Nap alatt”. A változások jel volt az 1951-ben kiadott Mezőgazdasági Törvény, az első, amely engedélyeket tett az afrikaiaknak: könnyebben juthattak hitelhez, modern mezőgazdasági felszereléshez és termeltetési eljárásokhoz, de a földtulajdonviszonyok semmit sem változtak.

Az 1953-ban létrejött Rhodesia és Nyaszaföld Föderációja keretén belül akadtak olyan fehér parlamenti képviselők, akik a földkérdést a felesleges népesség Zambézin túla szállításával kívánták megoldani. Az észak-rhodesiai rendszer azonban a lényegesen alacsonyabb népsűrűség ellenére is hasonlított, a dél-rhodesiaihoz, a rezervátumok ott is terméketlen, távoli vidékeken létesültek, s maguk is túlnépesedettek voltak. Északon azonban a telepések nem rendelkeztek kizárólagos gazdasági és politikai hatalommal, az afrikaiakat már a függetlenség elnyerése előtt be kellett vonni az ország irányításába. Mivel hasonló lépésre a dél-rhodesiai telepések nem voltak hajlandóak, a függetlenség kérdése körüli nézeteltérések felrobbantották a föderációt és a dél-rhodesiai telepések által 1965-ben egyoldalúan kikiáltott önálló állam, Rhodesia megteremtéséhez vezettek.

Az egyoldalúan kikiáltott függetlenség nem további restriktív lépések, hanem a fehér kisebbség számára egyoldalúan előnyös helyzet megszilárdítását szolgálta. A gyarmat fennállásának első harminc éve alatt elvett földek visszaadására a Salisbury-i parlamentben abszolút többséget élvező Rhodesiai Front részéről senki sem gondolt komolyan.¹³⁰

Az erőfeszítések jelentős hányada a földmegosztás „egyenlőségének” elfogadtatására irányult. Az 1969-es Földmegosztási Törvény Rhodesia területét három részre osztotta: 18 150 000 hektárnyi „európai terület”, 18 200 000 hektár „afrikai terület” – ebből 16 millió hektár volt az ún. „törzsi terület” – a fennmaradó 2 668 000 hektárnyi terület pedig nemzeti parkok és vadrezervátumok részére fenntartott terület lett.

¹²⁹ David Beach i.m., 181. old.

¹³⁰ David Birmingham – Phyllis Martin i.m., 206. old.

A fajüldöző politika miatt bevezetett nemzetközi gazdasági szankciók elsősorban az európai telepesek farmgazdaságait vették célba, mindenekelőtt a világ dohánykereskedelmének jelentős részét lebonyolító Salisbury-i dohánybörze és a rhodesiai dohány importjának bojkottjával. Ez a lépés valóban érzékenyen érintette a farmereket, tömeges csődbejutásukat csak erőteljes állami támogatás hiúsította meg. 1968. és 1973. között 72,23 millió, rhodesiai dollár szubvenciót kapott a mezőgazdasági szektor, ebből a törzsi területek fejlesztésére hivatott szervek mindössze 2,8 milliót. A támogatás révén az európaiak aránylag gyorsan diverzifikálni tudták termelésüket, s benyomultak a hagyományosan afrikai ágazatokba. Ennek következtében ismét csökkent az afrikai mezőgazdasági ártermelésének részaránya. 1976-ban mindössze 6682 európai gazdaság működött, az afrikai gazdaságok száma ugyanakkor 680 ezer körül mozgott.

A földek kirívóan igazságtalan elosztása, s az ebből fakadó súlyos társadalmi elmentések döntő mértékben járultak hozzá a fegyveres gerillaháború kirobbanásához. A „törzsi területek” növekvő munka- és jövedelem-nélküli serege, különösen a fiatalok, a gerillák számára állandó utánpótlást jelentettek. A növekvő belső ellenállás polgárháborúvá szélesedése és a nemzetközi szankciók miatt a telepes rendszer az 1970-es évek második felében kénytelen volt reformokat életbe léptetni. 1977 márciusában új földtörvény látott napvilágot, ennek értelmében a kizárólag fehéreknek fenntartott 18 millió hektár 200 ezerre csökkent. Eltöröltek sok más faji korlátozást is. 1979. februárjában Rhodesia hivatalosan is „nem faji alapokon álló” társadalommá vált, alig egy évvel később pedig a fekete többség vette át az országban a hatalmat. Az 1980. április 18-án függetlenné vált ország Fekete-Afrikában páratlan ipari, mezőgazdasági és infrastrukturális potenciált örökölt a gyarmati múltból.¹³¹

A kisajátítás és a rendkívül alacsony munkabérek és egyéb támogatások (a gyarmat fennállásának 90 éve alatt a mezőgazdasági hitelek 99 százalékát fehér farmerek kapták) olyan tőkeakkumulációt tettek lehetővé, ami torz struktúra kialakulásához vezetett. Ennek ellenére a fehér farmerek 40 százaléka volt fizetésképtelen 1978-ban. Az egykori európai területek 3,7 millió hektárnyi művelhető földjeiből továbbra is csak 600 ezer hektárt műveltek, a többi parlagon hevert. A nyolcvanas évek első felének szárazsága egy esetleges éhínség képét vetítette előre, ebben a helyzetben sokan a farmerektől várták a termelés gyors növelését. Az afrikai kisparaszti szektor ugyanakkor jelentősen növelni tudta részesedését a piacon.

A Lancaster House konferencia megállapodásainak megfelelően 1980. február 27–28-án választásokat tartottak, amelyen a választásra jogosultak 94 százaléka vett részt. Ez volt az 1966 és 1979 közötti 30 ezer áldozatot követelő függetlenségi háború, a második chimurenga tényleges befejezése. A választásokon az elsősorban a kétharmados többségben lévő sonákra támaszkodó Zimbabwei Afrikai Nemzeti Unió (ZANU) Robert Mugabe pártja győzött, a mandátumok 57 százalékát szerezve meg. Josuah Nkomo Zimbabwei Afrikai Népi Uniója (ZAPU) a matabelék (19 százalék) körében számíthatott hívekre, s ennek megfelelően a parlamenti helyeknek is 20 százalékát kapta. (Matabeleföldön a ZANU a szavazatok csupán 9 százalékát

¹³¹ John D. Y. Peel – Terence O. Ranger: *Past and Present in Zimbabwe*, 1983, Manchester, Manchester University Press, 56–57 old.

volt képes összegyűjteni, a ZAPU a 80 százalékát.) Muzorewa püspök Egyesült Afrikai Nemzeti Tanácsa mindössze 3 mandátumot szerzett, s a továbbiakban el is tűnt a politika színpadáról.

A fehér kisebbségnek, amely akkorra az össznépeességnek alig 3 százalékára apadt, az új alkotmány 10 éves átmeneti periódusra 20 mandátumot biztosított az ország 100 tagú alsóházában és 25 százalékot a szenátusban, valamint vétőjogot ugyanezre az időszakra a legfontosabb kérdésekben.

Mugabe – felhasználva a Smith-rezsimtől örökölt hadsereget – 1980–1981-ben több mint 20 ezer ember élete árán leszámolt a ZAPU-val, amelynek maradványát 1987-ben beolvastotta saját pártjába. 1990-ben a gleichschaltolt ZANU a mandátumok 97 százalékát szerezte meg, kialakult a de facto egypártrendszer.¹³² Az egykor a maoizmussal kokettáló Mugabe államszocialista és államosító célkitűzéseket fogalmazott meg akkor is, amikor Közép- és Kelet-Európában ezek a rendszerek összeomlottak. Így az 1979-ben a nyugati donorok által ígért 1 milliárd dollárnyi befektetések – amelyek eleve csak töredékesen valósultak meg – egyre gyorsuló ütemben hagyták el az országot. Zimbabwét Mugabe az 1990-es évekre gazdaságilag tönkretette.

A földkérdést a többségi hatalom első évtizedében a beépített alkotmányos fékek miatt sem lehetett radikális módon megoldani. A kormány először a fehér farmerek által nem művelt, parlagon hagyott, vagy eladott földjeinek kiosztásával erősítette az afrikai gazdálkodókat.¹³³ A földhöz juttatás, a kedvezményes hitelek reallokációja, 19 új felvásárló központ létesítése és az egyéb támogatások nyújtása révén az afrikai farmerek 1982-re már 400 ezer tonna kukoricát értékesítettek, míg 1980 előtt soha nem lépték át a 80 ezer tonnás küszöböt.¹³⁴ 1980. és 2000. között a fehér farmok száma nem túl számottevően, 6000-ről csupán 4000-re apadt, miközben az 1982-re már felére csökkent 170 ezer főnyi fehér közösség 2001-ig újabb 100 ezer főt veszített a kivándorlás miatt. A fehér farmerek kezén még mindig óriási terület maradt. Megőrizhették tulajdonukat és életmódjukat, de a politikába már nem szólhattak bele. A húsz éven át szinte változatlanul fennálló rendszer 2000-ben fordult ki a sarkából, amikor Mugabe pártja a megfélemlítés, szavatzásárlás ellenére is csak választási csalással tudta megőrizni a hatalmát.

Mugabe ráuszította „háborús veteránjait” a fehér farmokra. Az egyik közvetlen munkatársa által irányított akció időközben 1700 fehér farm megszállásával, számos farmer és mezőgazdasági munkás meglincselésével járt. A farmfoglalásokat törvénytelennek ítéelő bírókat Mugabe felmentette, helyükre saját híveit nevezte ki. 2001 augusztusában programot hirdetett a fehér farmerek földjei 95 százalékának kisajátítására. Az egyes farmok átlagosan 800 főt foglalkoztatnak, így a veteránok által megszálltak újabb százezrekkel gyarapították a már amúgy is magas, 60 százalékos munkanélküli tábort.

¹³² David Beach i.m., 183. old.

¹³³ Colin Stoneman (ed.): *Zimbabwe's Prospects. Issues of Race, Class, State and Capital in Southern Africa*, 1988, London, Macmillan, 314–315. old.

¹³⁴ Africa's Hope, in: *The Economist*, 4. March, 1989.

A soron következő elnökválasztáson, amit 2002. március 9–10-én tartanak, Mugabe újból indulni és nyerni akar. Mugabe a gazdasági válság miatt egyre népszerűtlenebb, s hatalmát két évtized óta először fenyegeti komolyan az ellenzék. Mugabe a Morgan Tsvangirai vezette Mozgalom a Demokratikus Változásokért (MDC) pénzelésével is megvádolta a farmereket, valamint azzal, hogy terményeiket eldugva mesterségesen teremtenek hiányt az alapvető élelmiszerekből. A fehér farmerek szövetsége azt állítja, hogy a második éve tartó szárazság és a veteránok akciói miatt a márciusban esedékes kukoricaaratás már csupán az ország hatheti szükségletét lesz képes fedezni, míg korábban a fehér farmerek a 12,5 milliós ország akár teljes élelmét is elő tudták állítani. Zimbabwe szomszédai, elsősorban Dél-Afrika, lépéseket tettek egy várható menekülthullám fogadására.

Ez a menekülthullám nem csupán az éhezők seregeiből állhat, mert a zimbabwei hadsereg főparancsnoka bejelentette, hogy a tisztikar nem fogadna el olyan elnököt az ország élén, aki nem vett részt a függetlenségi háborúban. Mugabe 1998 áprilisában az ország 40 ezer főnyi katonaságából 11 ezer főt küldött a Kongói Demokratikus Köztársaságba, hogy Albright akkori amerikai külügyminiszter szavaival „Afrika első világháborújában” Laurent Kabila elnököt támogassák. Kabilát időközben megölték, de a zimbabwei csapatok azóta is az országban állomásoznak, s a Kabila által fizetségként biztosított ellenőrzési jog Kongó sok gazdag bányája fölött busás hasznot hoz a hadsereg felső vezetésének. A nemzetközi, többek között afrikai bírálatok ellenére Mugabe nem volt hajlandó csapatait visszavonni, s emiatt is számíthat a korrupció és kétes ügyletek gyanújába keveredett tábornoki kar teljes támogatására. Ez a polgárháború rémét vetíti előre, mert csak Mugabe felel meg az általuk megfogalmazott elvárásnak. Ellenfele azonban a „szabadnak születettek” egyre népesebb tábora mellett a kiábrándultakra is számíthat. Így először fordulhat elő Zimbabwe történetében, hogy a szavazók, sonák és matabelék nem az etnikai választóvonalak mentén szavaznak, s megszülethet a multietnikumú zimbabwei nemzet.

DÉL-AFRIKA: AZ ELITEK ÖSSZEESKÜVÉSE?

Dél-Afrika már a XVII. századtól kivételes szerepet játszott Afrika történetében. Egyrészt itt jött létre a kontinensen az első jelentős európai telep, másrészt a Szezi-csatorna megnyitásáig az európaiak által az Indiától Japánig húzódó területtel kiépített kereskedelmi útvonalak legfontosabb metszéspontja volt Afrika déli csücske, amelynek portugál, holland, majd brit ellenőrzése az európai hatalmi viszonyok változásainak hű tükörképét adta.

A XIX. században Dél-Afrika e sajátos helyzete csak tovább erősödött. Míg keleti területeiről a kontinens majdnem felét etnikailag átrajzoló „mfecane” indult ki, addig Fokföld az ún. „kafferháborúk” sorozata révén egyre tovább terjeszkedett a kontinens belseje felé, s bor, majd gyapjúexportja által a rabszolga-kereskedelem leáldozása után Afrikában egyedül volt képes az „önfenntartó” gyarmati létre. A dél-afrikai gyémánt- és aranylelőhelyek felfedezése már az 1880-as évektől komoly vi-

lággazdasági súllyal ruházta fel ezt a területet, amely ezt az Afrikában kivételes pozícióját a mai napig megtartotta.

A „világ egy országban” – gyakran hallható ez a kifejezés Dél-Afrikáról, amelynek lakói 1994 óta „szivárványnemzetként” szeretik meghatározni önmagukat. Afrika déli részén ma afrikaiak, európaiak, ázsiaiak élnek egymás mellett, keveredésük következtében pedig kialakult egy Afrikában egyedülálló, méreteiben csak Latin-Amerikára jellemző félév – hivatalos dél-afrikai szóhasználatnál „színes” – réteg. A rendelkezésünkre álló legfrissebb adatok szerint 2000-ben a Dél-afrikai Köztársaságnak összesen 43 421 021 lakosa volt, ebből 32,65 millió afrikai (75,2 százalék), 5,9 millió fehér (13,6 százalék), 3,73 millió „színes” (8,6 százalék) és 1,13 millió (2,6 százalék) indiai.¹³⁵

A népesség felosztása etnikailag nem következetes, pl. az indiaiak jelentős hányada a mai Pakisztánból és más ázsiai országokból származik, míg a malájok (számuk nem haladja meg a néhány tízezret) nem az „indiaiak”, hanem a fokföldi „színesek” népcsoportjába tartoznak. Ugyanide sorolják a koiszan népek maradványait is. Az 1996-ban megtartott utolsó népszámláláskor a népesség száma 2,7 millióval volt több, mint azt a statisztikusok előzetes becsléseik alapján várták, mert az apartheid korszakban sok afrikai igyekezett kibújni a népszámlálás alól, illetve az ország évtizedekre visszanyúlóan sok legális és még több illegális bevándorlót vonzott.

A népesség vegyes összetétele az utóbbi 3 évszázadban alakult ki bevándorlás, betelepítés és nem utolsósorban a rabszolga-kereskedelem révén. Afrika partvidékének felfedezői, a portugálok érték el elsőként ezt a területet az európaiak közül. 1488-ban Bartolomeo Diaz eljutott a fokföldi Great Fish River torkolatáig, visszafelé pedig felfedezte a „Viharok fokát”, amelyet Diaz hazatérte után II. János portugál király „Jóreménység fokának” keresztelt át. 1497-ben indult útnak Vasco da Gama, s a kontinens déli csücskének megkerülésével felfedezte Natalt. A felfedezők a dél-afrikai partvidéken alacsony termetű, barnás bőrű, gyűjtögetésből, vadászatból valamint állattenyésztésből élő népeket találtak – hottentottákat és busmanokat –, másrészt koikonokat és szánokat. Az India felé hajózó portugálok csak a Delagoa-öbölnél találkoztak bantu népekkel.

Mivel a korai utazók nem merészkedtek be a kontinens belsejébe, az ő híradásai alapján nem alkothatunk hiteles képet a terület egészének népességi viszonyairól. Írásbeliség hiányában a régészeti kutatások hivatottak annak tisztázására, hogy az őslakos koiszan népeket mikor szorították ki a bantuk. Néhány dél-afrikai történész álláspontja szerint a fehérek és a feketék egyszerre léptek Dél-Afrika földjére. Nem dél-afrikai szerzőknél is találkozunk hasonló elmélettel, mégpedig igen gyakran. Például D. L. Wiedner sokat forgatott könyvében a bantuk Dél-Afrikába vonulását három nyíl jelzi: a legnyugatibb, „Szoto” nyíl, 1620-ban keresztezi a Zambézi és 1650 körül éri el a Limpopot. A középső, „Nguni” nyíl 1590-ben éri el a Zambézi és 1620-ban a Limpopot, Közép-Transvaalban végződik. A harmadik, „Rozwi”

¹³⁵ <http://education.yahoo.com/reference/factbook/sf/popula.html>

névvel jelölt nyíl a Zambézit a XIV. században keresztezi és Zimbabwénél ér véget a XIV-XV. században.¹³⁶

A hasonlóan „megszerkesztett” migrációs elméletek az elmúlt évtizedek jelentős régészeti felfedezései nyomán buktak meg. Ma már egyértelműen bizonyított, hogy a dél-afrikai kora vaskori kultúrák, tehát a bantu népek, már az i.sz. III. századtól megjelennek a Limpopo és Oranje folyók között. Kétségtelen azonban, hogy egészen a XIX. század közepéig jelentős méretű vándorlások színhelye volt Dél-Afrika, a hosszúra nyúlt bantu expanzió utolsó hullámai már az európaiakkal egyidőben érkeztek meg. A még számos kérdésben tisztázatlan déli irányba bantu terjeszkedés kutatása még jócskán finomíthatja a mai elképzeléseket, az azonban bizonyos, hogy amikor elkezdődött Dél-Afrika „európai” történelme, ezt a területet már koisan és déli bantu népek lakták.

A portugálok nem tartották érdemesnek a gyarmatalapítást, a gyéren lakott terület sem ásványi kincsekkel, sem fűszerekkel nem kecsegtetett – csak élelem- és ivóvízszerzés céljából kötöttek itt ki. A portugálokat angol és holland tengerészek követték, de csak a XVII. század közepén merült fel egy állandó ellátóbázis létesítésének igénye. 1652-ben, egy évvel azután, hogy az angolok elfoglalták az addig támaszpontként szolgáló Szent Ilona-szigetét, a Holland Kelet-indiai Társaság, Jan van Riebeeck vezetésével gyarmatot alapított a Tábla-öbölben. A rendkívül kedvező helyen fekvő gyarmatot (a tábla-öbölbeli kikötés pontosan felezte az Indiába tartó hat hónapos hajóutat) 90 ember hozta létre, mindannyian a társaság alkalmazottai. Erődöt és kórházat építettek, valamint gondoskodtak a hajók friss hússal és zöldséggel való ellátásáról. Mivel e termékekből a hajók nagy száma miatt az igényeket nem tudták kielégíteni, 1657-ben megengedték, hogy a társaság kiszolgált alkalmazottai gazdálkodni kezdjenek. Ezáltal gyors növekedésnek indult a telep – alapítása után 30 évvel már 663 holland gyarmatos élt itt. 1688-ban 150 francia hugenotta telepedett le, a későbbi évtizedekben még sok német és más európai érkezett.

A koikoin törzsekkel folytatott cserekereskedelem a gazdálkodás engedélyezésével elveszítette jelentőségét, s ez további földfoglalásokra ösztönözte a hollandokat. 1671-től a század végéig annyi új területet foglaltak el, mint a következő másfél évszázadban összesen. A társaság a földért cserébe kisajátította a gabona, zöldség, bor és hústermelés jelentős részét, a gyarmat ügyeinek intézésébe pedig semmilyen beleszólást nem engedélyezett a telepeseknek. A kiszolgált helyzetű búrok, azaz földművesek, parasztok, az egyik 1707-ben Stellenboschban keltezett beadványukban nevezték magukat először „afrikánereknek”, szembeállítva magukat a rajtuk élősködő európaiakkal. Ugyanebben az évben gyakorlatilag megszüntették az európaiak bevándorlását, ami megint csak a telepések különállás – afrikaiság – érzéseit erősítette. Az emiatt fellépő munkaerőhiányt rabszolgák behozatalával ellensúlyozták. Az első rabszolgaszállítmány még „véletlenül” érkezett: 1658-ban egy Angolából Amerika felé tartó portugál hajót foglaltak el a hollandok és a Tábla-öbölbe irányították. Ez a hajó rabszolgákat szállított. 1717-től pedig intézményesítették ezt a rendszert, még az európai kézművesek helyett is rabszolgákat importáltak. A társaság igazgatótanácsának tagjai túlságosan lustának, hozzá nem értőnek és nagy igény-

¹³⁶ D. L. Wiedner: *A History of Africa. South of the Sahara*, 1962, New York, 115. old.

nyúnek tartották az európaiakat a rabszolgákkal szemben. Csak az 1750-es évektől kezdték el újra ösztönözni az európai bevándorlást, ekkorra azonban Hollandia, s ezzel szoros összefüggésben a társaság már csak árnyéka volt korábbi önmagának a kivándorlók előtt pedig sokkal ígéretesebb kapuk nyíltak Észak-Amerikában.

Az emberkereskedelem 1807-ig virágzott, főleg Madagaszkárról, Mozambikból és Kelet-Indiából hoztak be rabszolgákat. A nemzetközi rabszolga-kereskedelemhez viszonyítva ugyan elenyésző volt a Fokföldre került rabszolgák száma, ugyanakkor a gyarmat legnépesebb csoportját alkották. 1756-ra a társaság 600 és a telepesek kezén lévő 5787 rabszolgával szemben csak 5123 főt tett ki az európaiak száma. Még rosszabb lett az arány a társaság uralmának végére: 1793-ban a 13 830 „szabad” polgárra (ide számították a már felszabadított rabszolgákat is) 16 767 rabszolga jutott. Félvérek, ha kis számban is, de mindkét csoport tagjai között voltak, akkor azonban még nem vezettek róluk külön statisztikát.

A gyarmat alapítása utáni első években ugyanis gyakorlatilag nem volt faji megkülönböztetés – azaz nem voltak ilyen értelmű rendeletek. Kötöttett néhány vegyes házasság, elsősorban az európai nők igen kis száma miatt. 1685-ben Simon van der Stel kormányzó megtiltotta az európaiak és a rabszolgák közötti házasságokat, helyette holland árvaházakból hozatott fiatal nőket. Így az ellenőrizhetetlen határvidék kivételével az ilyenfajta keveredés megszűnt, az idők folyamán sok család „visszafehéredett”. A legkevertebb csoportot a hottentották (koikonok) alkották. Már van Riebeeck idejében megkezdődött keresztény hitre térítésük, kapcsolataik hol békések, hol ellenségesek voltak az előrenyomuló fehérekkel, de az érintkezés mindennapos volt, ezért a kikötő hajók legénysége által 1713-ban behurcolt himlőjárvány őket sem kímélte, sőt az európaiaknál összehasonlíthatatlanul nagyobb számban estek áldozatául, még a hagyományos törzsi szervezetük is felbomlott. A további keveredés és az irtóháborúk következtében mind a koikon, mind a szán népek létszáma annyira megcsappant, hogy ma már egyszerűen a „színesekhez” számítják őket. Ugyanez lett a sorsuk a rabszolgaként nyilvántartottak leszármazottjainak is, bár ők valóban keveredtek a fehérekkel – kivéve a malájokat. A Fokföld határain kívül, főleg a Londoni Missziós Társaság befolyása alá került koikonok – basztardok, későbbi nevükön griquák – a 19. században Andries Waterboer és Adam Kok vezetésével fontos szerephez jutottak Dél-Afrika történetében – nem nagy számuk, hanem lovasságuk és tűzfegyvereik révén – de a fehérekkel szemben nem tudták biztosítani függetlenségüket.

Annak ellenére, hogy Dél-Afrika területén már az i.sz. I. évezredben megjelentek a bantuk, a fokföldi telepesek csak jóval később – gyarmatuk megalapítása után kerültek kapcsolatba velük. A források szerint a búrok 1702-ben találkoztak először bantu vadászok kis csoportjával, a mai Somerset East közelében, de csak Fokföld határainak 1770-es kiterjesztése után került a két nép egymással közvetlen érintkezésbe.

A már említett bantu expanzió belül szokás beszélni egy nguni expanzióról, amelynek révén Dél-Afrika délkeleti partvidékét benépesítették a bantuk, délnyugatra szorítva, részben keveredve a koiszan népekkel. E nagyarányú népmozgás időpontja, ma még vitás, de az 1552 és 1645 között hajótörést szenvedett portugál

hajók túlélőitől származó hat beszámoló azt bizonyítja, hogy a ngunik előőrsei, a koszák, ekkor már átlépték a Kei folyót.

A határvidéken élő búrok (trekboers) nem voltak elég erősek a csak lándzsákkal felfegyverzett koszákkal szemben, akiket megvetően „kaffereknek” neveztek el. (Az elnevezést, amely az arab kaffir – hitetlen szóból származik, később minden afrikaira kiterjesztették) ezért, amikor a koszák 1770-ben egészen a Nagy Hal-folyóig nyomultak előre, a búrok csak a velük való kereskedelemre gondolhattak. E békés kapcsolatoknak van Plattenberg kormányzó vetett véget, 1774-es rendeletével, amelyben megtiltotta a búroknak a bantukkal való érintkezést. Ezt természetesen rendeletekkel nem lehetett megakadályozni, de néhány évvel később kitört a két nép között a háború. Ezzel kezdetét vette a majd száz évig tartó ún. „Kaffer-háborúk” sorozata. E háborúk révén Fokföldre hoz egy új nép, s a bantuk által lakott területek kerültek.

Az Amerikai Függetlenségi Háború és a napóleoni háborúk éreztették hatásukat Fokföldön is. 1781–1783-ban a franciák szállták meg Fokföldet, a burgherek 1795-ös felkelése pedig véget vetett a Holland Kelet-Indiai Társaság uralmának. Ezt kihasználva az angolok 1795. június 11-én elfoglalták a gyarmatot. Ezt követően többször gazdát cserélt a terület, míg a Bécsi Kongresszus hivatalosan is elismerte az 1806-os angol megszállást. A katonai kormányzó 1795-ben „minden kaffert” kitiltott a gyarmatról, 1807-ben pedig az angol parlament döntése alapján az egész birodalomban megtiltották a rabszolga-kereskedelmet. Ezek az intézkedések munkaerőhiányt okoztak. Megoldására az első angol polgári kormányzó, Caledon grófja 1809-ben útlevétörvényt vezetett be a hottentották számára – ennek segítségével akarták bémunkára kényszeríteni őket. Emellett igyekeztek minél több angol bevándorlót az országba hívni. 1806-ban, a második brit megszállás első évében Fokföldön 25 ezer volt az európaiak, 30 ezer a rabszolgák és 20 ezer a hottentották száma. Az európaiak közül ekkor még mindössze 50–60 fő volt angol, elenyésző tehát a búrokhoz képest, de számuk gyorsan nőtt, s a kormányzó nem titkolt szándéka a brit elem számbéli fölényének biztosítása volt. A napóleoni háborúk után amúgy is tömeges munkanélküliséggel küzdő Nagy-Britanniában könnyű volt telepeseket toborozni, mintegy 90 ezren kívántak Dél-Afrikában letelepedni, de anyagi okokból csak alig több mint 4 ezer bevándorló érkezett 1820-ban. Többségüket Fokföld keleti határvidékén, a Port Elizabeth körüli termékeny területeken telepítették le, kiváltva ezzel a földéhes búrok haragját. Az angol-búr ellentétek pattanásig feszültek, amikor a londoni parlament 1833 decemberében törvényt hozott a rabszolgaság eltörléséről a brit birodalomban. A volt rabszolgatartóknak 20 millió fontos kártérítést szavazott meg a parlament, ebből 1.247 ezer font jutott Fokföldnek, így az ottani, elsősorban búr rabszolgatartók, csak egyötöd részét kapták rabszolgáik tényleges értékének. Ugyanabban az évben, 1834-ben, a fingó-betörés visszaverésekor elfoglalt új földeket – amit a fokvárosi kormányzó európai telepéseknek ígért – az angol kormány visszaadta az afrikaiaknak és megtiltotta ott a fehérek letelepedését.

17 ezer fingó letelepedésével a Fish és a Kei folyók közé, először kerültek nagyobb tömegben szabad feketék fokföldi fennhatóság alá. Ezért, és az angol hatóságok sok más – a búrokat gazdaságilag, politikailag és kulturálisan hátrányosan érintő intézkedései miatt került sor 1836–1837-ben a búrok kivonulására Fok-gyarmatról. Mintegy hatezer – más források szerint tízezer – búr, Kelet-Fokföld fehér lakosságá-

nak egyötöde vett részt a „nagy trekben”. Jellegzetes ökrösszekereiken családjukkal, szolgálkával és állataikkal északnyugat felé vándoroltak. Néhány csatában legyőzték a matabeléket, akik a Limpopon túlra vonultak vissza. A búrok ezután saját államot alapítottak Winburgban, Pieter Retiefet választva meg főparancsnoknak. Tengeri kijáratot keresve maguknak, 1838-ban benyomultak Natalba, a koszákkal rokon, nguni nép, a zuluk földjére. A zulu uralkodó, Dingaan csapatai először legyőzték a búrokat (maga a fővezér, Retief is elesett), de néhány hónappal később a Vér folyónál Andries Pretorius főparancsnoksága alatt döntő győzelmet arattak a búrok a zuluk fölött. A búrok alapította „Natalia Köztársaság” rövid életűnek bizonyult, Anglia 1843-ban bekebelezte. Ezek után került sor Oranje Szabad Állam és Transvaal, búr köztársaságok megalapítására, amelyeket Anglia átmenetileg szintén megszállt, de az 1852-es Sand River-i és az 1854-es Bloemfontein-i konvenciókban kénytelen volt elismerni függetlenségüket.

A két angol gyarmat, illetve a két független búr köztársaság fennhatósága a mai Dél-afrikai Köztársaság területének túlnyomó részére kiterjedt. A nagy trek következtében néhány év alatt gyökeresen megváltozott az addig „fehér” Dél-Afrika etnikai képe, a korábban elenyésző kisebbséget képező bantu népek kerültek a hódítások eredményeként többségbe, ugyanakkor a fehéreket minden addiginál jobban megosztotta egymással ellenséges politikájuk. Etnikailag legtarkább továbbra is Fokföld maradt, jelentős európai – 1854-ben összesen 112 ezer –, „színes” és egyre növekvő számú afrikai lakossággal.

A Nagy Hal és a Kei folyók közötti területet 1848-ban kebelezte be véglegesen Anglia – Brit-Kafferföld koronagyarmatként, majd 1865-től Ciskei néven, Fokföldhöz csatolva. A Kei folyón túli, ugyancsak koszák által lakott területeket Transkei néven 1879 és 1894 között hódították meg.¹³⁷ A Baszutóféldéért folytatott angol–búr versenyfutásból is az előbbieket kerültek ki győztesen, 1868-ban protektorátusukká nyilvánították.

A búr köztársaságok a zuluk hódításai által kiváltott „Mfecane” (Nguni nyelven behatolás), vagy „Difaqane” (szoto nyelven ütés, csapás), Dél- és Közép-Afrika demográfiai, etnikai viszonyait átalakító „kényszermigráció” által leginkább érintett területeken alakultak meg. Transvaal (hivatalosan a Dél-afrikai Köztársaság) fennhatósága alá cvánák, pedik, ndebelék, északi szotók, vendák és szvázik kerültek; Oranje Szabad Államba pedig déli szotók. A búrok száma 25–30, illetve 15 ezer fő volt. 1854-ben a két államban nagyon kevesen voltak tehát, de természetes szaporodásuk, évi 26 ezrelék, a XIX. században egyike volt a legmagasabbaknak a világon.

Az angolok által 1843-ban létrehozott Natal gyarmaton volt a legkisebb az európaiak aránya, 1854-ben mindössze 7600-an voltak. Ez volt viszont a „legangolabb” terület, az 1848-as kivonulás után csak néhány száz búr maradt Natalban. Homogén volt Natal abban az értelemben is, hogy itt az afrikai népek közül csak zuluk éltek.

Sem a portugálok, sem a hollandok, majd az angolok nem találtak említésre méltó természeti kincseket a szubkontinensen. A XIX. század utolsó harmadában azután egymást követték a szenzációsabbnál szenzációsabb felfedezések: először a kimberley-i gyémántmezőkre bukkantak rá 1867-ben, majd megtalálták a világ máig

¹³⁷ Thomas R. H. Davenport i.m., 18–19. old.

leggazdagabb aranymezőit a transvaali Witwatersrandon, 1884-ben. Először „gyémántláz”, majd „aranyláz” tört ki, Kaliforniához és Ausztráliához hasonlóan tömeges bevándorlást vonva maga után. Fokföld fehér lakossága 1892-re elérte a 377 ezret, Transvaalé pedig a 119 ezret. A búr mintaköztársaságnak számító Oranje Szabad Államban, ahol a welkomi aranymezőket csak a XX. században fedezték fel, a népesség növekedése természetesen nem volt ilyen gyors.

Natalban nem volt említésre méltó exportcikk. Ezen, a kedvező éghajlatot kihasználva, kávé, tea, dohány, gyapot és cukornád termesztésével igyekeztek változtatni. A cukornád bizonyult igazán jövedelmezőnek, intenzív termesztéséhez azonban hiányoztak a tapasztalt munkáskezek, mivel a zuluk hagyományos afrikai társalmában a földművelés kizárólag az asszonyok dolga volt, férfiak ekkor még csak elvélve vállalkoztak közülük mezőgazdasági bérmunkára. A helyi ültetvényesek nyomására 1860–1866 között mintegy hatezer szerződéses munkást, „kulit”, hoztak Indiából Natalba.

Az embertelen bánásmód miatt 1866-ban az indiai hatóságok felfüggesztették a munkástoborzást, s csak 1874-ben újították fel, miután a natali ültetvényesek jobb feltételeket ígértek. Új bérezési rendszert vezettek be, s az 5 éves szerződés lejárta után lehetőség nyílt az Indiába való visszaút költségén parcellákat váltani Natalban. A legtöbb munkás ez utóbbit választotta, s így gyorsan nőtt az indiai kisgazdaságok száma. Újabb és újabb munkáskezek szerzésére Natal 1874-től 1897-ig évente 10 ezer fontot biztosított. Ezzel egyidőben megengedték, hogy úgynevezett „szabad”, vagy „utas” indiaiak is letelepedjenek a gyarmaton, ezáltal a főként hindu „kulik” mellett tekintélyes számú mozlim iparos és kereskedő is érkezett Indiából. Az előre nem látott kereskedelmi vetélytársak megjelenése a további bevándorlás megakadályozására ösztönözte a helyi angolokat. 1893-ban Natal önkormányzatot kapott, s az új kormány visszavándorlásra ösztönző adórendszer vezetett be. Ennek ellenére 1895-ben már 80 ezer indiai élt Natalban 40 ezer európaival szemben. A búr köztársaságokban és Fokföldön törvényekkel akadályozták meg nagyobb számú indiai letelepedését. 1897-től végleg megszűnt a szerződéses munkások toborzása.¹³⁸

Az 1899-ben kitört angol–búr háború a jelentős emberáldozat (elsősorban koncentrációs táborokba zárt búr polgári lakosság körében) és az európai bevándorlás átmeneti szünetelése miatt általános munkaerőhiányhoz vezetett, amit az aranybányászatban szerződéses kínai munkások alkalmazásával próbáltak áthidalni. (India már nem volt hajlandó szerződéseseket küldeni.) 1904-ben érkeztek az első „kínai rabszolgák”, s bérezésük még az afrikaiakénál is jóval alacsonyabb volt, a szerződés szerint csak segédmunkát végezhettek. A viszonyok világbotrányt kavartak, ami hozzájárult az angol kormány bukásához; az önkormányzathoz jutott Transvaal pedig 1907-ben hazaküldte a 60 ezer főnyi kínai bányászt. Az „utas” indiaiak bevándorlását is megtiltották 1911-ben, s a Dél-Afrikai Unió és India kormányai által kötött 1927-es Fokvárosi egyezmény alapján megkezdődött az indiaiak repatriálása. 1940-ig több mint 17 500 indiai hagyta el Dél-Afrikát, ugyanakkor 22 ezren érkeztek újonnan a család egyesítési záradék alapján.

¹³⁸ Leonard Thompson i.m., 99–101. old.

1911-ben, amikor az európaiak kivételével minden bevándorlást megtiltottak, az ország 5 970 000 lakosából 4 millió volt az afrikaiak, (67,5 %), 1 280 000 a fehérek (21,4 %), 525 ezer a „színesek” (8,7 %), és 152 ezer (2,6 %), az indiaiak száma. Az azóta bekövetkezett változások lényegében a fehérek arányának fokozatos csökkenésével, s az afrikaiak arányának ugyanolyan mértékű növekedésével foglalhatók össze. Ez a lényegesen különböző természetes szaporodási rátával magyarázható, ami a fehérek esetében az I. világháborútól kezdődően mindig is alacsonyabb volt a többi népcsoporténál, ám az 1980-as évekre az afrikaiak hasonló mutatójának már mindössze negyedét adta. Ezt az évtizedekre visszamenőleg érvényes különbséget sem a fehéreket minél nagyobb család vállalására buzdító politika, sem az 1924 és 1988 közötti 770 ezres bevándorlási többlete, sem az afrikaiak körében népszerűsített családtervezés nem tudta ellensúlyozni. 1991-ben Dél-Afrika szerte kétszer annyi családtervezési klinika működött, mint ahány más egészségügyi intézmény.¹³⁹

Az apartheid kiépítésének célja az országban élő fehérek és nem-fehérek egyenlőtlenségének fenntartása volt, ami feltételezte a népcsoportok közötti arányok fehérek számára előnyös változását. E politika megvalósításához az elsősorban afrikáner érdekeket képviselő Nemzeti Párt 1948-as választási győzelmével nyílt meg az út. A párt a hatalmat egészen 1994-ig monopolizálta, ám módszerei az idők folyamán sokat változtak. A „kicsinyes apartheid”, majd az elegánsabb „nagy apartheid” kurzusok kudarca és a sowetoi lázadás után 1978-tól Pieter Botha óvatos reformjai következtek. eltörölték a faji elkülönítés legszembeszökőbb formáit, lehetővé tették a fajok közötti házasságkötést, visszavonták a faji elnyomás szimbólumát, az útlevéltörvényt. Az apartheid állam fekete lakosaitól korábban úgy próbált megszabadulni, hogy „önálló” államokba, bantuszánokba szervezte őket, az ország összterületének 13 százalékát jelölve ki erre a célra. A kilenc etnikum 10 bantuszánt kapott (a koszák kettőt is), de például a zuluk bantuszánja néhány nagyobb területből és mintegy száz ún. pöttyből állt.

A bantuszánok vezetői közül mindössze négy fogadta el a csupán Pretoria által elismert függetlenséget. A szvázik által lakott Kangwane-t Szváziföldre próbálták meg „rásózni”, de végül is eredménytelenül. A tribalizmus erősítése az apartheid egyik legfontosabb eszköze volt. Botha reformjai a „független” bantuszánok 7 millió lakójának újra visszaadták a dél-afrikai állampolgárságot. Nem változott viszont a születéstől kötelező faji regisztráció és a fajok lakóhely szerinti elkülönítése. 1983-ban Botha megkísérelte a „színeseket” és az indiaiakat politikailag leválasztani a feketékről olyan új alkotmánnyal, amely számukra is külön-külön parlament működtetését tette lehetővé. Az ország történetének legvéresebb zavargásait váltotta ki ez a rendelkezés, ami a lakosság háromnegyede számára semmit sem kínált. A fekete townshipekben mindennaposá váló összecsapások a nemzetközi szankciók erősödését idézték elő, ami az arany árának mélyrepülésével kombinálva válságba taszította a gazdaságot. Betegségére hivatkozva Botha először a Nemzeti Párt, majd az ország vezetéséről is lemondott, helyére 1989 augusztusában Frederik de Klerk került.

¹³⁹ John Iliffe i.m., 281. old.

De Klerk további reformokat ígért és öt évet kért azok megvalósításához. A feketéknek juttatandó politikai jogokról kikötötte, hogy azok nem vezethetnek más népcsoportok, például a fehérek feletti dominanciához. Javaslat született az ország átalakítására olyan föderációvá, amely a helyi önkormányzatok mellett az egyes népcsoportok egyenrangú képviselőitén alapult volna. A legerősebb ellenzéki szervezet, az 1912-ben alapított, s az 1960-as sharpeville-i vérengzés óta betiltott Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC) a javaslatot elutasította, mert az szöges ellentétben állt az ANC „egy ember – egy szavazat” elvén működő centralizált állam-eszményével. De Klerk rendezte országának a „frontállamokhoz” fűződő viszonyát is, ami korábban az egész térség békéjét veszélyeztette. Namíbia népe nemzetközi segítséggel lebonyolított választásokon dönthetett sorsáról.

1990. február 2-án de Klerk sorsfordító beszédet tartott, amelyben új korszak nyitányát harangozta be. Az ANC, a Pánafrikai Kongresszus (PAC) és a Kommunista Párt betiltását hatályon kívül helyezte. Nelson Mandelát az ANC 1962-óta börtönben ülő, élő legendává vált vezetőjét és a többi politikai foglyot kiengedte börtöneikből. Beszédében többször kitért az egyes népcsoportokat megillető jogokra, elkerülendő a többségnek a kisebbség feletti önkényét. 1991-ben az apartheid két alaptörvénye, az 1936-os földtörvény (amely kizárólagos fehér tulajdonná nyilvánította az ország területének 87 százalékát) és az 1950-es, a népesség kötelező faji besorolást elrendelő törvény került visszavonásra.¹⁴⁰

De Klerk 1992 tavaszán referendumot írt ki a fehér választók körében „Támogatja-e a reformfolyamat folytatását, amelyet az ország elnöke 1990. február 2-án kezdett el, s amelynek célja a tárgyalások útján új alkotmány kidolgozása?” – kérdéssel. A 85 százalékos részvétellel megtartott népszavazáson a fehér szavazók majdnem 70 százaléka igennel válaszolt a feltett kérdésre. A dél-afrikai kormány javaslatot tett az általános amnesztia meghirdetésére, ezt azonban az ANC visszautasította azzal az indokkal, hogy a kormány túlságosan olcsón kívánna így megszabadulni a múlt bűneitől. A változásokat nagyra értékelte az Afrikai Egységsszervezet (OAU) 1992-ben kiküldött tényfeltáró bizottsága, valamint az el nem kötelezettek Dzsakartában tartott X. csúcsertekezlete is, amely megszüntette az ún. „frontországokat” és az apartheidellenes mozgalmakat támogató „Afrika-alapot”, a rendelkezésre álló összeget Szomália megsegítésére fordítva.

1992 októberében de Klerk elnök először kért bocsánatot az apartheid rendszere által elnyomott tömegektől. De Klerk és az ANC párhuzamosan hozta nyilvánosságra elképzeléseiket a jövő alkotmányos berendezkedéséről. Az ANC erős központi irányítású államot kívánt teremteni, míg a kormányt adó Nemzeti Párt a föderalizmusban, a kisebbségek vétőjogig menő védelmében látta a jövő kulcsát.¹⁴¹

1993. február 17. és 19. között Dél-Afrika addigi történetének legátfogóbb összetételű tárgyalása kezdődött a demokratikus átalakítás lezárására 26 párt és csoportosulás részvételével. Voltak köztük olyanok, amelyek korábban nem kívántak a

¹⁴⁰ Nigel Worden: *The Making of Modern South Africa*, 1994, Cambridge, Blackwell, 137. old.

¹⁴¹ William Beinart: *Twentieth-Century South Africa*, 1994, Oxford, Oxford University Press, 255. old.

tárgyalásokon részt venni, mint a reformokat ellenző fehéreket képviselő Konzervatív Párt, vagy a PAC, s mind a négy tartomány tradicionális törzsi vezetői is képviseltették magukat. Április végére igen kemény szakítópróbák után sikerült dűlőre jutni egy Átmeneti Végrehajtó Tanács (TEC) felállításáról és a választások időpontjának kitűzéséről 1994 áprilisára. Mind bel- mind külpolitikai jelentősége volt annak, hogy de Klerk elnök 1993. március 24-én a parlament három házának együttes ülésén bejelentette, hogy az országban 1980 és 1989 között előállított hét atombombát 1990 folyamán megsemmisítették, a gyártóberendezéseket pedig polgári célokra alakították át. De Klerk bejelentése nyomán megszűnt annak a veszélye, hogy az atomfegyver egy szűk hatalmi elit kezében zsarolás eszköze lehessen a hazai lakosság, vagy más afrikai államok ellen.

1993. május 18-án a tárgyalófelek elfogadták a jövőendő alkotmányos berendezkedés egyik pilléréként a föderális állam elvét. Június 25-én jobboldali fehér tüntetők egy csoportja páncélautón behajtott a tárgyalásoknak helyet adó World Trade Center üvegfalán át az előcsarnokba, így tiltakozva a véleményük szerint a fejük felett zajló alkudozások ellen. Augusztus 11-re elkészült az ideiglenes alkotmány tervezete, amely az országot a négy hagyományos tartomány (Fokföld, Transvaal, Orange Szabad Állam, Natal) helyett kilenc régióra osztotta, a végrehajtó hatalom gyakorlásában igen széles jogkört biztosítva számukra. Szintén a többpárti tárgyalások eredményeként Dél-Afrika beleegyezett Walvis Bay (Cethal-öböl) kicsi, de annál fontosabb enklávéjának átadásába Namíbiának. Szeptember 8-án megállapodás született az országot a választásokig irányító Átmeneti Végrehajtó Tanácsot (TEC) megteremtő törvény szövegéről. A TEC létrehozása megszüntette az országban évtizedek óta fennálló legitimitációs válságot. A Többpárti Tárgyalási Fórum 23 résztvevője közül csak két bantuszán, Bophuthatswana és Ciskei vezetője szavazott a törvénytervezet szövege ellen, a PAC és az Afrikaaner Volksunion (AVU) tartózkodott. 1993. október 15-én de Klerk és Mandela megosztott Nobel-békedíjat kapott az apartheid felszámolásában szerzett érdemeiért.

Az 1990 februárjában kezdődött folyamat kiemelkedő állomása volt az átmeneti alkotmány szövegének véglegesítése, majd a parlament általi becikkelyezése december 23-án. Az átmeneti alkotmány minden 18. életévét betöltött dél-afrikai állampolgárnak egyenlő jogot biztosított a négyszáz tagú Nemzetgyűlés és a 90 fős szenátus megválasztásában. Több évtizedes törekvések megvalósulása volt ez. Az alkotmány rendelkezései szerint a Nemzetgyűlést országos és regionális listákon választják meg (200–200 személy). A szenátusba mind a kilenc régió tíz-tíz tagot delegálhat. A kilenc régió mindegyike önálló alkotmánnyal, parlamenttel, saját regionális kormánnyal rendelkezik. Az átmeneti alkotmány intézkedett a Dél-Afrikában újdonságnak számító alkotmánybíróság felállításáról, az igazságszolgáltatás függetlenségéről, a „tradicionális vezetők” (törzsfők) szerephez juttatásáról a kormányzás minden szintjén, valamint a Dél-afrikai Köztársaság 11 hivatalos nyelvéről, ami a korábbi angol és afrikánsz mellett a ndebele, északi-szotó, déli-szotó, szvázi, conga, cvána, venda, kosza és zulu nyelvek egyenrangusítását jelentette.

Az 1990. és 1994. között végbement „tárgyalásos forradalom” valódi hőse nem de Klerk, hanem Nelson Mandela volt. A terrorizmusért elítélt politikus börtönéből szabadulva mindent megtett a békés átmenet biztosításáért. Az ANC pozícióit gyen-

gítette, hogy legfőbb korábbi támogatója, a Szovjetunió megszűnt létezni, ugyanakkor Mandela bel- és külföldi népszerűsége hozzájárult ahhoz, hogy a forradalmi várakozások nem vezettek ellenőrizhetlen erőszakhoz. Mandela a tárgyalások folyamán mindvégig érvényesíteni tudta az ANC legfontosabb célkitűzéseit. Ahogy néhány, az ellenoldalon érintett tárgyaló később keserűen megjegyezte, Mandela dolgát megkönnyítette, hogy a tárgyalásokon a gazdag dél-afrikai fehérek elárulták a szegény fehérek érdekeit. Tették ezt annak reményében, hogy az új Dél-Afrikában is megőrizhetnek sokat kiváltságos gazdasági pozícióikból, vagy legrosszabb esetben kivándorolhatnak. Ilyen prizmán keresztül nézve az apartheid végét hozó kompromisszum az elitek összeesküvése volt.¹⁴²

Az óriási bel- és külföldi érdeklődés mellett 1994. április 26–29-én megtartott választások az ANC 62,6 százalékos elsöprő győzelmét hozták, így a parlament 400 fős alsóházába 252 képviselője jutott be. Anemzeti Párt a voksok 20,4 százalékát kapta, ami 82 mandátumot jelentett. A zuluk önállóságáért sikraszálló Mangosuthu Buthelezi pártja, az Inkatha Szabadság Párt 10,5 százalékkal (a zulu lakosság mintegy fele szavazott a pártra) 43 mandátumot szerzett. Az összes többi párt, beleértve a Pánafricanista kongresszust és a változásokat elvető fehérek Szabadság Front (FF) pártját is, mindössze 6,5 százalékon osztozott. A győzelem ellenére az ANC a korábbi egyezségnek megfelelően nemzeti egységkormányt alakított minden, a szavazatok legalább 5 százalékát megszerzett párt bevonásával. A Nemzeti Párt 1996 júniusában kilépett a koalícióból, Buthelezi viszont belügyminiszterként mandátuma végéig kitartott mellette.

Az 1996 decemberében elfogadott végleges alkotmány megszüntette a szenátust, a Tartományok Nemzeti Tanácsát hozva létre helyette, lényegében a szenátushoz hasonló, a kisebbségek és a regionális érdekek érvényesítésének jogkörével. A végleges alkotmány alapján került sor 1999. június 2-án az újabb választásokra, ami az ANC számára még a korábbinál is fölényesebb győzelmet hozott. A 22,8 millió választásra jogosult háromnegyede ment el szavazni, s az ANC mindössze néhány tizedszázalékkal maradt el az alkotmányváltoztatáshoz is elegendő kétharmados többségtől, 266 parlamenti mandátumot szerezve. A Nemzeti Párt utódja, az Új Nemzeti Párt csak 28 mandátumot tudott szerezni, így csupán a negyedik lett a pártok erőssorrendjében. A Demokrata Párt 38, míg az Inkatha Szabadság Párt 34 parlamenti helyhez jutott.¹⁴³

Néhány politológus amiatt fanyalgott, hogy mind a két dél-afrikai választás „fajok szerinti népszámlálás” volt. S valóban, az ANC-nek kevés fehér szavazója volt, ugyanakkor a Nemzeti Párt és utódja kevés fekete támogatóra lelt. A különbség azonban Fekete-Afrika többi államához képest jól kitapintható. Az ANC nem etnikai, s nem is faji alapon álló párt, soraiban az indiaiak erősen, a színészek és fehérek gyengébben reprezentáltak. Az ANC azonban alapvetően a szegények szavazataira támaszkodik, s ez elsősorban a fekete lakosságot jelenti. Az ANC szerepe kettős, a szegények, közöttük a soweto-i lázadás nyomán képzettség nélkül maradt „elvezett

¹⁴² Heribert Adam – Frederik van Zyl Slabbert – Kogila Moodley: *Comrades in Business. Post Liberation Politics in South Africa*, 1998, Cape Town, Tafelberg Publishers, 57. old.

¹⁴³ <http://www.parliament.gov.za/na/index.asp>

korosztály” millióinak képviselete és ellenőrzés alatt tartása is egyben. Ez utóbbi funkció sikeres betöltése minden kisebbség (faji, etnikai, jövedelmi stb.) érdeke, az erőszak politikai eszközként történő alkalmazásának elkerülésére. Az elégedetlenek tömegei nem csupán az ANC politikai hegemóniáját, hanem a kisebbségek érdekérvényesítési lehetőségeit is veszélyeztethetik. Az apartheid rendszer öröksége a még gyenge, de gyorsan bővülő afrikai középosztály. Képviselői 1999-ben már jelentős szerepet játszottak a Demokrata Párt megerősödésében.

Fekete-Afrika leggazdagabb államában a tömeges szegénység és a minden képzetet felülmúló bűnözés leküzdése, az 50 százalékosra becsült munkanélküliség, a lakás- és az egészségügy lényeges javítása lehet minden nemzeti konszenzus alapja, amelynek megvalósítása az országot tartósan a demokrácia pályáján tarthatja. A „Mandela effektus” is megkönnyíti, hogy Dél-Afrika ezen a téren jó példával szolgáljon a kontinens többi államának.